

वर्ष : ३, अङ्क: १, २०८१

गणपं
चाशुजा

प्रकाशक

किरात बायुङ राई सुम्निखिम

केन्द्रीय कार्यसमिति

संरक्षक

किरात बायुङ राई सुम्निखिम

सल्लाहकार

आङ बहादुर राई (बुद्धिजीवी), बुद्धि कुमार ह्वाङ्गु राई
(नक्सो/तुम्लोचा),

यस बहादुर राई (समाजसेवी), मान बहादुर रूम्दाली राई
(वरिष्ठ अधिवक्ता), रसिक सम्यक किरात (उप-प्राध्यापक)

प्रधान सम्पादक

लोक बहादुर बायुङ राई

सम्पादन

वसन्त बायुङ राई, किशोर बायुङ राई, नविन बायुङ राई

प्रकाशक

किरात बायुङ राई सुम्निखिम

केन्द्रिय कार्य समिति, काठमाडौं

Email: bayungsumnikhim@gmail.com

पुस्तक आवरण चित्र डिजाइन: अजयहाङ बायुङ राई

डिजाईन, सेटिङ तथा छपाई:

अग्नी छापाखाना

पुरानो बानेश्वर, काठमाडौं

फोन नं.: ०१-४५६४५०६, मो.नं.: ९८५१०७६७२२

मूल्य

व्यक्तिगत - रु. २००।-

संस्थागत - रु. ४००।-

सम्पादकीय

सुन्दर समाज नै हाम्रो सुन्दर भाषा, संस्कार, संस्कृति, धर्म र भूगोल हो । यो हाम्रो शिर हो । राष्ट्रको सम्पति हो । सभ्यता हो । तर यो राष्ट्रले मान्यता दिएको छैन । नियोजितपूर्ण विभेदको हरियालीमा हामीलाई भुलाइएको छ । कतिपय लिपीवद्ध लेखहरू ध्वस्त बनाए । सिलालेखहरू फुटाइए । जुन आज हामीले जति खोज, अनुसन्धान गर्दा पनि प्राप्त गरिरहेको छैनौ । जसको परिणाम हाम्रो भाषा, संस्कार, संस्कृति, धर्म र लिपी लोपोन्मुख बन्दै छ । यसको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उत्थान अति महत्वपूर्ण छ । त्यसैले हाम्रो भाषा हामीले नै बोल्नु पर्‍यो । संस्कार, संस्कृति, धर्म र भेषभूषा हाम्रै पहिचान हुन । चिन्न सक्नु पर्‍यो । र मात्र हाम्रो सुन्दर समाज अनि राष्ट्र निर्माण हुन्छ ।

प्राकृतिक सौन्दर्यताको धनी र भौगोलिक भूपरिवेष्टित सुन्दर देशमा बसोबास गर्ने हामी नेपाली बहुभाषिक, बहुसाँस्कृतिक र बहुजातियको साझा फूलबारी हो । यो सबैको साझा फूलबारीमा एकबद्ध हुन आवश्यक छ । फुटेर भन्दा जुटेर हाम्रो समाज, धर्म र सभ्यताको निर्माण गरौ । यसमा हाम्रो संस्था सुम्निखिम एकबद्ध रहेको छ । गतिशील र रुपान्तरित समय र समाज बन्दा आफ्नो मातृभाषा, धर्म, संस्कार र संस्कृतिलाई बिर्सिनु हुँदैन । यसलाई सँगसँगै दोहर्‍याउनु पर्छ । अझ खोज, अनुसन्धानमा जोड दिदै थुप्रै लेख, ग्रन्थहरू सार्वजनिक गर्नु पर्‍यो । साथै आगामी समय थप खोज, प्रगति, उत्थान र प्रवर्द्धनमा विशुद्ध नीति निर्माण देखि राज्यसम्मको कौतूहल जगाउन सकौ । जय किरात ।

सम्पादक मण्डल

विषय सूची

सि.नं.	शिर्षक	लेखक	पेज नं.
१.	बाह्रौँ राष्ट्रिय जनगणनाले " बायुड" ईन्डोर्स	ज्ञान बायुड राई (सेचोचा)	१-१०
२.	"परम्परागत पुख्र्यौली (दोलोकुम) गीत, सङ्गीत प्रदर्शनी" कार्यक्रमको रिपोर्ट २०८०	लोक बहादुर बायुड राई	११-२३
३.	किरात बायुड राई सुम्निखिमको सांगठनिक अवस्था, गतिविधि र धारणा ।	युवराज बायुड राई	२४-४२
४.	संस्कृतिको परिचय	डा. भक्त राई	४३-६२
५.	संस्कार संस्कृति र माटो: हाम्रो पहिचान	गोबिन्द बायुड राई	६३-६७
६.	चार मुक्तक	एलिना राई "आलिम्बा"	६८
७.	जन्तेरु: एउटा बायुड गाउँको तुम्लोमय गाथा	किशोर राई 'बायुड'	६९-८९
८.	बायुड राई मुन्दुम दर्शनको भुमे पात्र र मगरहरूको भुयौर (भुम्या)को परिचर्चा	डा. विष्णु कुमार सिङ्जाली	९०-१००
९.	किरात राई: जाति एक	शरण राई	१०१-१०४
१०.	यौटा गजल	जे.बि. जिज्ञासु राई	१०५
११.	मातृभाषा: समसामयिक सन्दर्भ	डा. नेत्रमणि दुमी राई	१०६-११६
१२.	मातृभाषा बचाउने अचुक उपाय हो मातृभाषामा सन्तानको नाम	चन्द्रकुमार राई "हतुवाली"	११७-१२२
१५.	खौँचो छ है एकता	ज्ञान कुमारी बायुड राई	१२३
१३.	रेड इन्डियन भर्सस मङ्गोलियन	रसिक सम्यक किरात	१२४-१३२
१४.	चाचुवा	राज सँगम बायुड राई	१३३-१३५
१६.	बायुड राई भाषा सिकाई 'क्रियापद' (भाग-२)	वसन्त बायुड राई	१३६-१४६
१७.	मोल्टोचे गेक्सै पाचो दुस्सा ब:	भिमकुमारी बायुड राई	१४७-१४८
१८.	आर्थिक प्रतिवेदन	पार्वती (रिम्बाफुड) राई	१४९-१५७
१९.	ध्यान बहादुर राई: जीवनी	चक्रसेर राई	१५८-१६४

बाह्रौँ राष्ट्रिय जनगणनाले “ बायुड” ईन्डोर्स :

- ज्ञान बायुड राई सेचोचा
अध्यक्ष

आजको घडीमा, यो व्यक्तिको, यो परिवारको, यो समाजको, यो भूगोलको, त्यो सभ्यताको, त्यो इतिहासको, त्यो बिरासतको, यो मौलिकताको, यो प्रथाजनित संस्कार र संस्कृतिको र अन्तमा यो संसारको बारेमा खुप मिहनत र गहन तवरले अध्ययन र विश्लेषण हुँदै आएको छ ।

अब विषय प्रवेश गरौँ आफ्नो बारेमा, आदिम कालमा हामी बायुड राईहरू किरात भूगोल र सभ्यतामा थियौँ । पछिल्लो कालमा हामी बायुड राईहरू खुम्बुवान भूगोलमा थियौँ । त्यसपछि माझ किरातमा रह्यौँ । त्यसपछि गोर्खा राज्यको बिस्तार सँगै हामी बायुड राईहरू आ-आफ्नो आदिम थातथालोबाट विभिन्न ठाउँ र प्रदेशहरूमा बसोबास गर्दै आईरहेको पाईन्छ । अहिले बायुड राईहरू विभिन्न स्थानीय तह, प्रदेश तह, नयाँ नामङ्कन र सिमाङ्कनको परिधिभित्र कोचिएर बस्नु परेको परिस्थितिजन्य देखिन्छ ।

भूमिपुत्रहरूको लिखित भन्दा पनि कथ्य र जिवित इतिहासहरू विश्वव्यापी पाईन्छन । नेपालको भूगोलमा बसोबास गर्ने आदिवासीहरूको लिखित भन्दा पनि कथ्य नै इतिहासहरू पाईन्छन । त्यस मध्येको भूमिपुत्र बायुड राईहरूको पनि कथ्य र अलिखित इतिहास र प्रथाजनित सामग्रीहरू पाईन्छन ।

भूमिपुत्रहरू एवम बायुड राईहरू हिन्दु वर्णश्रम अन्तर्गत नपर्ने भएको हुनाले जुन संस्कृत, महाभारत र वेद आदिको संरचनाबाट विश्लेषण र व्याख्या गरिन्छ भने त्यो बायुड राईहरूको सौन्दर्यशास्त्रसँग तालमेल खाँदैन । पहिले ओखलढुंगा, सोलुखुम्बु र खोटाङ एउटै क्षेत्र थियो जहाँ बायुड राईहरू आदिम काल देखि बसोबास गरेको पाईन्छ । पछिल्लो समयमा बायुड राईहरू सुदुर

पूर्वदेखि सुदुर पश्चिम सम्म बसोबास गरेको पाईन्छ । जबरजस्ती राज्यसत्ताले बनाएको नयाँ राज्य संरचना, विधि र कानुनको पालना गरेर बस्नु परेको छ । त्यो नयाँ संरचना र विधि भूमिपुत्रहरूको लागि प्रतिकुल देखिन्छ ।

नेपालको आदिवासीहरूको प्रथाजनित र मौलिक चाल चलनहरूलाई मान्न र पुज्जको लागि वर्तमान राज्यसत्ताको कानुनले बर्जित गरेको छ । जस्तो ओखलढुंगामा बायुङ राईहरूले पितृपुजा हङ/सेग्रो पुज्जा गोरुलाई बलि दिएर पुजिन्थ्यो । तर, अहिले कानुन बनाएर गोरु र गाई काटन प्रतिबन्ध लगाएको छ । बायुङ राईहरूको कुल पित्र पुज्जा जङ्गलमा गएर सिकार गरि मृग, घोरल, थार, बँदेल, कालिज, पाहा, माछा, लुइछे, गोरुको मासु आदि वन्यजन्तुको मासु जुमको रूपमा अनिवार्य प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ जुन कानुनद्वारा बर्जित छ । आदिवासीहरू प्रकृति पुजक भएता पनि आफ्नो जल, जमिन र जङ्गलको पुजा गर्नबाट पनि वञ्चित छन । आफ्नो थातथलोलाई सरकारले सामुदायिक वनको नाममा, आरक्षणको नाममा र राष्ट्रिय निकुञ्जको नाममा जङ्गलमा पाईने कन्दमुलहरू, वन पैदावर बस्तुहरू प्रयोग गर्नुबाट समेत प्रतिबन्ध लगाएको छ ।

प्रत्येक देशमा राष्ट्रिय जनगणना हुने गर्दछ । तर, हाम्रो नेपालमा भने सत्य र तथ्य राष्ट्रिय तथ्यांक प्रकाशन गर्न नसकेको प्रमाणित भएको छ । साबिकको केन्द्रिय तथ्यांक बिभाग र हालको राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यलयले १२ औँ राष्ट्रिय जनगणना गर्‍यो । करिब जनगणना सन्चालन गरेको १६ महिना पछि ११ पौष २०७९ सनिवारको दिन आंशिक तथ्यांक प्रकाशन भयो । प्रमुख र विवादास्पद रहेको धर्म, जाती र मातृभाषाको फेरि ३ महिना पछि मात्र तथ्यांक प्रकाशन भयो । जहाँ सरोकारवालासँग संस्थाहरूले राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यलयलाई, आदिवासी जनजाति आयोगलाई, भाषा आयोगलाई, आदिवासी जनजाति तथा राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, किरात राई यायोख्खा र जिमी राई उत्थान (सोलु) समाजलाई समेत कयौँ पटक ज्ञापनपत्र, ध्यानाकर्षण पत्र, स्मरण पत्र, विरोध पत्र आदि बुझाउने काम गर्दै आईरहेको थियो । वास्तविक तथ्यांक प्रकाशन गर्नको लागि यसरी अथक प्रयासहरू संस्थागत र व्यक्तिगत रूपमा भयो

तर, वास्तविक तथ्यांङ प्रकाशन गर्नुको सट्टा मिथ्याङ्क र अवास्तविक तथ्यांङ प्रकाशन भयो । जसले आदिवासीहरूलाई भटाभट चैट्याउने, सूचीकरण गर्ने, विवादास्पद विषय विजारोपन गर्ने र मौलिकतालाई मास्ने काम भयो । जस्तो राई, मगर, गुरुङ, नेवा, थरु आदि आदिवासीहरू लाई टुक्राउने काम भयो । अर्कोतिर जो असली खसहरूको हामी क्षेत्र होइन खस हो र हाम्रो धर्म हिन्दु होइन मस्टो हो भनेर लेख्दा र माग गर्दा तिनीहरूलाई पूरा अवज्ञा भयो । साथै विभिन्न जाती, मातृभाषा र जात आदिको तथ्यांङहरू अपुस्ट, विरोधाभाष र अव्यावहारिक प्रकाशन गर्ने काम भयो । जस्तो तथ्यांङहरूलाई कोष्ठ भित्र राख्ने, अथवा भनेर राख्ने आदि पाइन्छन । मौलिक नामलाई सत प्रतिशत रूपले दस्तावेज नगरिदिएको । तथ्यांङ प्रकाशन गर्दा कोड न. दिनु पर्नेलाई नदिएर, नदिनु पर्नेलाई कोड न. दिएको पाइन्छ । जस्तो देवास राईको मातृभाषाको नयाँ कोड न. उपलब्ध गरिएन । बायुङ मातृभाषाको छुट्टै कोड न. दिनु पर्नेमा काइते पाराले मात्र समेट्ने कोसिस गरेको देखिन्छ । यस्तो मिथ्याङ्क प्रकाशन भए पछि सरोकारवाला संस्थाहरूले थापाथलीमा राष्ट्रिय तथ्यांङ कार्यलय घेर्ने, अवज्ञा गर्ने, विज्ञापित निकाल्ने र प्रकाशित तथ्यांङलाई च्यात्ने र जलाउने काम समेत कार्यलय परिसर भित्र भएको थियो ।

हाम्रो पुर्खा बायुङ राई भए पछि, स्वत हामी बायुङ राई नै हुन्छौ । त्यसैले हामी जन्म सिद्ध बायुङ राई हौं। हामी पित्री र प्रकृत पुजक हो । हामी रैथाने हो । हामी आदिवासी हो । अब कुरा गरौ, बाह्रौं (१२) राष्ट्रिय जनगणनाले बल्ल प्रथम पटक मातृभाषामा 'बायुङ' भनेर राष्ट्रिय तथ्यांङ कार्यलयले तथ्यांङ प्रकाशन गर्‍यो । कम्तीमा पनि 'बायुङ' मौलिक नामलाई अनुमोदन गर्ने काम, चिनाउने र प्रमाण देखाउने भयो । तर तथ्यांङ प्रकाशन गर्दा आयातित र अपभ्रमित नाम बाहिडलाई यसरी बाहिड र बायुङ भनेर उल्लेख छ । यसरी बायुङ राई समुदायले आदिम काल देखि पुस्तान्तरण गर्दै आएको मौलिक नाम र चिनारीलाई राष्ट्रिय तथ्यांङ कार्यलयले काइते पाराले भए पनि 'बायुङ' उल्लेख गरि दस्तावेजिकरण गरि दिएको छ ।

बल्ल बायुङ राई समुदायको औपचारिक ढोका खुलेको छ । नेपालमा आदिवासीलाई राज्यले अधिकार र न्याँय दिन आनाकानी गरेको प्रष्टिन्छ । संसारमा

भएको रैथाने, प्रथाजनित र मौलिक चिजहरू मास्नु खोज्नु भनेको, संसारको साभ्रा श्रोत, सम्पत्ति र सामग्री मास्नु हो। पछिल्लो समयमा जो-जस्तै यस्तो इतिहासद्रोही, संस्कृति द्रोही, वंश गद्दार काम जालसाजी तवरले गरेको छन तिनीहरूको दिनगन्ति सुरु भएको देखिन्छ। अहिलेसम्म नेपालमा बसोबास गर्ने आदिवासीहरूको सत्य र तथ्य तथ्यांक राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यलयले खोज तथा अनुसन्धान गरि दस्तावेजिकरण गर्न चाहेको देखिदैन। त्यस मध्ये बायुड राईहरूको पनि वास्तविक तथ्यांक १२ औं राष्ट्रिय जनगणनाले प्रकाशन गर्न सकेन।

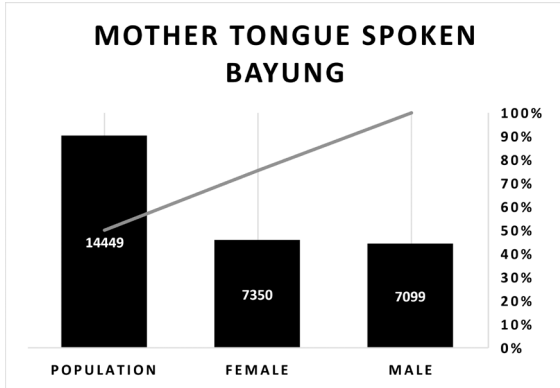
अब कुरा गरौं बाह्रौं (१२) राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यलयले प्रकाशन गरेको बायुड राईहरूको विवरण निम्नलिखित छन :

बायुड राईहरूको औपचारिक केन्द्रिय अभिभावक संस्था, किरात बायुड राई सुम्निखिमले दाबी गरेको कम्तीमा पनि “बायुड” मातृभाषाको कुल जनसंख्या ५० हजार देखि ६० हजार भनेर भनेको थियो, तर राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यलयले प्रकाशन गरेको पुस्तक जुन विभिन्न जिल्लागत उल्लेख भए अनुसार बायुड मातृभाषा वक्ताको कुल जनसंख्या १४ हजार ३९९ देखाएको छ जसमा महिला बायुड मातृभाषा वक्ताको कुल जनसंख्या ७ हजार ३२८ र पुरुष बायुड मातृभाषा वक्ताको कुल जनसंख्या ७ हजार ०७१ देखाएको छ।

प्रकाशित जिल्लागत बायुड मातृभाषाको जनसंख्या र राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यलयले प्रकाशन गरेको डाटा र चार्ट यस प्रकार छन्।

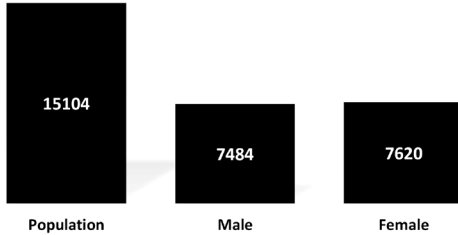
Bayung Mother Tongue Spoken					
Mother Tongue Spoken		Second Language Spoken		Ancestor's Language Spoken	
Name	Bayung	Name	Bayung	Name	Bayung
Population	14449	Population	15104	Population	15290
Male	7099	Male	7484	Male	7483
Female	7350	Female	7620	Female	7807
Source: National Statistics Office 2078 BS					
(Tabulated by Gyan Bayung Sechocha Rai)					

मातृभाषा

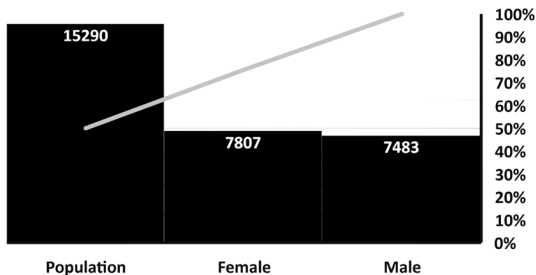
दोस्रो बायुङ् भाषा

Second Language Spoken Bayung

पुर्खाको भाषा बायुङ्

Ancestor's Language Spoken Bayung

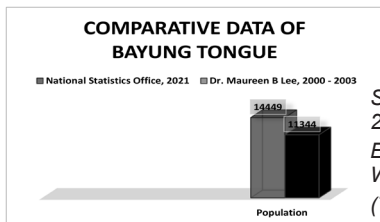

जिल्लागत बायुङ मातृभाषाको तथ्याङ्क

Bayung Mother Tongue Spoken				
Districts wise	Bayung Mother Tongue	Total No.	Male	Female
Sangkhuwabha	Bayung	139	74	65
Solukhumbu	Bayung	2192	1112	1080
Okhaldhunga	Bayung	6618	3239	3379
Khotang	Bayung	1095	544	551
Bhojpur	Bayung	49	26	23
Dhankuta	Bayung	16	7	9
Pachthar	Bayung	249	122	127
Ilam	Bayung	140	82	58
Jhapa	Bayung	152	74	78
Morang	Bayung	404	193	211
Sunsari	Bayung	1145	535	610
Udaypur	Bayung	921	444	477
Siraha	Bayung	12	4	8
Rautahat	Bayung	10	6	4
Bara	Bayung	15	10	5
Dhading	Bayung	15	8	7
Kathmandu	Bayung	619	291	328
Bhaktapur	Bayung	145	67	78
Lalitpur	Bayung	272	132	140
Sindhuli	Bayung	35	16	19
Chitawan	Bayung	26	13	13
Gorkha	Bayung	18	15	3
Kaski	Bayung	14	7	7
Total		14399	7071	7328
Source: National Statistics Office 2078 BS				
(Tabulated by Gyan Bayung Sechocha Rai)				

Comparative Data Of Bayung Tongue	
Based On	Population
National Statistics Office, 2021	14449
Dr. Maureen B Lee, 2000 - 2003	11344

तथ्याङ्कको तुलनात्मक टिप्पणी

Source: NSO, 021 & Dr Maureen B Lee, 2000-2003

Excluded date of salyan, Rumjatar, Ubu and Waksha etc.

(Tabulated by Gyan Bayung Sechocha Rai)

माथि प्रस्तुत विभिन्न टेबल र चार्ट अनुसार बाह्रौं (१२) राष्ट्रिय जनगणनाले नेपालको भूगोल भित्र बोलिने मातृभाषालाई सुनियोजित रूपले विभिन्न शीर्षक राखेर प्रश्नपत्र तयार गरि फेरि असजिलो बनाई दिएको देखिन्छ। जस्तो मातृभाषा, पुर्खाको भाषा र दोस्रो भाषा प्रकाशित तथ्यांक र पुस्तक अनुसार बायुड मातृभाषाको कुल वक्ता जनसंख्या १४ हजार ४४९ छ जहाँ महिला बायुड मातृभाषाको कुल वक्ताको जनसंख्या ७ हजार ३५० र पुरुषको बायुड मातृभाषा कुल वक्ताको जनसंख्या ७ हजार ०९९ छ। अर्कोतिर, दोस्रो भाषा भनेको बायुड राई बाहेक अरु मातृभाषा वक्ताहरूले दोस्रो भाषाको महलमा बायुड भाषा भनि जनगणनाको समयमा गणकलाई दिईएको तथ्यांक हो। यहाँ दोस्रो बायुड भाषाको कुल जनसंख्या १५ हजार १०४ छ जुन महिलाको जनसंख्या ७ हजार ६२० र पुरुषको जनसंख्या ७ हजार ४८४ छ। अन्तमा जनगणनाको प्रश्नपत्रमा पुर्खाको भाषा भन्ने प्रश्न रहेको हुनाले। यसमा कुल वक्ता जनसंख्या १५ हजार २९० छन्। यस मध्येमा महिलाको कुल जनसंख्या ७ हजार ८०७ र पुरुषको कुल जनसंख्या ७ हजार ४८३ रहेको उल्लेख छ। दिईएको तथ्यांकलाई केलाउदा यो अपुर्ण छ भन्ने कुरा साबित हुन्छ। किनकी पुर्खाको भाषा र मातृभाषामा समेत तुलना गरेर हेर्दा तथ्यांक मिल्दैन। तथ्यांक पुर्खाको भाषाको वक्ता जनसंख्या धेरै छ भने मातृभाषा वक्ताको कुल जनसंख्या कम छ। हाम्रो पुर्खाहरू खुद बायुड मातृभाषि भए पछि हामी सबै बायुड संवत मातृभाषि वक्ता हो।

नेपाल बहुभाषिक देश हो। २०७८ को १२ औं राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्यांक अनुसार नेपालमा १२४ वटा मातृभाषा छन। त्यस मध्येमा एक बायुड मातृभाषा पर्दछ। भाषाशास्त्री डा. तारामनी कोयि राईको अनुसार किरात सभ्यता भित्र बोलिने मातृभाषाहरू ३००० बर्ष देखि फरक भाषा हुँदै आएको अध्ययनले देखाउछ। संसारमा एक जाती बहुभाषि, बहुजाती साभा भाषी र एक भूगोल साभा भाषी पनि पाइन्छन। उदाहरणको लागि राई जाती, मगर जाती, नागा जातिको एक जाती बहुभाषिक छन। तराईको भूगोलमा बहु जातजाती साभा भाषी पाइन्छन। बज्जिका भाषा, भोजपुरि, मैथिली साभा भाषा हो। नेपालको बिशेष गरि सुदुरपश्चिम र कर्णालीमा एक भुगोल

साभ्ना भाषी छन । एउटा जिल्लाको विभिन्न जातजातिहरूले बोल्ने साभ्ना भाषा अर्को जिल्लाको विभिन्न जातजातिले बुझ्न सक्दैन । यस्तो विविधता भएको धनी देश हो नेपाल ।

अब कुरा गरौ, बायुङ मातृभाषाको लिखित इतिहास हेर्दा २०३६/०४/३१ गते लेखिएको दिबुछा वंशावलीको पाठपुजा शिर्षकमा 'बायुङ' भनेर कोड गरिएको प्रमाण छ । त्यसपछि डा. मरिन बि. लि. ले सन २००० देखि २००३ सम्म ओखलढुंगा र सोलुखुम्बु जिल्लाको बायुङ राई गाउँ-गाउँमा गएर प्राथमिक तथ्यांकको आधारमा खोज तथा अनुसन्धान गरेको थिए । उक्त अनुसन्धानमा बागदेवि चाम्लिङ राई - खोटाङ , बुद्धि ह्वाङ्गुचा बायुङ राई - ओखलढुंगा, तारा हाङ बायुङ राई - ओखलढुंगा, गजिन्द्र बायुङ राई - ओखलढुंगा, लघु बायुङ राई - ओखलढुंगा, लोक बहादुर बायुङ राई - ओखलढुंगा, गणेश वाम्बुले राई - ओखलढुंगा आदि स्थानीय तहको रोहबरमा र सहयोगमा तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । त्यस अनुसन्धानमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको तर्फबाट भाषाशास्त्री प्रो. डा. नोवल किशोर राई सुपरिवेक्षणमा खोज तथा अनुसन्धान गर्ने काम भएको थियो । पछि सन २००५ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको सिनास विभागमा बायुङ राई समुदायको अग्रज व्यक्तित्व भूतपूर्व मन्त्री बल बहादुर बायुङ राई, पूर्व मन्त्री गोपाल बायुङ राई लगाएत विभिन्न व्यक्तीहरूको माभमा BAYUNG RAI : A Sociolinguistic Survey नामक पुस्तक विमोचन सम्पन्न गरिएको थियो ।

प्रकाशित पुस्तकमा बायुङ राईहरूको अनुमानित जनसंख्या सोलुखुम्बु र ओखलढुंगा जिल्लामा ११ हजार ३४४ उल्लेख गरिएको छ जवकि बाँकी खोटाङ जिल्ला हुँदै विभिन्न जिल्लाहरूमा बासोबास गर्ने बायुङ राईहरूको नाम निसाना नै उल्लेख गरिएको देखिदैन । अब अनुमान गर्न सकिन्छ कि धेरै नै बायुङ राईहरूको जनसंख्या समेट्नु बाँकी थियो भने अर्कोतिर, राष्ट्रिय तथ्यांक कार्यालयले प्रकाशन गरेको १२ औं राष्ट्रिय तथ्यांकमा बायुङ मातृभाषाको कुल वक्ता सङ्ख्य १४ हजार ४४९ छ । तुलनात्मक रूपमा हेर्दा यो तथ्यांक अति नै कमती बायुङको असत्य प्रकाशन गरिएको देखिन्छ । जुन सन २००० देखि २००३ ताका ओखलढुंगा र सोलुखुम्बु जिल्लामा गरिएको अनुमानित

सर्वेक्षण अनुसार ११ हजार ३४४ बायुड राईहरू छन् । तर १२ औं राष्ट्रिय तथ्यांक, २०७८ ले प्रकाशन गरेको २४ जिल्लामा बसोबास गर्ने बायुड राईहरूको मातृभाषा वक्ताको कुल संख्या १४ हजार ४४९ मात्र उल्लेख गरेको जुन अपुर्ण र मिथ्या छ । यहाँ सल्यान, बाके, बर्दिया, कैलाली, कंचनपुर आदि जिल्लाहरूमा बसोबास गर्ने बायुड राईहरूको नाम निसाना नै उल्लेख गरिएको छैन ।

आदिवासीहरूको पीडा नै पीडास एकातिर ब्रान हडसनले सन १८५७/५८ तिर 'बायुड' मौलिक पहिचानहरूलाई दस्तावेज गर्ने क्रममा अपभ्रंश गरेर बाहिङ बनाइयो । अर्कोतिर, राज्य सत्ताले पनि वास्तविक सडकलित तथ्यांक प्रकाशन गर्न तत्पर नभएको र मौलिक नामहरूलाई उल्टोपाल्टो बनाएर प्रकाशन गरेको भेटिन्छ । अब आगामी १३ औं २०८८ को राष्ट्रिय जनगणना आदिवासीहरूको सरोकारवाला सस्थाहरू आफैले आफ्नो जनगणना गर्ने प्रवर्धन बनाएर आफ्नो वास्तविक तथ्यांक आफै सडकल गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ । १२ औं राष्ट्रिय जनगणनासम्म सम्पन्न गर्दा अवास्तविक तथ्यांक प्रकाशन गर्दा अहिलेसम्म कति प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष हानी र नोक्सानी भयो होला आदिवासीलाई ।

अन्तमा,

सान्सारमा आदिवासीहरूको सास्कृतिक ज्ञान, प्रथाजनित परम्पराहरू र विविध जीवन शैलीको अभ्यास बाट भौतिक विज्ञानको र आध्यात्मिक ज्ञान र चिन्तनहरूको बिकास भएको देखिन्छ । त्यसैले मौलिक नाम , रैथाने नाम र मुन्दुमी नामहरू लाई हुबहु संरक्षण, प्रबर्द्धन र बिकास गर्नु आवश्यक छ । मौलिकताको बीउ जोगाउनु आजको युवा पिडिहरूको काधमा आएको छ ।

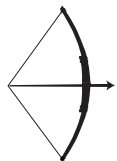

सन्दर्भ सामग्री :

- ◆ National Statistic Office : National Population and Housing Census 2021 National Report on Caste/ethnicity, Language & Religion.
- ◆ दिबुछा वंशावली, २०३६/४/३१ : इन्द्र कुमार राई
- ◆ BAYUNG RAI : A Sociolinguistic Survery, 2005; Dr. Maureen B. Lee,

Bagdevi Rai, Buddi Kumar Rai, Carin Boone

- ◆ कान्तिपुर : बर्ष ३१ अङ्क ३५ , ११ चैत्र २०७९ सनिवार
- ◆ गोरखापत्र : किरात बायुङ राई सुम्निखिम मुन्चो, २०७७/०६/०३, ज्ञान बायुङ राई
- ◆ 'बायुङ' र 'बाहिङ' बारे हजसन र मोरिन बि. लि. को अध्यन : चासुवा, वर्ष १, अङ्क १, २०७८, किशोर बायुङ राई
- ◆ यस कारण किरात बायुङ राई सुम्निखिमको जन्म : सयपत्री (४०, बर्ष २६, अर्धवार्षिक पत्रीका, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, ज्ञान बायुङ राई
- ◆ किरात बायुङ राई तुम्लोयालोस् बुद्धि कुमार बायुङ राई, २०८०
- ◆ सुम्नी तुम्लो यालो स् लोकबहादुर बायुङ राई, २०८०
- ◆ कठुवा : वसन्त बायुङ राई, २०८०
- ◆ Brian Houghton Hodgson : JOURNAL OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGALI, VOL XXVII, Nos I to V - 1858
- ◆ ब्रायन हष्टन हडसनको खोजी र अप्रभम्स तथ्य : लिब्जुभुम्जु, Aug - 1, 2021, ज्ञान बायुङ राई

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

किरात बायुङ राई सुम्निखिम सुनसरी जिल्ला कार्यसमिति सचिव कमल बहादुर बायुङ राईको पापा खोटाङ जिल्ला रावाबैसी गा.पा. वडा नं.-३, चिउरीबास निवासी डाबुचा यज्ञ बहादुर बायुङ राईको ८७ वर्षको उमेरमा भएको असामयिक निधनले हामी अत्यन्तै मर्माहत भएका छौं । शोकको यस घडिमा उहाँको बोकोली नेवालीमा सारीरेरी भएर मोसुममा बास होस् भनी मामाचिनीमो पापा चादाबुङसँग बिन्ती गर्दै हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछौं ।

किरात बायुङ राई सुम्निखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति

“परम्परागत पुख्यौली (ढोलोकुम) गीत, सङ्गीत प्रदर्शनी” कार्यक्रमको रिपोर्ट २०८०

- लोक बहादुर बायुड राई
मुन्दुम अध्येता

नेपाल बहुजाति, बहुभाषी, बहुधार्मिक र बहुसंस्कृतिले परिचित मुलुक हो। नेपालमा आदिवासी जनजाती महासंघले सुचिकृत गरेको ६० जाती मध्ये राई एक जाती हुन्। राई जातिलाई ‘एक जाति, भाषा अनेक’ रुपमा चिनिन्छ। राई जातिभित्र ३३ थरी छन् जस मध्ये २६ थरि राई नेपाली भाषा जीवित छन्। राई जाति भित्रको एक भाषिक समूह वा थर दुबै बायुड हुन्। बायुड राईहरूमा प्रचलित उपथरलाई दोःचा भन्दछ। हालसम्म बायुडहरूको करिव ४५ वटा उपथरहरू रहेका छन्। बायुड राई पूर्वी नेपालको ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बु र खोटाङ जिल्लामा आदिमकाल देखि बसोबास गरिरहेको पाईन्छ भने बसाई सराईको क्रममा उदयपुर र काठमाडौं उपत्यका सहित पूर्वको इलामदेखि पश्चिमको धनगढीसम्म २४ भन्दा बढी जिल्लाहरू र विश्व भरी छरिएर रहेका छन्। बायुडको अर्थ ‘वा’ भनेके जेठो अथवा पुरानो, प्राचिन र ‘युड’ को अर्थ सभ्यता हो। ‘युड’ शब्द चाहिँ ‘युङ्मा’ शब्दबाट अपभ्रंश भई बनेको हो। ‘युङ्मा’ को अर्थ माहुरीको घर भन्ने हुन्छ। किरातकालीन गढीहरू मौरीको घर जस्तै थिए। ती समयमा बायुड राई समुदायसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक गढीहरू बुङनामगढी, तलुवागढी, रुम्जाटार तलुवागढी, चिसङ्खुगढी र च्यानमगढी हुन्। आदिमकालमा बायुड राईहरूले फ्रेलो, पाईलो, र नेपाली गरी ३ प्रकारको भाषा बोल्ने गर्दथे। बायुड राईहरूले रेदुक्पा, रुड, सेवासेर र खालुवालाई आदीम पुर्खाहरूका रुपमा मान्दछन्। बायुड भाषीको आफ्नै मौलिक परम्परा, रीतिरिवाज, संस्कार र संस्कृति छन्। उनीहरूको संस्कृतिको मुल स्रोत मुन्दुम दर्शन हो। मुन्दुम दर्शन आफैँ श्रुति परम्परा र जनइतिहासमा बाँचेको छ।

बायुड राईले किरात धर्म मान्दछ । किरात धर्म मुन्दुमद्धारा निर्देशित छ । किरात धर्म भनेको प्रकृति तथा पितृलाई पुज्नु हो । २०७८ को जनगणना अनुसार किरात धर्म मान्ने ३.१७ प्रतिशत छ । हिन्दुको वेद, बुद्धको त्रिपिटक, मुस्लिमको कुरान, क्रिस्चीयनको वाईवल भए जस्तै किरात धर्मको मुन्दुम हुन्छ । मुन्दुम दिव्य ज्ञान हो यो अकाट्य छ । यो कसैले कल्पना गरेर रचना गरिने सुत्रमन्त्र हैन । गुरु वा सपनाबाट भन्दा पनि ध्यान वा तपस्या (मिचिकारमो)बाट सिद्ध पुरुषहरूले ब्रह्माण्डमा रहेको द्रष्टमन्त्र संकलन गरेर तयार भएको सुत्रमन्त्र हो । ती सुत्रमन्त्रद्वारा मुन्दुम दर्शन निर्माण भएको हो । जुन प्रकृति ज्ञानले निर्देशित सत्य मार्ग हो । मुन्दुम दर्शनबाट वास्तविक ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ

मुन्दुम साहित्यको अथाह सागर हो । यसमा अनगिन्ती कथा, कविता, काव्य, नाटक, गीत, कहानी आदि छन् । मुन्दुम साहित्य वाडमयभिन्न बायुड भाषाभाषीको दोलोकुम गीत पनि समावेश छ । दोलोकुम रैथाने गीत कालजय छन् । विवाह, उभौली, हडांसली र अन्य चाड पर्वमा गाउने चलन छ । तर श्रुति परम्परामा बाचेको भएकोले लोपोन्मुख अवस्थामा छन् । दोलोकुम सलड समय, काल र परिस्थिति हेरेर गाउने र नृत्य गर्ने चलन छ । बायुडको सांस्कृतिक ढुकुटीमा दोलोकुम गीत पनि पर्छ । गीत, सङ्गीत र नृत्य भनेको मानवको मनको ढुकढुकी हो । ढुकढुकीभिन्न घन्किने गीत सङ्गीत सबैले मन पराउँछन् । यस्तो लोकप्रिय दोलोकुम सलड मेलापात, चाडवाड र भेलामा गाइन्छ । ती गीतहरूमा दोलोकुम, ब्रुयाम, (दोहोरी) बिम्बीली, (अन्नपात भित्राउँदा) होक्मा, (पीडाको वेला) किमो, क्रिडमा, लहबिरे र सालमायो आदि हुन । गीतमा ख्यालठट्टा, रोदन, विरह, व्यथा, पीडा, वेदना, हाँसो, मिलन, विछोड, आशु, हर्ष आदि कुराहरू गीतबाट पोख्ने गरिन्छ । यी निधिहरूलाई लिखित रूपमा अभिलेखीकरण गर्नु हाम्रो कर्तव्य र दायित्व दुवै हो ।

प्रकृति हाम्रो गुरु र दाता हुन । प्रकृतिले हामीलाई सत्य मार्ग र ज्ञान दिन्छिन् । प्रकृतिबाट हामीले लक्ष्यमा पुग्नको लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान गुण र शक्ति पाएको छौ र आमाको रूपमा सम्मान गर्नु पर्छ । जसरी फूल रङ्गले आकर्षक देखिन्छ । त्यस्तै प्रकृति पनि वास्तविकताले आकर्षित छे । फूललाई प्रशंसित बनाउने काम वासनाले गर्छ । फूल जस्तै जगत पनि रङ्गीन

छ । यस संसारमा रङ्गमगिने मानव भनै रङ्गीन त्यस्तै बायुड भाषीको मुन्दुम दर्शनको सुम्नि नालुडलाई गीत र बाजाको उत्पतिले रोचक, आकर्षक र रङ्गीन तुल्याएको छ । निनिरेडमा मानव नै थिइन् । तर उनीमा देव गुण थिए । निनिरेडमाको मनमा दया र माया उत्पन्न भयो । निनिरेडमा (सुम्निमा)ले मानव चेतना पाईन् । तब उनलाई भोक, प्यास, रोग र शोकले सताउन थाल्यो । उनको मनमा दुःख, कष्ट र पीडा बोध भयो । चराचुरुङ्गीका चिर्बिरले उनको पिरोलिएको मनलाई शान्त बनायो । चराको चिर्बिरलाई निनिरेडमाले नक्कल गर्दा गीत बन्यो । मृग र बाघको खुट्टाको चालबाट बाजाको ताल बन्यो । उनले सुस्केरा हालिन् । उनको सुस्केराबाट विनायो र मुर्चुडगाको धुनबाट सङ्गीत बन्यो । रुखको पात टिपेर उनले बजाइन् । त्यस पातबाट गीतका राग उत्पन्न भए । त्यही रागबाट लय बन्यो । गीत, बाजा र लयको सुरमा ढुङ्गालाई नचाउन खोज्दा निनिरेडमा आफैँ नाच्च थालिन् । पशु पन्छीको नक्कल गर्दै नाच्दा सिङ्खेनाच र भक्पानाच उत्पति भए ।

दोलोकुम

नेपाली शब्दकोषमा फेला नपर्ने शब्द हो दोलोकुम । तपाईंहरूको लागि यो नयाँ शब्द हुन सक्छ तर करीब ५००० वर्ष उहिले देखि पुर्खाहरूले बोली आएका शब्द हो दोलोकुम । यो शब्द बायुड राईले आफ्नो मातृभाषाको रूपमा बोल्ने गर्दछ । यो शब्दलाई नेपालीमा अनुवाद गर्न कठिन पनि छ । दोलोकुम शब्द बायुड राई मातृभाषाको दोलोकुम अपभ्रंश भइ बनेको शब्द हो । द्वालोको अर्थ ज्योति वा प्रकाश र कुमको अर्थ परावर्तन हुन्छ । बायुड नेपाली भाषाको फ्रेलोको विज मन्त्रको अक्षरहरूलाई गीतको लयमा ढालेर गायकले दोलोकुम सलड गाँउछन् । दोलोकुम सलडमा लामो समय देखि मानी आएको सिमेभुमे, देविदेवता, नागनगेनी, भुपति भुमेलालाई पुकार्दै दोलोकुम सलड मार्फत शक्ति तथा आशिर्वाद माग्छ । दोलोकुम सलड खास गरी हडसिली / सेग्रो, लिम्मो र विवाहमा गाईने चलन छ । दोलोकुम सलडमा किरात बायुड राई समुदायको सामाजिक परिवेश लुकेको छ । यो गीतको विशेष महिमा छ । यो गीतको मुल स्रोत मुन्दुम हो ।

बायुड राई समुदायले आफ्नो कुल परम्परा मान्दा र विवाह गर्दा उपयोग गरिने भाडावर्तन र साधनहरू (थान थपना) यज्ञस्थलमा राख्नु पर्छ । उक्त थानथपनामा आफूले पुज्ने कुलदेवता, सिमेभुमे, भु-पति भुमेलार्ई, बाजागाजाको रागबाट अनि गीतको सुर र लयबाट शक्ति जगाइ ज्योतिमय बनाउनु पर्छ । उक्त ज्योति भाडावर्तन र साधनद्वारा परावर्तन भइ भक्तजनको शरीरमा पर्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । ती परिवर्तीत ज्योतिले मानिसको मनमा भएका रिस, राग, क्रोध, इर्ष्या, मोह, घमण्ड र दोष आदि नष्ट हुन्छ भन्ने मान्यता छ । यही विश्वासको आधारमा आजसम्म पनि लिम्मो, विवाह र हडसिली वा सेग्रोमा दोलोकुम सलड (गीत) गाईने नाचिने परम्परा छ । दोलोकुम सलड (गीत) गाएपछि दुःख, कष्ट, रोग, शोक र ब्याधि हटेर हामीले सुख र आनन्द प्राप्त गर्छौं भन्ने जनविश्वास छ । त्यसैले हाम्रो अन्तिम लक्ष्य नै सुख प्राप्त गर्नु हो । हाम्रो पुकारले देवता पनि सुखी भएर आशीर्वाद दिन्छन् भनी दोलोकुम गीतबाट नै आशिष माग्ने चलन छ ।

लिम्मो

लिम्मोको अर्थ दुसा र मो को अर्थ माता हो । जसलाई बायुड भाषामा लिम्मो भनिन्छ । माता धर्तिभिन्न गुप्तावास बस्छिन् । त्यसबेला हिउदेबाली पाकेर बिउ माटो मुनि घुम्निन्छन् । मो ले बिउको हेरचाह गर्छिन् । गर्मी सुरु भएपछि बिउ टुसाउछन् । माताको ध्यान पनि पुरा हुन्छन् । टुसा मार्फत प्रकट हुन्छिन् । ती टुसाहरू माताको प्रतिक मानी पुज्ने परम्परा र संस्कारलाई लिम्मो भनिन्छ । हिउदे बाली पाकेपछि बीउहरू भुइमा फर्छन् । ती बीउहरू माटो मुनि घुम्निएर बस्छन् । अर्कोतिर चिसोबाट बच्नको लागि सर्प भ्यागुता जस्ता जीवजन्तु प्वालभिन्न पस्छन् । उनीहरू विना आहारा लामो समय बस्छन् । सबैको रक्षा गर्ने दायित्व मो (माता) को हुन्छ । उनीहरूको रक्षाको लागि मो पनि धरतिभिन्न प्रवेश गरेर ध्यानमा बस्नु हुन्छ । मो ले धरतिभिन्न रहेका जीवजन्तु र बीउको रेखदेख र हेरचाह गर्नु हुन्छ । जब आकाश गर्जिन्छ । तब धरतिमा कम्पन पैदा हुन्छ । कम्पनबाट धरतिमा तापशक्ति पनि उत्पन्न हुन्छ । धरतिमा तातो हावा बहन थाल्छ । धरति थर्किएपछि माटो कमलो

पनि हुन्छ । गर्मी पनि सुरु हुन्छ । सर्प र भ्यागुता जस्ता जीवहरू प्वालबाट बाहिर निस्कन्छन् । बीउले पनि उर्जा प्राप्त गरेर टुसाउँछन् र धरति बाहिर देखा पर्दछ । सबै धरतिबाट बाहिर आएपछि मो प्रफुल्ल भइ टुसाबाट धरतिमा प्रकट हुन्छन् । किसानहरूले आफ्नो खेतबारीमा उमारेका बिउको टुसाहरू पनि माताको प्रतिक मान्छन् । दुई जना पुर्खा विधिपूर्वक सबैको खेतबारीमा गई उम्रेको टुसाहरू संकलन गरेर ल्याई एक ठाउमा जम्मा गरी पुज्ने गरिन्छ । यहि समयमा माछाले आफ्नो शीर उत्तरतिर र पुच्छर दक्षिण तर्फ फर्काइ उत्तरतिर जाने भएकोले उभौली पर्वको रूपमा मनाइन्छ । लिम्पोको महिमा दोलोकुम सलडबाट गाउँदै उभौली पर्वमा सिलि टिपिन्छ । दोलोकुम गीतको सुर र लयबाट लिम्पोलाई ज्योतिमय बनाई आशीर्वाद पनि मागिन्छ ।

लिम्पो पुजाको दिन भु-पति भुमेको पनि पुजा गर्नु पर्छ । भु-पति भुमेले मो लाई बास दिएको भ्यागुता र सर्प जस्ता जीवजन्तुको आश्रयस्थल बनेको र बीउको टुसालाई स्वीकार गरी उदाउन दिएको हुनाले जगतको पिता हौ भनी पुज्नु पर्छ । पुजामा पुकार गर्ने काम नक्सोले गर्छ । त्यसवेला विशेष गरेर भू-पति भुमेलालाई आलो माछा चढाउनु पर्छ । लिम्पो उभौली पुजा गर्ने समयमा चारैतिर सुख्खा हुन्छ । पानी कम पर्ने र घामको तापले जमिन सुख्खा हुन्छ । सुख्खा जमिनमा बोटविरुवा मर्न सक्छन् । भुं-पति भुमेलालाई आलो माछा चढाइ जमिन पनि आलो माछा जस्तै चिसो होस भनी भक्तजनले आग्रह तथा प्रार्थना गर्छन् । त्यो दिन सबैको खेतबारीबाट जम्मा गरेको बीउको बेर्नालाई चोखो जाडले चोख्याउनु पर्छ । अनि थुन्सेमा हाल्नु पर्छ । ती बेर्नालाई बायुड नेपाली भाषामा जालीम भनिन्छ । जालीम बोकेर सिमसारतिर जानु पर्छ । त्यहाँ बेर्ना रोप्ने ठाउँ सफा र चिटिक्क पारेर बनाउनु पर्छ ।

बेर्नालाई हिलोमा रोपेर सेउलीको फरिकोले छोप्नु पर्छ । नक्सो आएर मुन्दुमको श्लोक वाचन गरेर घाम पानी र किरामिराले नसताओस भनी पुकार गर्छ । तिमीलाई जीमोले हुर्कन सहयोग गर्नु हुन्छ । दुःख नमान । तिमी जस्तै बेर्नाबाट फलेको अन्न हाम्रो घरमा भित्र्याएपछि हामी अन्नदाता हुनेछौ । हामी हुने खाने भएपछि देवीदेवता र कुलिपतृलाई सम्भरेर अन्नबाट बनेका खानेकुरा चढाउने छौ भनी नक्सोले बाचा गर्नु हुन्छ । त्यो प्रवचनले सबै हर्ष मुद्रामा

उपस्थित भइ खाँडो जगाउँदै नाचन थाल्छन् । नक्सोले चाही मुन्दुम वाचन
निरन्तर गर्दै भन्नु हुन्छ । खेतीपातीको सुरुवात कसरी भयो ? कसले गयो ?
किन गयो ? बीउ कसरी पायो ? हातहतियार कसले बनायो ? तान बुन्न
कसले सुरु गयो ? अन्नपात जोगाउन के गर्नु पर्छ ? जाड किन कुलपितृ र
देवीदेवतालाई चढाउने र अन्नपात घरमा भित्र्याएपछि किन भू-पति भुमेलालाई
चढाउने ? भन्ने कुराहरु श्लोक मार्फत वाचन गर्दै सबैलाई सुनाउनु हुन्छ ।
लिम्पो पुजा वैशाखको पूर्णिमाबाट सुरु भई औसि सम्म टोल टोलमा सिली
नाचिन्छ । यो नाच नाच्दा गोलो घेरा भई बालकदेखि बृद्धासम्मले ढोल
झ्याम्टा बजाएर भोली(लिफे) र चम्मर हातमा लिई लिम्पो दोलोकुम गीत
गाउदै सिङ्खे सिली, भक्पा सिली जस्ता अनेक सिली टिप्दै नाच्ने गरिन्छ ।

द है चापुनी वाचेर दोलोकुम	द है चामनी वाचेर दोलोकुम द
द है हमेल्वा वाचेर दोलोकुम	द है रिडमा वाचेर दोलोकुम द
द है चारी लिम्मा दोलोकुम	द है दर्याबु लिम्मा दोलोकुम द
द है सुमिन् लिम्पो दोलोकुम	द है साला लिम्पो दोलोकुम द

द है मामा वाचीम् दोलोकुम	द है चुनी वाचीम् दोलोकुम द
द है सिङ्खे वाचीम् दोलोकुम	द है मुङ्खे वाचीम् दोलोकुम द
द है भक्पा वाचीम् दोलोकुम	द है रसा वाचीम् दोलोकुम द
द है नेपाल ग्रो दोलोकुम	द है नेवाल ग्रो दोलोकुम द

द है सुमा म्याल्का दोलोकुम	द है नुष्कानादा दोलोकुम द
द है चिरी पाका दोलोकुम	द है चाम्चे पाकाना दोलोकुम द
द है खालो मातोकी दोलोकुम	द है युलाम मातोकी दोलोकुम द
द है नेसे नेसे दोलोकुम	द है सिङ्खे दयो दोलोकुम द
द है सासी रोस्चो दोलोकुम	द है रोस्तामेना दोलोकुम द
द है मिनी दयो दोलोकुम	द है बानी दयो दोलोकुम द

द है साया बुयादी दोलोकुम
द है सिङखे मुलु दोलोकुम

द है सासी रोस्तामे दोलोकुम द
द है मुङखे मुलु दोलोकुम द

द है सुमा पासो दोलोकुम
द है खिम सारी दोलोकुम
द है सुमा पासो दोलोकुम
द है गिजो वाजो दोलोकुम

द है नुप्सोमामी दोलोकुम द
द है नाम सारी दोलोकुम द
द है नुप्तामेना दोलोकुम द
द है हारी बुरीनुड दोलोकुम द

द है सिङखे फलो दोलोकुम
द है चापुनी फारा दोलोकुम
द है सुमा पाम्तामे दोलोकुम
द है चापुनी जी दोलोकुम

द है मुङखे फलो दोलोकुम द
द है चामनी फारा दोलोकुम द
द है नुप्तामेने दोलोकुम द
द है चामनी जी दोलोकुम द

द है हपे बबमी दोलोकुम
द है हारी लाड दोलोकुम
द है सिमेभुमेमी दोलोकुम
द है सुडकारद दोलोकुम

द है चनस्तामे दोलोकुम द
द है बुरी लाड दोलोकुम द
द है खारु सुउसुउमी दोलोकुम द
द है मुलुरीद दोलोकुम द

द है अन्चोडमायो दोलोकुम
द है हपे बब दोलोकुम
द है रिची खालीमी दोलोकुम

द है बुसा लेमद दोलोकुम द
द है तिल्सो खिम्ने दोलोकुम द
द है सुमा ख्लेकी दोलोकुम द

लालुखा

जो कोहि एकलै रमाउन सकदैन् । रमाउनको लागि सुख र आनन्द हुनुपर्छ । प्रेमिल जोडीले यो अनुभूति गर्न सकछ । प्रकृतिमा हिड्दा डुल्दा जोडी पशुपन्धी रमाइ रमाइ हासखेल गरेको देख्छन् । मेलापात गर्दा किरा

फट्याङ्ग्राको जोडी देख्छन् । अनि जवान केटा र केटीले मन भावना मिल्ने जीवन साथी खोज्न थाल्छन् । जीवन साथी पाउँछन् । प्रेममा रमाउछन् । त्यतिले मात्र सुख र आनन्दको अनुभूति प्राप्त हुँदैन । उनीहरूको स्वभावको बाटो मोडिन्छ । सम्भोग प्रवृत्ति प्रकृतिले दिएको प्रदत्त स्वभाव ठान्छन् । रति र रागमा रुमालिन थाल्छन् । सृष्टिको सुरुवात हुन्छ । यस्तै प्रेममा त्याग र भोगको सार्थक कुराहरू लालुखामा गाइने दोलोकुम गीतमा व्यक्त गरिएको हुन्छ । जो कोही विवाह अघि पुरुष वा स्त्री एकलो हुन्छ । त्यसबेला मलाई मन मिल्ने जीवन साथी मिलोस भन्ने सोच्छन् । जीवन साथी प्राप्त गरेपछि सन्तानको आशा गर्छन् । खुसि अनि सुख शान्ति प्राप्त होस भनी कामना गर्छन् । दुख कष्ट नहोस, दाम्पत्य जीवन खुसिमय बनोस भनि दोलोकुममा सवाल जवाफ गरिन्छ । प्रकृतिले बाँधी दिएको सुन्दर जोडी युगौ युग बाँचिरहोस । यस्तै कुरालाई लयबद्ध गरेर दोलोकुम गीतमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । कुल पितृ र प्रकृतिसँग आशीर्वाद मागिन्छ ।

द है जाउ लाम दोलोकुम
द है फुड लाम दोलोकुम
द है कुर्मा लाम दोलोकुम
द है दवानी लाम दोलोकुम

द है खिलउ लाम दोलोकुम द
द है दो लाम दोलोकुम द
द है कुर्सी लाम दोलोकुम द
द है कडकेल लाम दोलोकुम द

द है चेडमाखदी दोलोकुम
द है सादा बब दोलोकुम
द है सोरुवा व्के दोलोकुम
द है खिवा गुआ दोलोकुम

द है मायाखदी दोलोकुम द
द है सुमा नुम्यादै दोलोकुम द
द है जोबु मेरी दोलोकुम द
द है खोड गुड्यादै दोलोकुम द

द है दडमा दडसीके दोलोकुम
द है नेवालु खुड्सेला दोलोकुम
द है पिरुम मिची दोलोकुम
द है सकपा मिची दोलोकुम

द है बकलु खुड्सेला दोलोकुम द
द है डेले जोबुदी दोलोकुम द
द है आबा नुबाला दोलोकुम द
द है सुमा हेडसेला दोलोकुम द

द है सादा बब दोलोकुम	द है सुमा दुम्याला दोलोकुम द
द है चापुनी सेरीमी दोलोकुम	द है चामनी सेरीमी दोलोकुम द
द है सिपखाकुमी दोलोकुम	द है खामाकुमी दोलोकुम द
द है खिवा लोडिसने दोलोकुम	द है सुमा नुम्सिने दोलोकुम द
द है सुमिन् जीमी दोलोकुम	द है साला जीमी दोलोकुम द
द है चापुनी जीमी दोलोकुम	द है चामनी जीमी दोलोकुम द
द है सुमा चन्सो दोलोकुम	द है सुमा रोक्तिनी दोलोकुम द
द है छिलुडमा मालुडमा दोलोकुम	द है सुमा नुम्याला दोलोकुम द

हडसिली

घरको मुली व्यक्ति बिरामी हुँदा हाम्रो परम्परा अनुसार ज्ञान र दयाको खानी सुउसुउलाई जाम्चाले पुकार गर्छ। जाम्चाले विज मन्त्रद्वारा सुउसुउलाई जगाइ ज्योतिमय र शक्तिशाली बनाउँछ। सुउसुउलाई धरतिमा जाम्चाले आन्धान गर्छ। बिरामीको तन र मनमा स्पर्श गर्न सुउसुउलाई अनुरोध पनि गर्छ। जाम्चाको आग्रहलाई स्वीकारी सुउसुउ नेपाल-नेवालदुमा आउनु हुन्छ। सुउसुउलाई बिरामीको घर थाहा हुन्न। जाम्चाले ३ जना पुर्खाहरूलाई दुत खटाइ सुउसुउलाई बिरामीको घरमा ल्याउन आग्रह गर्छ। जाम्चाको निर्देशन अनुसार ती पुर्खाले सुउसुउको शरणमा पर्छन्। सुउसुउको प्रभावले पुर्खाहरू पनि ज्योतिमय बन्न पाउँछन्। सुउसुउलाई बिरामीको घरमा सुरक्षित ल्याउँछन्। सुउसुउले बिरामीलाई स्पर्श गर्नु हुन्छ। सुउसुउको ज्योतिले बिरामीको तन र मनमा भएका सांसारिक दोष र भुतप्रेतहरू हट्छन्। बिरामी विस्तारै निको हुन्छ। बिरामीलाई जाम्चा र नक्सोले गरेको काम र कबोल सुनाइन्छ। अब हडसिली वा सेग्रो गर्नु पर्ने हुन्छ भनेर तयारीमा जुटन आग्रह गरिन्छ। उसले किन ? भनेर प्रश्न गर्छ। जाम्चाले जवाफ दिन्छ “सुउसुउको शरण पाएका ३ पुर्खाहरू ज्योतिमय भएका छन्। उनीहरूले पुखुनमा खोसिम्बा पाएका छन्। पुखुनमा आसन ग्रहण गराउन हडसिली गर्नु पर्छ। हडसिली बाहेक ती विज मन्त्र वाचन गर्न पाइन” भनेर स्पष्ट पर्छ।

त्यो व्यक्तिले हडसिली गर्छ । हडसिलीमा नक्सोले मुन्दुमको सुत्रमन्त्र र श्लोक वाचन गरेर मानिसले आफुसँग भएका रिस, मोह र अज्ञानता कसरी हटाउने सिकाउँछ । धर्मको अर्थ बताउँछ । सत्य मार्ग के हो ? सत्य मार्गमा निरन्तर हिडेमा आनन्द अनुभूति प्राप्त हुन्छ । त्यो प्राप्त गर्ने दिशा निर्देशन पनि बताउँछ । सबैको लक्ष्य नै जीवनमा आनन्द अनुभूति प्राप्त गर्नु हो भने मृत्युपछि पुखुनमा सुउसुउको शरण पाउने हुन्छ । जीवनमा जसले दान, ध्यान र असल काम गर्छ र अरुको हित गर्नु पनि आफ्नो हित सम्भन्ध त्यस्तो व्यक्ति मृत्युपछि पुखुनमा गइ सुउसुउको शरण पर्न पाउँछ । यस्ता सत्य कुरा मुन्दुमको श्लोक वाचन गरेर सबैलाई भक्ति जगाइ दिने काम नक्सोले गर्छ । पुखुनमा गएका पुर्खाको नाम श्रद्धा भक्तिको दिन पुकार नगरिने कुरा पनि बताउँछ । किनकी पुखुनमा प्रवेश पाउने आत्माले देवत्व प्राप्त गरेका हुन्छन् । त्यहाँ आहारा र साहाराको आवश्यक पर्दैन । पुखुनमा परम आनन्द प्राप्त हुन्छ ।

पुर्खाहरूलाई पुखुनमा लैजानु अघि विज मन्त्रद्वारा नक्सोले बाचा गर्छ र गराउँछ । पितृ पुर्खा हो । आजबाट ज्योतिका साथ पुखुनमा जाँदै हुनुहुन्छ । ज्योतिको प्रभाव र शक्तिले देवत्व प्राप्त गर्नु भयो । अब पितृ होइन देव बन्नु भयो । पितृ श्रद्धा भक्तिको दिन पुकार्दैनौ । तपाइहरूलाई पराइ भएर होइन परम पिता भएकोले पितृ श्रद्धामा आवाहन गर्न मिल्दैन । हाम्रो सम्बन्ध विज बिर्यसँग छ । तपाइहरूकै विज बिर्यबाट हाम्रो जन्म धरतिमा भएको हो । हामीहरू तपाइहरूकै नाभी हौ । हाम्रो रक्षा गर । हामीलाई हुने खाने र ज्ञानी ध्यानी बनाइ देऊ । हामीलाई रोग, शोक र दरिद्रताबाट मुक्त गराइ देऊ । अनि पो हामीले ध्यान गरेर ज्ञान आर्जन गर्न पाइ आनन्द अनुभूति प्राप्त गर्न सक्छौ भन्दै नक्सोले मुन्दुमका श्लोक वाचन गरेर पुर्खाहरूलाई पुखुनमा पठाइ आशिष माग्छ ।

गृहस्थी जीवनमा मानिसले आपत विपतको सामना गर्नुपर्छ । दैवले बचाउँछ भन्ने मानिसले विश्वास गर्छन् । दैवको मुलस्रोत नै कुलपितृ ठानिन्छन् । कुलपितृ माथि आस्था र विश्वास गर्छन् । कुलपितृलाई खुसी पार्नको लागि परम्परागत संस्कार गर्दछ । संस्कारबाट संस्कृतिको विकास पनि हुन्छ । संस्कार संस्कारले नै समाजमा अनुशासन कायम गरेको हुन्छ । गतिशिल बनाएको हुन्छ । मनाउने संस्कार संस्कृति नै प्रथा हुन् । त्यस्तै बायुड राईको पुण्य कार्य

मध्ये हडसिली वा सेग्री पनि एक हो । हडसिलीले धार्मिक र सांस्कृतिक पक्षको संरक्षण, सम्वर्द्धन र विकास गर्दै आएको छ । यसले समुदायलाई जागरुक बनाउने काम गर्छ । किनकी संस्कृतिको प्रवर्तक संरक्षक र विनाशक पनि मानिस नै हो । यदि समुदायले चासो नराखेमा हाम्रो संस्कृति लोप हुन्छ । हडसिलीले भक्ति भाव जगाउने काम गर्छ । त्यसकारण हडसिलीमा भक्तिका भाव प्रकट हुने दोलोकुम गीत गाइन्छ ।

द है खाम्ती मोद दोलोकुम
द है सिवे मोद दोलोकुम
द है सिङखे वाचीम् दोलोकुम
द है भक्या वाचीम् दोलोकुम

द है बब मोद दोलोकुम द
द है भुवे मोद दोलोकुम द
द है मुङखे वाचीम् दोलोकुम द
द है रसा वाचीम् दोलोकुम द

द है चेडमाखदी दोलोकुम
द है इनीके निङदी दोलोकुम
द है नेपाल ग्री दोलोकुम
द है हारी सिली दोलोकुम

द है मायाखदी दोलोकुम द
द है बान्दाम निङदी दोलोकुम द
द है सुमा म्याल्सो दोलोकुम द
द है सुमा मोकामे दोलोकुम द

द है खालो मातोकी दोलोकुम
द है नोता मादुम्ला दोलोकुम
द है कोक्तिसाला दोलोकुम
द है सुमिन् हडने दोलोकुम

द है युलाम मातोकी दोलोकुम द
द है नोसी मादुम्ला दोलोकुम द
द है रिना हडमी दोलोकुम द
द है सुमा प्रोताने दोलोकुम द

द है जाउमानुड दोलोकुम
द है सिकीमीने दोलोकुम
द है जावाजीरे दोलोकुम
द है सिङखे फलो दोलोकुम
द है सुमिन् सिली दोलोकुम

द है खिलउमादसी दोलोकुम द
द है परुमीने दोलोकुम द
द है जुमलेमारे दोलोकुम द
द है सुमा पातासे दोलोकुम द
द है साला सिली दोलोकुम द

द है धेवाके खारुते दोलोकुम
द है मामा वाचीम् दोलोकुम
द है रूखु वाचीम् दोलोकुम

द है मथोके लुरुतेदी दोलोकुम द
द है चुनी वाचीम् दोलोकुम द
द है वाला वाचीम् दोलोकुम द

द है लावा लिडरुचो दोलोकुम
द है सुमिन् फल्सो दोलोकुम
द है सिमेभुमेके दोलोकुम
द है सुमिन् सिली दोलोकुम

द है सुमा नुप्सो दोलोकुम द
द है सुमा पाक्ताकु दोलोकुम द
द है योदा खम्दी दोलोकुम द
द है सुमा पाकाना दोलोकुम द

द है चिरी पाकाना दोलोकुम
द है रिची खालीमी दोलोकुम

द है चाम्चे पाकाना दोलोकुम द
द है सुमा ख्लोकिनी दोलोकुम द

हामी आम नेपालीहरुले आ-आफ्नो धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, भेषभूषा, चालचलनको संरक्षणमा आजैबाट लाग्ने कोसिस गरौं । किनकी सप्तरङ्गी फूल फुलेको भिर पाखा पनि सुन्दर बगैँचा जस्तै हुन्छ । रङ्गी विरङ्गी प्वाँखहरुले पन्छी कति सुन्दर देखिन्छ । बगैँचाको सुन्दर फूललाई मलजल दिन छाड्यौं भने उराठ लाग्दो बगर देखिन्छ । सुन्दर चरीको प्वाँख उखेलि दियौं भने त्यो सुन्दर पन्छी कुरूप बन्छे । हामीले पनि आफ्नो भाषा संस्कृतिको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उत्थानमा लागेनौं भने हाम्रो समाज अनुशासन विहिन हुन्छ । भाषा लोप भएर जान्छ । लोप हुनु भनेको समाजबाट हराउनु हो । हराउनु भनेको मर्नु हो । जब हाम्रो सम्पूर्ण अस्तित्व, पहिचान लोप हुन्छ । हामी कुहिराको काग भन्दा आगर हुन्छौं । कुनै पनि मुलुकको एक जात लोप हुनु भनेको सुन्दर महलको एक सुरको खाँबो ढल्नु जस्तै हो ।

निष्कर्ष: दोलोकुम सलड किरात बायुड राई समुदायले आफ्नो संस्कार संस्कृतिको रूपमा मनाए पनि नेपालको साभ्ना साँस्कृतिक सम्पदा हो । खास गरी किरात बायुड राई समुदायले दोलोकुम सलड विवाह, लिम्मो र हडसेग्रोमा बालक देखि बृद्धाहरु सामूहिक जमघट भई गीत गाउने गर्दछ । यसरी

सामूहिक रूपमा भेला भई गाउनु र नाच्नुले सामाजिक सद्भाव कायम गर्दछ । सभ्यताको जग संस्कृतिबाट निर्माण हुन्छ र संस्कृति मानवीय व्यवहारबाट निर्माण हुन्छ । संस्कारयुक्त गुणले नै व्यक्ति सभ्य बन्छ । सभ्यताको प्रमुख श्रोत मध्ये संस्कृति पनि एक हो । विवाह, लिम्पो र हडसेग्रोमा गाईने नाचिने दोलोकुम सलड मनोरञ्जनात्मक मात्र नभई लामो कालखण्ड देखि विश्वास गरी ल्याएको चलन हो । जसले सहकाल हुने, सुब्बेफाप्वे हुने, सुख शान्ति हुने, खुसि मिल्ने, रोग ब्याधि हटाई दिने, मनमा भएका रिस, राग, क्रोध, इर्ष्या, मोह, घमण्ड र दोष आदि नष्ट गरिदिने जनविश्वास छ । त्यसैले संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्नु हामी सबैको दायित्व र कर्तव्य हो ।

अनिमोखला ।

❧

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

❧

चिंशखुगढी गा.पा. वडा नं. ४, ओखलढुङ्गा, फाकु निवासी धेवा सवाजीत राई (मुन्दुमविद)को निधनले हाम्रो समुदायलाई ठूलो नोक्सान भएको महसुस गरेका छौं र दिवंगत आत्माको चिरशान्तिको कामना गर्दै हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछौं । साथै यस दुखद घडीमा सोकाकुल परिवारजनमा धैर्यधारण गर्ने शक्ति पारुहड र सुम्निमाले प्रदान गरुन ।

❧

किरात बायुड राई सुम्निखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति

❧

किरात बायुड राई सुम्निखिमको सांगठनिक अवस्था, गतिविधि र धारणा ।

—युवराज बायुड राई
महासचिव

सर्वप्रथम किरात बायुड राई सुम्निखिमको तर्फबाट सबैमा सुम्नि सेवा अभिवादन । साथै सुम्निखिमले स्थापनाको तेश्रो वर्ष सफलतापूर्वक पूरा गरी चौथो वर्षमा प्रवेश गरेको सुखद अवसरमा सम्पूर्ण सुम्निखिमकर्मी तथा देश विदेशमा रहनुभएका किरात बायुड राई आमा वुवा, दाजुभाई दिदीबहिनीहरुमा हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु । साथै सिमित श्रोत साधनका बाबजुद संस्थाको उदेश्य प्राप्तको निमित्त लाग्न सदैव प्रेरित गर्नुहुने, सुभाब सल्लाह दिनुहुने साथै देश परदेशमा रहेर पनि आर्थिक तथा भौतिक सहयोग गर्नुहुने आदरणीय अग्रज महानुभावहरु प्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

किरात बायुड राई सुम्निखिम, हाम्रो साभा घर

प्रकति र पित्रीपूजक हामी बायुड भाषी किरात राईहरुको साभा संस्थाको रूपमा किरात बायुड राई सुम्निखिम मिति २०७७ पुष २० गते जिल्ला प्रसाशन कार्यालय काठमाडौंमा विधिवत दर्ता नम्बर १०६५ प्राप्त गरी स्थापना भयो । देश तथा विदेशमा छरिएर रहेका सम्पूर्ण बायुड भाषी राईहरुलाई एकतावद्ध गर्दै बायुड भाषा, संस्कार संस्कृति, धर्म, कला साहित्य, गीत सँगीत, मौलिक ज्ञान सीप, मुन्दुम र इतिहासको संरक्षण एवम् विकास गर्ने उदेश्यका साथ यो संस्था स्थापना भएको हो ।

जातीय एकता र मौलिकताको स्थापना सुम्निखिमको मुल एजेण्डा हुन । हामीले संस्थागत रूपले पटक पटक भन्दै र लेख्दै आएका छौं की किरात शब्द हजारौं हजार वर्ष अघिको पूर्वीय एक मानव सभ्यता, इतिहास, भूगोल र सामूहिक मनोविज्ञान सहितको एकिकृत पहिचान बोक्ने शब्द हो भने राई

नेपालको एक आदिवासी जातिको पहिचान र एकताको सूचक शब्द हो । त्यसैगरी बहुभाषी राई जाति मध्येको हामी बायुङ राईहरूले बोल्ने भाषासूचक मौलिक नाम बायुङ(Bayung) नै हो, जो मुन्दुम(तुम्लो), मिथक र शब्द प्रयोगले शुद्ध भएको प्रमाणित गरिसकेको छ । बायुङ राईहरूको आदिमभूमि ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बु र खोटाङका मुन्दुमविद(तुम्लोचा), विजुवा धामी (भाम्चा), पित्रेधामी(धेवा/नक्सो/डाबुचा), विज्ञ(मुल्युचा) लगायत अग्रज बुद्धिजीवीहरूका अनुसार बायुङ अथवा वायुङको शाब्दिक अर्थ पुरानो मानव सभ्यता भन्ने हुन्छ । निष्कर्षमा, फरक भूगोलको बायुङ वस्तिहरूमा बोलिने बायीङ, बाईङ, बाहिङ र बनुङ जस्ता भाषासूचक शब्दहरू मौलिक बायुङ शब्दकै अपभ्रंसित रूप हुन भने भाषा विकास र विस्तारको क्रममा रुम्दाली, नेचाली, पाई लो, प्रोचा लो, रदु लो आदि भाषासूचक शब्दहरू बायुङहरूको आफ्नो पुर्खा र थातथलोको नाम जोडी बनेका हुन । जस्को मूलरूप अर्थाथ स्वआर्जित नाम (Ethnonym) वा(अ)युङ अर्थात बायुङ नै हो ।

जातीय तथा भाषिक एकता मनोगत प्रयत्नबाट सम्भव हुने विषय होइन । त्यसको लागि तात्कालिक ठोस परिस्थिति, एकताका आधारहरू र औचित्यको समग्र विश्लेषण गर्नुपर्दछ । र समुदायको तत्परतालाई नेतृत्व गर्नसक्ने चुस्त सँगठन बनाउन आवश्यक हुन्छ । बहुजातीय, बहु-भाषिक, बहु-धार्मिक, बहु-सांस्कृतिक देश नेपालको पूर्व देखि पश्चिम सम्मका २४ भन्दा बढी जिल्लाहरू र विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा करिब ५० हजारको संख्यामा छरिएर रहेका हामी बायुङ राईजातिलाई एकताको सुत्रमा बाधी समृद्धिको यात्रामा एकसाथ अघि बढाउन यस्तो संस्थाको आवश्यकता थियो । हाम्रो भाषा, ज्ञान सीप, इतिहास, संस्कार संस्कृति, मुन्दुम(तुम्लो) दर्शन र समग्र विचार प्रणाली जो हालसम्म श्रुति परम्परा अथवा मौखिक (थुतुरी) रूपमा मात्रै बाँचेको छ जसलाई तत्काल दस्तावेजीकरण गर्न जरूरी थियो, छ । चेतनाको अभाव र विश्वव्यापिकरणको प्रभावले सडकटापन्न अवस्थाबाट गुज्रिरहेको भोट वर्मेली भाषा परिवार अन्तर्गत पर्ने बायुङ भाषाको उद्धार, संवर्द्धन र विकास गर्नुछ । औपचारिक पठनपाठनका सामग्री देखि शब्दकोष, इतिहास र तुम्लोको लेखन तथा प्रकाशन गर्नुछ ।

हामी माथि थोपरिएको भाषिक/सांस्कृतिक विभेद र असमानताको विरुद्ध सँगठित प्रतिरोध गर्नुपर्नेछ । मासिएका र अतिक्रमणमा परेका पुरातात्विक सम्पदाहरु, पित्रिपूर्खाको थातथलो, ऐतिहासिक गढी, जल, जमिन र जटिवुटि पुनर्प्राप्त गर्नु र सो को संरक्षण गर्नु जरुरी छ । साथै देशी विदेशी इसारामा सिमित व्यक्ति/समूहको लाभका खातिर बायुड राई जाति विरुद्ध समुदायमा फिजाईएको अलग पहिचानवाला षड्यन्त्रलाई चिर्नुछ । बायुड मौलिकता असली पहिचानको र राई जाति समुदायगत एकताको आधार हो भन्ने सत्यलाई स्थापित गरी राज्यको अभिलेखमा दर्ज गराउनु छ । तसर्थ, यिनै मान्यताहरुलाई गम्भीर आत्मवोध गर्दै उल्लेखित विषयहरु सम्बोधन गर्न बायुड राईहरुको साभा संस्थाको रुपमा किरात बायुड राई सुम्निखिम स्थापना भई क्रियाशील रहेको सगर्व उल्लेख गर्दछु ।

सुम्निखिमको सांगठनिक अवस्था:

केन्द्रीय समिति: किरात बायुड राई सुम्निखिमको केन्द्रीय कार्यसमिति साधारण सभा/अधिवेशन पछि संस्थाको सर्वोच्च कार्यकारी निकाय हो । सुम्निखिममा ज्ञान वहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा २ उपाध्यक्ष, महासचिव, सचिव, कोषाध्यक्ष, सहकोषाध्यक्ष र १६ सदस्यहरु सहित हाल २३ सदस्यीय केन्द्रीय कार्यसमिति कायम रहेको छ । विधानतः २९ सदस्यीय केन्द्रीय समिति वनाउन सकिनेछ ।

केन्द्रीय विभागहरु

- १) **सँगठन विभाग:** युवराज बायुड राईको नेतृत्वमा ६ सदस्यीय ।
- २) **आर्थिक विभाग:** पार्वती बायुड राईको नेतृत्वमा ४ सदस्यीय ।
- ३) **खोज तथा अनुसन्धान विभाग:** लोक बहादुर बायुड राई, नेतृत्वमा ५ सदस्यीय ।
- ४) **विदेश विभाग:** प्रमुख- दिपक कुमार बायुड राईको नेतृत्वमा ६ सदस्यीय ।
- ५) **महिला विभाग:** प्रमुख- प्रेम कुमारी बायुड राईको नेतृत्वमा ६ सदस्यीय ।

- ६) प्रचार तथा प्रकाशन विभाग: रविन बायुड राईको नेतृत्वमा ५ सदस्यीय ।
 ७) यूवा तथा विद्यार्थी विभाग: विनायक बायुड राईको नेतृत्वमा ५ सदस्यीय ।
 ८) सांस्कृतिक विभाग: प्रमुख- कर्ण रुम्दाली राई ।

केन्द्रीय सल्लाहकार समिति - ११ सदस्यीय ।

संरक्षक सदस्य - प्रशान्त एलुड राई

आजीवन सदस्यहरु - ३१ जना

जिल्ला कार्यसमितिरु

- १) उदयपुर :खेमराज बायुड राईको अध्यक्षतामा १२ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम उदयपुर जिल्ला कार्यसमिति ।
- २) ओखलढुङ्गा: प्रविण बायुड राई(धर्महाड)को अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम ओखलढुङ्गा जिल्लाकार्यसमिति ।
- ३) खोटाङ: पूर्ण बहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा १२ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम खोटाङ जिल्ला कार्यसमिति ।
- ४) सोलुखुम्बु: छत्र बहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम सोलुखुम्बु जिल्ला कार्यसमिति ।
- ५) सुनसरी: चन्द्र बहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा १४सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम सुनसरी जिल्ला कार्यसमिति ।
- ६) हडकड शाखा: लोकराज बायुड राईको अध्यक्षतामा १३ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम, हडकड शाखा समिति ।
- ७) संखुवासभा: नर बहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा १६ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम संखुवासभा जिल्ला कार्यसमिति । साथै ४ सदस्यीय सल्लाहकार समिति ।
- ८) पांचथर: धन बहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा १७ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम पांचथर जिल्ला कार्यसमिति ।
- ९) मोरङ : वीर बहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा १० सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम मोरङ जिल्ला कार्यसमिति ।
- १०) सल्यान : जिल्ला संयोजक- रुपसिंह बायुड राई ।

द्व्याल (गाउँ) समितिरु

- १) मोप्लो: सागर बायुड राईको अध्यक्षतामा ९ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम मोप्लो द्व्याल कार्यसमिति, ओखलढुङ्गा । साथै ७ सदस्यीय सल्लाहकार समिति ।
- २) खिस्तो: ऋतु बहादुर बायुड राईको अध्यक्षतामा १५ सदस्यीय किरात बायुड राई सुम्निखिम खिस्तो द्व्याल कार्यसमिति, ओखलढुङ्गा । साथै ८ सदस्यीय सल्लाहकार समिति ।

- ३) डाँडागाउँ सोल्मा: नारद बायुङ राईको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय किरात बायुङ राई सुम्निखिम डाँडागाउँ सोल्मा द्याल कार्यसमिति, खोटाङ ।
- ४) खर्क(सल्ले): जीवन बायुङ राईको संयोजकत्वमा ११ सदस्यीय किरात बायुङ राई सुम्निखिम खर्क(सल्ले) द्याल कार्यसमिति, खोटाङ ।

नवगठीत द्याल कार्यसमिति

- ५) सिम्ले द्याल कार्यसमिति: मिति २०८०/०१/१६ गते किरात बायुङ राई सुम्निखिम उदयपुर जिल्ला कार्यसमितिका अध्यक्ष खेमराज बायुङ राईको प्रमुख आतिथ्यता एवम जिल्ला कार्यसमिति सदस्य मनु सिं बायुङ राईको आतिथ्यतामा त्रियुगा नगरपालिका १६ सिम्लेमा भएको भेलाले भिम बहादुर बायुङ राईको अध्यक्षतामा .. सदस्यीय किरात बायुङ राई सुम्निखिम सिम्ले द्याल कार्यसमिति गठन गरियो ।

अध्यक्ष	– भिम बहादुर बायुङ राई
उपाध्यक्ष	– पिताम्बर बायुङ राई
सचिव	– दिल बायुङ राई
सहसचिव	– तेज बहादुर बायुङ राई
कोषाध्यक्ष	– ज्ञानु बायुङ राई
सदस्यहरू	– ८ सदस्य ।

- ६) इटहरी-तरहरा-शान्तिनगर द्याल कार्यसमिति: मिति २०८०/११/२६ गते किरात बायुङ राई सुम्निखिम सुनसरी जिल्ला कार्यसमितिका अध्यक्ष चन्द्र बहादुर बायुङ राई र उपाध्यक्ष आर्दीत बहादुर बायुङ राईको अग्रसरतामा भएको भेलाले शुक्रराज बायुङ राईको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय किरात बायुङ राई सुम्निखिम इटहरी-तरहरा-शान्तिनगर द्याल कार्यसमिति गठन गरियो ।

अध्यक्ष	– शुक्रराज बायुङ राई
उपाध्यक्ष	– वलमाया बायुङ राई
सचिव	– दल बहादुर बायुङ राई
सहसचिव	– फागुधन बायुङ राई
कोषाध्यक्ष	– विमला बायुङ राई
सदस्यहरू	– जीना बायुङ राई, उत्तम बायुङ राई, दिप बहादुर बायुङ राई, सविता बायुङ राई, नारायण बायुङ राई र राज कुमार बायुङ राई ।

संस्थाको भेला बैठक र महत्वपूर्ण निर्णयहरू :

किरात बायुङ राई सुम्निखिम स्थापनाको तेश्रो वर्ष (२०७९ पुष २० देखि २०८० पुष १९) को अवधिमा केन्द्रीय कार्यसमितिको ४ वटा पूर्ण

बैठक, ३ सचिवालय बैठक र एक तयारी भेला गरियो । ती भेला बैठकको महत्वपूर्ण निर्णयहरु निम्नानुसार छन,

१४औं पूर्ण बैठक(मिति २०७९ माघ २१, शनिवार)

निर्णय नं. १, दोश्रो वार्षिकोत्सव समिक्षा- उदयपुर जिल्ला चौदण्डीगढी नपा ४ मा मिति २०७९ पुष २० सुम्निखिम केन्द्रीय कार्यसमितिको आयोजना तथा उदयपुर जिल्ला कार्यसमितिको व्यवस्थापनमा सम्पन्न संस्थाको दोश्रो वार्षिकोत्सव तथा बायुड राईहरुको राष्ट्रिय भेला आर्थिक व्यवस्थापन तथा अन्य केहि कमजोरीका बाबजुत सफल भएको, संस्थागत कृयाशिलता र एकताको सकारात्मक सन्देश गएको तर वार्षिकोत्सवको मिति अर्थात पुष २० गते बायुड राईहरुको सारी/न्वागि तथा सेग्रो/हड का कारण उपयुक्त नभएकोले आगामी दिनमा फरक मिति र समयमा गनुपर्ने समिक्षा गरिएको ।

निर्णय नं. २, बायुड राईहरुको दोचा(उपथर) बारे- आदिवासी जनजाति आयोगको मिति २०७९/८/१४ को निर्णयले सवै आदिवासी जनजातिहरुका उपथरहरु सूचिकरण गर्ने प्रयोजनका लागि तीन महिना भित्रमा सम्बन्धित जातीय संस्थाले निर्णय गरी उपथरहरुको विवरण आयोगमा लेखि पठाउनु भन्ने सूचनाको आधारमा बायुड राई जातिको दोचा(उपथर) बारे धेवा, नक्सो र तुम्लोचाहरु सँगको सोधखोज तथा यसवारे प्रकाशित दस्तावेजहरुको अध्ययन र विश्लेषणको आधारमा हालसम्म ४५ वटा बायुड राई दोचाहरु कायम रहेको यकिन गरी अभिलेखित गर्ने निर्णय गरियो । उपथरहरु निम्नानुसार रहेका छन,

(१) लुना	(२) सेचोचा	(३) नाम्वेसाचा
(४) खारायुल्चा	(५) गेल्दार्चा	(६) रल्लेचा
(७) दिबुरिचा	(८) वाबुखुचा	(९) लोरो
(१०) थाम्रोचा	(११) दिलिङ्बाचा	(१२) हजुपाचा
(१३) दिबुर्चा	(१४) दुङ्मोचा	(१५) रोकेचा
(१६) खारादिबुर्चा	(१७) युन्बुचा	(१८) मुपुचा
(१९) खाल्सेचा	(२०) तर्कसेचा	(२१) डेङ्पाचा
(२२) रिनाम्साचा	(२३) मोब्लोचा	(२४) तोलोचा

(२५) मुलुवाचा	(२६) सुस्तोचा	(२७) रिपोचा
(२८) ह्वलुन्दुचा	(२९) तोनिमिचा	(३०) मुनारिचा
(३१) चाडाचा	(३२) हड्डुचा	(३३) जयलोड्चा
(३४) याखाचा	(३५) फ्यक्तिचा	(३६) सेवासेर
(३७) पियाचा	(३८) मेर्साचा	(३९) रम्फुचा
(४०) परोचा	(४१) बोनो	(४२) नोपो बोनो
(४३) सल्लो बोनो	(४४) जुबुले बोनो	(४५) प्रोड्मोचा ।

नोट: यस निर्णय वमोजिमको उपथरहरूको विवरण किरात राई यायोक्खा मार्फत आदिवासी जनजाति आयोगमा मिति २०७९/१०/२५ मा पठाईएको ।

निर्णय नं.३, मुन्दुमि पुस्तक र भित्तेपात्रो प्रकाशन वारे- संस्थाको पूर्व निर्णय वमोविमको मुन्दुमि पुस्तकहरू संस्थाले प्रकाशन गरी विक्री वाट प्रात ५०% मुनाफा रकम रोयल्टिको रुपमा लेखकलाई दिने । साथै संस्थाको पुस्तक, भित्तेपात्रो लगायत छपाईको निमित्त संकलित विज्ञापन रकम मध्ये २५% रकम विज्ञापन संकलकलाई दिने ।

निर्णय नं.४, बायुड भाषा प्राविधिक शब्द अध्ययन समिति गठन वारे- विद्यालयको पाठ्यपुस्तक, शब्दकोष लगायत पुस्तक प्रकाशनको लागि आवश्यक पर्ने बायुड भाषाको प्राविधिक शब्दहरू खोज अध्ययन, संकलन र निर्माण गरी समुदायका अग्रज बुद्धिजिवीहरू बाट अनुमोदन गराउने संयोजनकारी भूमिका लागि निम्नानुसारको बायुड भाषा प्राविधिक शब्द अध्ययन समिति गठन गरियो,

- संयोजक – युवराज बायुड राई
- सदस्य – लोक बहादुरबायुड राई
- ” – नविन बायुड राई
- ” – आकृता बायुड राई
- ” – वसन्त बायुड राई

निर्णय नं.६, आर्थिक योजना वारे- संस्थाको उदेश्य वमोजिमको कार्य गर्नका लागि आवश्यक आर्थिक परियोजना तर्जुमा गर्ने र विभिन्न

नगरपालिका/गाउँपालिका मा पेस गर्ने जिम्मा आर्थिक विभागलाई दिने ।

निर्णय नं.७, अक्षय कोषको निर्माण वारे- सुम्निखिम मातहत रहने गरी निम्न २ प्रकारको अक्षय कोषहरु निर्माण गर्ने,

- १) सुम्नि तुम्लो तथा चासुवा प्रकाशन अक्षय कोष (न्युनतम रु. ३५००० वा सो भन्दा बढी रकम)
- २) शिक्षा, स्वास्थ्य तथा विपद सहायता अक्षय कोष (न्युनतम रु. २५००० वा सो भन्दा बढी रकम)

१५औं पूर्ण बैठक (मिति २०७९ चैत्र २५, शनिवार)

निर्णय नं. १, जिम्मेवारी हेरफेर वारे- सुम्निखिम केन्द्रीय कार्यसमिति सदस्य रत्नमणि बायुड राई(भोजपुर) रोजगारीको सिलसिलामा कोरिया जानेहुने भएकोले प्रगतिको शुभकामना सहित समिति बाट विदाई गर्दै सो केन्द्रीय सदस्य पदमा सविना बायुड राई(भोजपुर) लाई मनोनित गर्ने । साथै सुम्निखिका महासचिव युवराज बायुड राई नेपाल सरकारको शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्री माननीय अशोक कुमार राईको स्वकीय सचिवमा मिति २०७९ चैत्र १७ गते नियुक्त हुनुभएकोमा वधाई तथा कार्यकाल सफलताको शुभकामना प्रदान गर्दै कार्यव्यस्तताको कारण सचिव भिम कुमारी बायुड राईलाई कार्यवाहक महासचिवको जिम्मेवारी दिने ।

निर्णय नं. २, भित्तेपात्रो वारे- किरात उभौली चाड ५०८३ एवम् नयाँ वर्ष २०८० को अवसरमा संस्थाले प्रकाशन गरेको ३००० थान भित्तेपात्रो सार्वजनिक र वितरण गर्ने ।

सचिवालय बैठक (मिति २०८० वैशाख ३०, शनिवार)

निर्णय नं. १, पुस्तक प्रकाशन गर्ने वारे- सुम्निखिम केन्द्रीय सदस्य तथा खोज तथा अनुसन्धान विभाग प्रमुख लोक बहादुर बायुड राई द्वारा लिखित तथा संकलित किरात बायुड राई सुम्नि तुम्लोयालो पुस्तक १००० थान प्रकाशन गर्ने । पुस्तकको मुल्य नेपाली रु ७५० र डलरमा १० राख्ने ।

निर्णय नं. २, लिम्मो/लिङ्मो वाक्सा र फारामो वारे- प्राकृतिक समयचक्रमा आउने र किरातीहरुले मान्ने सांस्कृतिक चाड उभौलि (सामान्यतया वैशाख जेठमा पर्ने) जसलाई बायुड भाषामा लिम्मो/लिङ्मो

वाक्सा र उधौली(सामान्यतया मंसिर पुषमा पर्ने) जसलाई बायड भाषामा फारामो भनिन्छ यी चाडहरूलाई धेवा, नक्सो र तुम्लोचाहरु सँगको राय परामर्शमा सांस्कृतिक विधि विधान बमोजिम मौलिक नामका साथ सार्वनिक स्थलहरुमा मान्न मनाउन समन्वय गर्ने ।

१६औं पूर्ण बैठक (मिति २०८० जेठ २६, शुक्रवार)

निर्णय नं. १, १२औं राष्ट्रिय जनगणनाको नजिता समिक्षा वारे- वि.सं. २०७८ मा सम्पन्न १२ औं राष्ट्रिय जनगणनाको अन्तिम नजिता मध्ये जाति, भाषा र धर्मको नतिजा षड्यन्त्रपूर्वक ढिला प्रकासित गरी आदिवासी जनजातिहरुको भाषा, जाती र धर्म माथि अन्याय गरेको निष्कर्ष निकालियो । मातृभाषा, पुर्खाको भाषा र दोश्रो भाषाको महल राखेर अन्ततोगत्व नेपाली भाषीको आंकडा बढाएको, बायुड मौलिक भाषा हो भनी राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, भाषा आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, नेपाल आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रातिष्ठान लगायतमा संस्थागत ज्ञापन पत्र/ध्यानाकर्षण पत्र/स्मरण पत्र मार्फत असहमति राख्दा राख्दै पनि मौलिकता विहिन आयातित शब्दसँग जोडेर बायुड मातृभाषी माथि अन्याय गरिएको छ । खस भाषा र मष्टो धर्मको उल्लेख्य संख्या गणनामा आएको भएतापनि हिन्दु धर्मको संख्या बढाउन सो तथ्याङ्क लुकाई हिन्दु धर्म र नेपाली भाषाको तथ्याङ्क बढी देखाउनुले नश्लवादी राज्यसत्ताको चरम षड्यन्त्र पुष्टि गर्दछ । यी षड्यन्त्र र उत्पीडनको विरुद्ध भाषिक, सांस्कृतिक र कानूनी रुपमा प्रतिरोध गर्ने प्रतिवद्धता गरियो । तथापि १२औं राष्ट्रिय जनगणनाको औपचारिक दस्तावेजमा सानो संख्यामा भएपनि मौलिक भाषाको रुपमा बायुड भनी अभिलेखित हुनु आशिक उपलब्धि भएको समिक्षा गरियो ।

निर्णय नं. ३, मनोनयन वारे- सुम्निखिम केन्द्रीय प्रचार तथा प्रकाशन विभागमा चतुरमान बायुड राई(ओखलढुङ्गा) र यूवा तथा विधार्थी विभागमा करिना बायुड राई लाई मनोनित गर्ने ।

सचिवालय बैठक (मिति २०८० साउन ४, विहिवार)

निर्णय नं. १, सुम्नि तुम्लोयालो विमोचन गर्ने वारे- सुम्निखिमको केन्द्रीय सदस्य एवम् खोज तथा अनुसन्धान विभाग प्रमुख लोक बहादुर

बायुड द्वारा लिखित तथा संकलित किरात बायुड राईको सुम्नि तुम्लोयालो नामक पुस्तक मिति २०८० साउन ६ गते संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उद्ययन मन्त्रालयका माननीय मन्त्री सुदन किरातीको प्रमुख आतिथ्यतामा सुम्निमा हल(किरात राई यायोक्खा केन्द्रीय कार्यालय) कोटेश्वर काठमाडौंमा विमोचन गर्ने । सो विमोचन कार्यक्रमको लागि आवश्यक तयारी गर्ने ।

१७औं पूर्ण बैठक (मिति २०८० असोज १३, शनिवार)

निर्णय नं. १, योजना तथा कार्यक्रमको समिक्षा वारे- विगतमा तर्जुमा भए गरिएका योजना तथा कार्यक्रमहरूको समिक्षा गरिएको ।

निर्णय नं. ३, सुम्निखिमको मुखपत्र चासुवा प्रकासन तथा संस्थाको तेश्रो वाषिकोत्सव वारे- सुम्निखिमले स्थापनाको तेश्रो वर्ष पूरा गरेको अवसरमा मिति २०८० पुष २० गते केन्द्रीय कार्यालय काठमाडौंमा संस्थाको मुखपत्र चासुवा सार्वजनिक गरेर स्थापना दिवस मनाउने । साथै किरात बायुड सुम्निखिमको तेश्रो साधारण सभालाई अधिवेशनको रूपमा मिति २०८० फागुन २६ गते काठमाडौंमा भव्यरूपमा सम्पन्न गर्ने निर्णय गरियो । केन्द्रीय अधिवेशन सम्पन्न गर्नका लागि मिति २०८० माघ मसन्त सम्ममा गाउँ(द्याल) र जिल्ला कार्यसमितिको अधिवेशन गरी प्रतिवेदन केन्द्रीय कार्यसमितिमा पठाउनु पर्ने ।

निर्णय नं.५, प्रस्ताव समसामयिक वारे- जिल्ला ओखलढुङ्गा सिद्धिचरण नपा १२ स्थित सार्वजनिक पार्कमा स्थापना गरिएको बायुड राई जातिको महिला र पुरुष भल्कने मूर्तिको मुखाकृति, पहिरन र प्रयोग गरिएको सामग्रीहरू सहि नभएको भन्ने जनगुनासो आएको हुँदा सो सम्बन्धमा के कसो भएको हो ? र सो सम्बन्धमा सम्बन्धित समुदायलाई न्याय हुनेगरी के गर्नुपर्ने हो ? भन्ने बारे अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेश गर्नका लागि सुम्निखिमका महासचिव युवराज बायुड राईको संयोजकत्वमा केन्द्रीय सदस्य लोक बहादुर बायुड राई र विभागिय सदस्य वसन्त बायुड राई रहेको तीन सदस्यीय अध्ययन कार्यदल गठन गर्ने ।

निर्णय नं.६, वेभसाईट निर्माण वारे- किरात बायुड राई सुम्निखिमको आधिकारिक वेभसाईट निर्माण गर्नका लागि विभागीय सदस्य कर्ण रुम्दाली राईलाई वेभसाईट निर्माणको जिम्मेवारी तोक्ने ।

निर्णय नं ७, सांस्कृतिक विभाग गठन वारे- किरात बायुड राई सुम्निखिमको केन्द्रीय विभागको रुपमा सांस्कृतिक विभाग कर्ण रुम्दाली राईको संयोजकत्वमा गठन गर्ने ।

संस्थागत गतिविधिहरु :

◆ संस्थाको दोश्रो वार्षिकोत्सव तथा बायुड राईहरुको राष्ट्रिय भेला सम्पन्न : मिति २०७९ पुष २० गते किरात बायुड राई सुम्निखिमले स्थापनाको दोश्रो वर्ष पूरा गरेको सुखद अवसरमा केन्द्रीय समितिको आयोजना र सुम्निखिम उदयपुर जिल्ला कार्यसमितिको व्यवस्थापनमा उदयपुर जिल्ला चौदण्डीगढी नगरपालिका स्थित स्व. नारदमुनि थुलुङ रङ्गशाला वसाहामा दोश्रो वार्षिकोत्सव तथा बायुड राईहरुको राष्ट्रिय भेला भव्यरुपमा सम्पन्न गरियो ।

चौदण्डीगढी नगर प्रमुख कालुमान लामाको प्रमुख आतिथ्यता र त्रियुगा नगरपालिकाको उपप्रमुख महेश्वरी बायुड राईको विशेष आतिथ्यतामा सम्पन्न सो वार्षिकोत्सव कार्यक्रम धेवा नक्सहरुले तीनचुलामा बायुड मुन्दुम अनुसार आगो बालेर तथा प्रमुख अतिथिले कार्यक्रमको ब्यानर बाचन गरेर सुरु भएको थियो । प्रमुख अतिथि र विशेष अतिथि महेश्वरी बायुड राईले बायुड भाषा र संस्कार संस्कृतिको उत्थानमा सुम्निखिमले खेलेको भूमिकाको प्रसंसा गर्दै आउने दिनमा संस्थालाई सहयोग गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्नुभयो भने संस्थागत उद्देश्य प्राप्तमा सफलता मिलोस भनी अतिथिहरु चौनपाका पूर्व नगर प्रमुख खगेन्द्र राई, किरात राई यायोक्खा उदयपुर अध्यक्ष गंगा राई लगायतले शुभकामना मन्तव्य राख्नुभयो । विभिन्न जिल्लाबाट करिब ४०० बायुड राईहरुको उपस्थितिमा सम्पन्न सो भेलामा बायुड राईहरुको सामूहिक पित्रीघर र सांस्कृतिक सँग्रहालय निर्माण गर्नका लागि उदयपुर चौनपा ४ स्थित २ कट्टा जग्गा सुम्निखिमलाई दानको घोषणा गर्नुहुने दाताहरु सुम्निखिम उदयपुर जिल्ला अध्यक्ष खेमराज बायुड राई र चौनपा वडा नं. ४ का अध्यक्ष लुङ्गराज बायुड राईलाई संयुक्त रुपमा सम्मान गरियो भने बायुड भाषा, संस्कृति र इतिहासको संरक्षण संवर्द्धनमा योगदान गर्नुहुने धेवा नक्स, तुम्लोचा, भाम्चा, बायुड समुदायका निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरु लगायत कार्यक्रममा सांगीतिक प्रस्तुती दिने रक्तिम लालिमा यूवा क्लवलाई कदर

पत्र सहित सम्मान गरियो । सो कार्यक्रमको स्थानीय वेल्डर-चौदण्डीगढी अनलाईनले प्रत्यक्ष प्रसारण गरेको थियो ।

◆ **सुम्नि तुम्लो यालो पुस्तक विमोचन** : २०८० साल साउन ६ गते किरात बायुड राई सुम्निखिमका केन्द्रीय सदस्य तथा खोज तथा अनुसन्धान विभाग प्रमुख लोक बहादुर बायुड राईद्वारा संकलित, लिखित तथा अनुवादित किरात बायुड राईहरूको मुन्दुम दर्शनमा आधारित पुस्तक सुम्नि तुम्लो यालो नेपाल सरकारका संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्ययन मन्त्री सुदन किरातीको प्रमुख आतिथ्यतामा कोटेश्वर काठमाडौं स्थित सुम्निमा हलमा विमोचन गरियो । विमोचन कार्यक्रममा लेखकले पुस्तकवारे परिचयात्मक मन्तव्य राखेपछि समालोचकत्रय मुन्दुम लेखक डी.वि. आङ्बुङ लिम्बु, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानका प्राज्ञ राजन मुकारुङ र किराती संस्कृति अध्येता भोगिराज चाम्लिङले हालसम्म अलिखित परम्परामा बाँचेको मिथक, मुन्दुम र संस्कृति लेखनको आवश्यकता स्पष्ट पार्दै पुस्तकले समेटेको मुन्दुम र मिथक, सो को सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक महत्त्व र छुटेको विषय वस्तुवारे आ-आफ्नो धारणा राख्नुभयो । कार्यक्रममा विशेष अतिथिको रूपमा संधीय सांसद रामहरि खतिवडा र अतिथिको रूपमा सिद्धिचरण नगरपालिकाका मेयर तेजेन्द्र खनाल र प्राध्यापक वागदेवी राईले पुस्तक सफलताको शुभकामना मन्तव्य राख्नुभयो । कार्यक्रममा अतिथिको रूपमा भाषाविद डा. तारामणी राई, प्राज्ञ डाक्टर किरात तथा संस्थाका सल्लाहकारहरु यस बहादुर बायुड राई, जुद्ध रुम्दाली राई, चक्रसेर बायुड राई लगायतको उपस्थिति थियो ।

◆ **बायुड भाषा प्राविधिक शब्द अध्ययन समिति**: बायुड भाषी पाठ्यपुस्तक, शब्दकोष तथा अन्य औपचारिक प्रयोजनका लागि हालसम्म प्रयोगमा नरहेको वस्तु र विषयको बायुड भाषी नामपद अध्ययन गर्न बनेको यस समितिको मिति २०७९/१२/११ र सो पश्चात ३ वटा बैठक बसी बायुड भाषामा अनुवादित शब्दहरू सुम्निखिम समक्ष सिफारिस गरियो ।

◆ **सामूहिक देऊसी भैलो** : यले थोचे ५०८३ को वलिहाड चाड (तिहार) को अवसरमा काठमाडौं एयरपोर्ट स्थित सेवारो रेष्टुरेण्टमा किरात बायुड

राई सुम्निखिम केन्द्रीय समितिको आयोजनामा मिति २०८०/०७/२७ गते सामूहिक देऊसी भैलो तथा शुभकामना आदान प्रदान कार्यक्रम भव्यरूपमा सम्पन्न गरी रु ९२,०९४ सहयोग रकम संकलन गरियो । त्यसैगरी सोहि अवसरमा सुम्निखिम संखुवासभा जिल्ला कार्यसमितिले पनि चैचपुर नगरपालिका २ चित्लाडमा सामूहिक देऊसी भैलो आयोजना गर्‍यो ।

◆ डेलिगेसन तथा अन्तरकृया

• राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय: गत १२ औं राष्ट्रिय जनगणनाको क्रममा संकलित तथ्याङ्क फारममा भाषा सूचक शब्द बायुङ र बाहिङ फरक फरक भई आएकोले कुन सहि हो भन्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयका महानिर्देशक नेविनलाल श्रेष्ठको समन्वयमा (निर्देशक ढुण्डिराज लामिछाने समेत) किरात बायुङ राई सुम्निखिमको तर्फबाट अध्यक्ष ज्ञान बायुङ राईको नेतृत्वमा महासचिव युवराज बायुङ राई, कोषाध्यक्ष पार्वीति बायुङ राई र प्रचार तथा प्रकाशन विभाग प्रमुख रविन बायुङ राई र बाहिङ किरात मुलुखिमका तर्फबाट उपाध्यक्ष मुगामाया बाहिङको नेतृत्वमा महासचिव धिरेन सुस्तोचा र प्रचार विभाग प्रमुख बुद्धविर बाहिङ बीच त्रिपक्षिय छलफल मिति २०७९/१०/१२ गते राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय थापाथलिमा गरियो । सुम्निखिमको तर्फबाट भाषामा कोड नम्बर सहित मौलिक नाम बायुङ(Bayung), जातिमा राई र धर्ममा किरात अभिलेखन भई आउनुपर्ने माग गरियो ।

• आदिवासी जनजाति आयोग : मिति २०७९ चैत्र १० गते सार्वजनिक १२ औं राष्ट्रिय जनगणनाको नजितामा सार्वजनिक गर्न बाँकी राखिएको जाति, भाषा र धर्मवारे राज्य षड्यन्त्र हुनसक्ने वारे खबरदारी गर्न र यसवारे साभाना धारणा निर्माण गर्न आदिवासी जनजाति आयोगले मिति २०८०/०२/०८ गते आयोग कार्यालय पुल्चोकमा आयोजित छलफलमा ध्यानाकर्षण पत्र सहित सहभागी ।

• शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय: २०२८ सालको शिक्षा ऐनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न नेपाल सरकार शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले मस्यौदागरी संसदमा दर्ता गगरेको विद्यालय शिक्षा सम्बन्धी

विधेयकमा मातृभाषाको पाठ्यपुस्तक र मातृभाषा शिक्षकको व्यवस्था गर्न गराउन मिति २०७९/०२/१० गते किरात राई यायोक्खाको संयोजनमा २६ भाषीक संस्थाहरूले माननीय शिक्षा मन्त्री अशोक कुमार राईलाई भेटी छलफल र संयुक्त मागपत्र पेश ।

• **राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय:** १२औं राष्ट्रिय जनगणनाको नतिजामा आदिवासी जनजातिको तथ्याङ्क गलत लेखिएको, जाति फुटाउन खोजेको, भाषीक कोड नदिएँएको र जबरजस्ती हिन्दु धर्ममा राखिएको जस्ता नियोजित राज्य षड्यन्त्रको विरोध गर्दै सो कार्य अविजलम्ब सच्याई पुनः सहि नजिता सार्वजतिक गर्न माग सहित आदिवासी जनजाति महासंघको आह्वानमा मिति २०८०/०२/२८ गते भएको राष्ट्र तथ्याङ्क कार्यालय घेराउ तथा छलफल कार्यक्रममा ब्यानर सहित सहभागी ।

◆ सहभागिता:

- मिति २०७९/११/०६ गते किरात राई प्रज्ञा परिषदद्वारा काठमाण्डौमा आयोजित किरात राई प्राज्ञिक सङ्गोष्ठी- २०७९ मा किरात बायुड सुम्निखिमका विभागिय सदस्य किशोर बायुड राईले किरात बायुड राई जाति वारे कार्यपत्र प्रस्तुत । कार्यपत्र परिषदको जर्नलमा प्रकाशन हुने ।
- मिति २०७९/११/०९ गते कोटेश्वर काठमाडौंमा आयोजित किरात राई चलचित्रकर्मी संघको सातौं साधारण सभामा अतिथिको रूपमा सहभागी ।
- पूर्वीनेपालको १४ जिल्लालाई पहिचान विरोधी कोशी (२०७९/११/१७ गते बसेको प्रदेश सभा) नामाकरण गर्न षड्यन्त्रकारी भूमिका खेलेका मुख्यमन्त्री हिक्मत कार्कीलाई मिति २०७९/१२/०६ गते खानेपानी कार्यक्रमको उद्घाटन गर्न ओखलढुङ्गा जाने क्रममा किरात राई यायोक्खा ओखलढुङ्गाले कालोभण्डा देखाई अवरोध गर्न गोरुमारे भञ्ज्याङमा आयोजित कार्यक्रममा सुम्निखिम ओखलढुङ्गा जिल्ला समितिको सहभागिता ।

- मिति २०८०/०४/२२ गते किरात राई यायोक्खाको ३६औं स्थापना दिवसको अवसरमा संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्री माननीय सुदन किरातीको प्रमुख आतिथ्यता कृष्टल वैक्वेट ललितपुरमा आयोजित कार्यक्रममा अतिथिको रूपमा संस्थागत सहभागीता । सो कार्यक्रममा सुम्निखिम केन्द्रीय सदस्य लोक बहादुर बायुङ राई द्वारा लिखित तथा संकलित मुन्दुमी पुस्तक सुम्नि तुम्लोयालो लाई यायोक्खा मातहत रहेको छत्र-विष्णु राई कृति सम्मान कोष २०६० बाट नगद रु. २५००० र प्रमाणपत्र सहित पुरस्कृत ।
- पहिचान विरोधी कोशी प्रदेश नामाकरणको विरोध र साविक १ नम्बर प्रदेशलाई सभ्यता, इतिहास, भूगोल र सांस्कृतिक पहिचानको आधारमा किरात प्रदेश नामाकरण गरिनु पर्ने माग सहित प्रदेश नं. १ पुनः नामाङ्कन संयुक्त संघर्षद्वारा घोषित र किरातजन्य १० जातीय संस्थाले मिति २०७९/११/२८ गते माइतिघरमा आयोजित विरोध कार्यक्रममा सहभागी । मिति २०७९/१२/०५ गते संघर्ष समितिकै आयोजनामा भएको प्रादेशिक राजधानी विराटनगर घेराउ कार्यक्रममा सुम्निखिम मोरङ, सुनसरी र उदयपुर जिल्लाबाट सहभागी । साथै १ नम्बर प्रदेश पुनः नामाङ्कन संयुक्त संघर्ष समितिले विभिन्न मिति, स्थान र समयमा आह्वान गरेको विरोध प्रदर्शन, मोटरसाईकल च्यालि, प्रदेश सभा भवन (विराटनगर) घेराउ तथा पहिचानको विपक्षमा मतदान गर्ने प्रदेश सभासद विरुद्ध भएका विरोध प्रदर्शनमा सुम्निखिमको सहभागिता रहेको ।
- मिति २०८०/०६/२० गते किरात राई सांस्कृतिक कलाकार संघद्वारा आयोजित दशैँ चाड विषयक मुन्दुमी विमर्शमा संस्थाको तर्फबाट अध्यक्ष ज्ञान बहादुर बायुङ राई सहभागी ।
- बायुङ राई तुम्लोचा(मुन्दुमविद्) एवम् किरात बायुङ राई सुम्निखिमका केन्द्रीय सल्लाहकार बुद्धि कुमार हङ्गु राई द्वारा लिखित/सम्पादित मुन्दुमी पुस्तक किरात बायुङ राई तुम्लोयालो मिति २०८०/०४/२८ गते राष्ट्रिय गानका रचनाकार प्रदिप कुमार राई(ब्याकुल माईला)को प्रमुख आतिथ्यतामा ओखलढुङ्गा जिल्ला सिद्धिचरण नगरपालिकाको

सभाहलमा भएको विमोचन कार्यक्रममा सुम्निखिम केन्द्रीय कार्यसमितिको तर्फबाट उपाध्यक्ष दिपक कुमार बायुड राई, सचिव भिम कुमारी बायुड राई तथा केन्द्रीय सदस्य लोक बहादुर बायुड राई लगायत सुम्निखिम ओखलढुङ्गा जिल्ला समितिका पदाधिकारी सदस्य र बायुड समुदायका अग्रज बुद्धिजीवि मुन्दुमीहरुको सहभागीता ।

◆ लेख रचना तथा प्रकाशन:

- विक्रम सम्वत २०८०(यले थोचे ५०८३) को अवसरमा किरात बायुड राई सुम्निखिम केन्द्रीय समितिले संस्थाको आधिकारीक विचार, सूचना र शुभकामना सन्देश सहितको भित्तेपात्रो ३००० थान प्रकाशन गरी वितरण गरिएको ।
- किरात बायुड राई सुम्निखिमको आधिकारिक धारणा, गतिविधि र बायुड राईहरुको विविध पक्ष समेटेर मुखपत्र 'चासुवा' को तेश्रो अंक ७०० थान प्रकाशन गरिएको ।
- नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले नेपालमा रहेका आदिवासी जनजातिमा भएको रैथाने परम्परा र अमूर्त संस्कृतिववारे खोजी गरी अभिलेखित गर्न सबै जातीय संघसंस्थाहरुलाई लिखित रुपमा पठाउन आह्वान गरे अनुसार बायुड राई जातिको जन्म देखि मृत्यु सम्मका संस्कार, पित्री र प्रकृति पूजा, प्रथाजनित परम्परा, गीत सँगीत लगायतका विषयहरु वारे लेख संस्थागत रुपमा किरात राई यायोक्खा मार्फत २०७९ साल माघ १२ गते मन्त्रालयमा पेश गरिएको ।
- सुम्निखिम केन्द्रीय सदस्य एवम् सुम्निखिम खोज तथा अनुसन्धान विभाग प्रमुख लोक बहादुर बायुड राई द्वारा लिखित/संकलित/अनुवादित किरात बायुड राईको मुन्दुमी पुस्तक सुम्नि तुम्लोयालो १००० थान प्रकाशित ।
- फुटकर लेख रचनाहरु पत्रपत्रिका र अनलाईन संस्करणहरुमा छापिएको ।
- नक्सो/तुम्लोचा तेजलाल बायुड राईको बायुड तुम्लो छपाईको चरणमा रहेको ।

पूर्वी नेपालको १४ जिल्ला अर्थात साविक १ नं. प्रदेशको नाम पहिचान विरोधी कोशी राखिएको विरोध गर्दै सभ्यता, इतिहास, भूगोल र सांस्कृतिक पहिचानको आधारमा किरात राज्जुपनें माग राखी गरिने सबैखाले आन्दोलन प्रति ऐक्यबद्धता र संस्थागत सहभागिताको आह्वान सहित मिति २०७९/११/२५ मा सुम्निखिमले जारी गरेको विज्ञप्ति ।

जि.प्र.का.द.नं. १०६५/०७७/०७८
ཇི་རྩུ་ཅི་རྩུ་རྩུ་གུ་རྩུ་ལྷོ་ལྷོ་
किरात बायुड राई सुम्निखिम
केन्द्रीय कार्यसमिति, काठमाडौं

मिति: २०७९/११/२५

प्रेस विज्ञप्ति

सधियता, गणतन्त्र, स्वतन्त्रता र समानताको लागि विभिन्न काल खण्डमा भएको राजनीतिक र सामाजिक आन्दोलनको जगमा निर्माण भएको नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५६ को अनुसुचि ४ वमोजिम राज्यको पुनःसंरचना गर्दा सात प्रदेशहरू मध्ये एक नम्बर प्रदेशको नाम मिति २०७९ फागुन १७ गते जनभावना विपरित षड्यन्त्रपूर्वक ढंगले कोशी नाम राखिएको प्रति किरात बायुड राई सुम्निखिम घोर भत्सना र निन्दा गर्दछ। २०६२/६३ को जनआन्दोलन तथा विभिन्न समयमा भएको आदिवासी जनजाति आन्दोलन, नेपालको संविधानको भावना, पहिचान र सामर्थको आधारमा प्रदेशको नामाङ्कन गर्ने गरी विज्ञहरू सम्मिलित राज्य पुनःसंरचना आयोगले दिएको प्रतिवेदन, पहिचान पक्षधर आन्दोलनकारीहरू समक्ष राज्यले गरेको सम्झौता र निर्वाचन ताका राजनीतिक दलहरूले जारी गरेको घोषणा पत्रको प्रतिवद्धता समेतलाई लत्याउदै पूर्वी नेपालको आदिम किरात भूमिलाई एकात्मक नशलीय चिन्तन र अलोकतान्त्रिक विधिबाट जवर्जस्त कोशी नाम लादिनु किमार्थ स्वीकार्य हुन सक्दैन। यो कदम तत्काल बदरभागी छ।

प्रदेश नम्बर १ प्रागैदिक काल देखिनै किरातीहरूको आदिम भूमी थियो। जुन भूमिमा किरात सभ्यताको विकास र विस्तार भयो। इतिहासको मध्य र आधुनिक कालको पुर्वाधसम्म वल्लो/माफ/पल्लो किरात र लिम्बुवान गणराज्यहरू समेत थिए। सो भूगोलमा बसोबास गर्दै आएका किरात र गैह्रकिरात बहुसंख्यक जनताले आजपर्यन्त किरात नाम मागिरहेका छन्। तर प्रदेशको नामकरण सम्बन्धित प्रदेशवासी संग पर्याप्त छलफल नै नगरी निरंकुश शैलिले रातारात नामाकरण गरिनु दुर्भाग्य हो। यसरी सत्ताको बलमा गरीएको कोशी प्रदेश नामाकरण विरुद्ध हाल सांकेतिक विरोध मात्र देखिएको छ। तर यो माग मुद्दालाई समयमै न्यायोचित सम्बोधन नगरीए सामाजिक सदभावमा सामान्य खलल पुग्ने मात्र नभई देश दिर्घकालिन द्वन्दमा फस्ने निश्चित प्राय छ। जसको परिणाम स्वरूप सृजना हुने अप्रिय परिस्थितिको सम्पूर्ण जिम्मेवारी स्वयं राज्यले लिनु पर्नेछ। तसर्थ पहिचान पक्षधरको जनभावना नामेट पार्ने गरी बलात् थोपरीएको कोशी नाम अखिलम्ब खारेज गरी सभ्यता, इतिहास, भूगोल र संस्कृतिको आधारमा किरात नामाकरण गर्न जोडदार माग गर्दछौं। साथै विभिन्न राजनीतिक दल तथा संघ संस्थाहरूले किरात प्रदेशको पक्षमा आह्वान गरिएको भद्र अवज्ञा, धर्ना, जनप्रदर्शन, घेराऊ, तालाबन्दि, जुलुस तथा कोणसभा जस्ता दबावमुलक आन्दोलनहरूमा ऐक्यबद्धता जनाउदै सक्रियतापूर्वक सहभागिता जनाउन हुन किरात बायुड राई सुम्निखिमको सबै तहगत समितिहरूलाई यसै विज्ञप्ति मार्फत आह्वान गर्दछौं।

युवराज बायुड राई
महासचिव

जान बहादुर बायुड राई
अध्यक्ष

१२ औं राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को अन्तिम नतिजामा जाती, भाषा र धर्मको गलत तथ्याङ्क सार्वजनिक गरिएको विरोध सहित किरात बायुङ राई सुम्निखिमको तर्फबाट मिति २०७९/०२/२८ गते राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयमा महानिर्देशक नेविनलाल श्रेष्ठ समक्ष पेश गरिएको असहमति पत्र।

जि.प्र.का.द.नं. १०६५/०७७/०७८

किरात बायुङ राई सुम्निखिम

केन्द्रीय कार्यसमिति, काठमाडौं

पत्र संख्या: ०८०/८१

मिति: २०८०/०२/२८

चलानी नं.

श्री महानिर्देशक ज्यू

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

थापाथलि, काठमाडौं।

विषय: असहमति पत्र।

उपरोक्त विषयमा प्रकृति र पित्रिपूजक हामी बायुङ भाषी राईहरु वारे यस कार्यालयबाट मिति २०८०/०२/१९ गते सार्वजनिक गरिएको १२ औं राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्यांकप्रति संस्थाको गम्भीर असहमति छ। हामी यो विवरणलाई मिथ्याङ्क हो भनी प्रमाणित गर्न सक्छौं। जनगणनाको तथ्याङ्कहरु मध्ये जाति, भाषा र धर्मको नतिजा सार्वजनिक गर्न नियतवस ढिलाई गरिएको भन्ने आरोप अहिले पुष्ट भएको छ। बायुङ भाषाको मौलिक पहिचान स्थापनागर्नमा यस कार्यालयले देखाएको उदासिनता निन्दनीय छ। भाषामा बाहिड/बायुङ लेखे आधार के हो? कुनविधि र कानूनको आधारमा यसो गरियो? यदि यसरी लेख्न मिल्नेभए बायुङ/बाहिड गर्न नमिल्नुको कारण के हो? भाषिक कोड सहित बायुङ भाषा राख्न के ले रोक्छो? जनगणनाको क्रममा भाषा, मातृभाषा र पूर्खाको भाषामा **बायुङ(Bayung)** भनी जिल्लागत रुपमा टिपाईएको तथ्याङ्क संकलन फारमहरु कहाँ मिल्काईयो र जिल्लागत नतिजामा बाहिड मात्र लेख्ने दुस्साहस गरियो? यी विषयहरु सामान्य त्रुटि मात्र होइनन। यस नियोजित कार्यप्रति किरात बायुङ सुम्निखिमको गम्भीर असहमति छ। विगतमा यस कार्यालयमा पेश गरिएका ज्ञापन पत्र, ध्यानाकर्षण पत्र तथा स्मरण पत्रहरु र भेटघाट अन्तरक्याहरुमा सम्बन्धित सरोकारवालापक्ष संगको सहमति र तथ्यको आधारमा विवादको समाधान गर्ने भनिएतापनि स्वार्थ केन्द्रित केहिथान विज्ञहरुको साहारांमा एकलौटी अधि बढनुले बायुङ समुदाय अपहेलित भएको छ। यो कदम तत्काल सच्याईयोस। अन्यथा हामी यो मिथ्याङ्क मान्न तयार छैनौं। यसको भाषिक, सांस्कृतिक र कानूनी हिसावले प्रतिवाद गरिनेछ। यसबाट उत्पन्न हुनेसक्ने अप्रिय परिस्थितिको जिम्मेवारी राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय हुने तर्फ सचेत गराउन चाहन्छौं।

युवराज बायुङ राई

महासचिव

ज्ञान बहादुर बायुङ राई

अध्यक्ष

आगामी कार्ययोजना

- १) किरात बायुड राईहरूको तुम्लो, इतिहास, र संस्कार संस्कृतिलाई दस्तावेजकरण गर्ने ।
- २) विद्यालयमा पठनपाठका लागि कक्षा १ देखि ३ सम्मको बायुड मातृभाषी पाठ्यपुस्तक तयार गर्ने ।
- ३) आगामी ४ वर्ष भित्रमा त्रिभाषिक(बायुड-नेपाली-अंग्रेजी) शब्दकोष तयार गर्ने ।
- ४) क्षेत्रगत सामूहिक चुलाघर तथा सांस्कृतिक सँग्रहालयको निर्माण गर्ने ।
- ४) संस्थाको दिगो आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने ।
- ५) बायुड भाषाको सिकाई कक्षा संचालन गर्ने ।
- ५) मौलिकता र एकता बचाउन अभियान संचालन गर्ने ।

धन्यवाद, सेवा ।

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

किरात बायुड राई सुम्निखिम केन्द्रीय समिति सदस्य देवबहादुर बायुड राईको आमा जिल्ला सोलुखुम्बु नेचा सल्यान गा.पा.-५ स्थायी घर भई हाल विराटनगर म.न.पा.-११ बस्ने वर्ष ९० की अमृमाया राईको मिति २०८०/१२/१४ गते निधन भएको प्रति गहीरो दुःख व्यक्त गर्दै हार्दिक श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्दछौ । साथै शोकको यस घडिमा परिवारजनमा धैर्य धारण गर्ने शक्ति सुम्निमोले प्रदान गरून भनी हार्दिक समवेदना व्यक्त गर्दछौ ।

किरात बायुड राई सुम्निखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति

संस्कृतिको परिचय

—डा. भक्त राई
संस्कृतिविद

१. विषय परिचय

वस्तुतः संस्कृति भनेको मानिसले जीविकोपार्जन गर्ने क्रममा परम्परागत रूपमा सिक्दै र भोग्दै आएको जीवनशैली वा जीवनपद्धति हो । सामान्यतः रीतिथिति, परम्परा, वेशभूषा, खानपान, चाडपर्व, आस्था, विश्वास, नाचगान, धर्मकर्म, सिपकला, कथा-गाथा आदिलाई मात्र संस्कृतिको रूपमा बुझ्ने गरिन्छ । तर संस्कृतिले व्यापक क्षेत्र ओगाटेको छ । कुनै पनि जाति, वर्ग र समुदायले परापूर्व कालदेखि नै अनवरत रूपमा अवलम्बन गर्दै आएको, अङ्गीकार गर्दै आएको समग्र क्रियाकलापको समष्टि रूप नै वास्तवमा संस्कृति हो ।

यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने संस्कृति भनेको मानिसको समग्र क्रियाकलाप हो । मानिसले खाना, छाना र नाना अर्थात् गाँस, बास र कपासका निमित्त अथवा आफ्ना जीविकापार्जनका निमित्त अनेकन प्रयास र व्यवहार गर्नु पर्ने बाध्यता थियो । बाँच्न र हाँसका लागि अथवा जीविकापार्जन र मनोरञ्जनका लागि अनेकौं संघर्षमय क्रियाकलापहरू गर्नु पर्ने भयो त्यही क्रियाकलापको निरन्तरता नै मानिसको संस्कृति बन्न पुग्यो र यो क्रम निरन्तर छ ।

संस्कृति मानिसको समग्र जीवनशैली हो । तर यहाँ विचारणीय के छ भने वर्तमान पुस्ताको वा आफूले बाँचेको समयको नवीन परिवेश र पर्यावरणको जीवनशैली भने संस्कृति होइन । संस्कृति हुनका लागि परम्परागत रूपमा एक मुखबाट अर्को मुख, एक समाजबाट अर्को समाज र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तासम्म निरन्तर रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएको हुनुपर्दछ ।

पुर्खाहरूको विरासतको रूपमा प्राप्त ज्ञान, विवेक, सिपकला, कथा गाथा, भाषा, गीतसङ्गीत, वेशभूषा, खानपान, धर्मकर्म, चाडपर्व आस्था, विश्वास, मूल्य, मान्यता आदि समग्रताको नाम नै वास्तवमा संस्कृति हो ।

वर्तमान समयका मानिसमा जुन विवेक, ज्ञान र बुद्धि छ तत्कालीन प्राचीन पुर्खाहरूमा थिएन । मानिसले आफूना शारीरिक आकारप्रकार र ज्यानसँगै ज्ञानको पनि विकास गर्दै लगे । तत्कालीन प्राचीन पुर्खाहरूको जनसंख्या वृद्धिसँगै खानपान र वासस्थानको अभाव हुन थाले फलतः ती पुर्खाका विभिन्न भुण्डहरू खाना, छाना र नानाको खोजीमा विश्वका विभिन्न ठाउँहरूमा भौतारिन विवश भए । त्यसैले मानिस विश्वका विभिन्न ठाउँहरूमा फैलिन पुगे । यसरी विभिन्न समयका मानिसहरूले विभिन्न ठाउँमा विभिन्न प्रकारको संस्कृतिको निर्माण गरेर आ-आफ्नो सांस्कृतिक परम्परामा निरन्तर बाँचिरहेका छन् ।

विश्वमा हरेक जाति, वर्ग र समुदायले आ-आफ्नो भूगोल, आ-आफ्नो परिस्थिति र तरिकाले जीवनयाँपन गर्ने भएकोले सोही अनुरूपको संस्कृति निर्माण हुने गर्दछ । त्यसैले संसारमा विभिन्न प्रकारको संस्कृतिको जन्म र विकास हुन पुगेको हो । ती संस्कृतिहरूलाई अलग-अलग ढङ्गले चिन्ने र बुझ्ने गरिन्छ । जस्तै: धर्मको आधारमा किराती संस्कृति, बौद्ध संस्कृति, हिन्दु संस्कृति, इसाई, शिख संस्कृति आदि; यसैगरी जातको आधारमा विहारी संस्कृति, राई संस्कृति, नेवार संस्कृति, तामाङ संस्कृति, क्षेत्री संस्कृति, आसामी संस्कृति, बाहुन संस्कृति, लाप्चा संस्कृति आदि; यसरी नै देशअनुसारको, भूगोल अनुसारको जस्तै : नेपाली संस्कृति, भारतीय संस्कृति, जर्मनी संस्कृति, पूर्वीय संस्कृति, पाश्चात्य संस्कृति आदि । यसरी मानिसद्वारा निर्मित संस्कृतिको अनेक रूप र प्रकार हुने गर्दछन् । संस्कृति मानिसको पहिचान हो । अन्य पशुपंक्षी, जीवजन्तुहरू भन्दा मानिस पृथक हुनको प्रमुख कारण संस्कृति नै हो । यहाँ संस्कृतिको परिचय, अर्थ तथा परिभाषा, संस्कृतिको निर्माण, संस्कृतिको स्वरूप संस्कृतिको विशेषता, संस्कृतिको वर्गीकरण आदि विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

२. संस्कृतिको अर्थ तथा परिभाषा

'संस्कृति' को शाब्दिक अर्थ परिष्कार, परिमार्जन, शुद्ध, व्यवस्थित, सुधारिएको, सुसंस्कृत भन्ने लाग्दछ । संस्कृति तत्सम् शब्द हो र यो सम् उपसर्गपूर्वक कृ धातुमा क्त + ई क्त प्रत्यय लागेर निष्पन्न भएको शब्द हो । करण अर्थात् कार्य अर्थ दिने 'कृ' धातुमा 'ति' प्रत्यय लागेर कृति शब्दको निर्माण भएको हुन्छ । त्यही कृति शब्दमा 'सं' उपसर्ग लागेपछि त्यसमा उच्च हुनु, परिस्कृत हुनु, परिमार्जन हुनु भन्ने अर्थमा संस्कृति शब्दको निर्माण भएको हो ।

अङ्ग्रेजीमा संस्कृतिलाई (Culture) भनिन्छ । यो ल्याटिन भाषाको 'Cultura' बाट आएको हो र 'Cultura' बाट 'Cultivation' र यसको अर्थ विशेषतः कृषि कर्म सम्बन्धीको बुझिन्थ्यो । कृषि कर्मअन्तर्गत माटोलाई सफा गर्ने वा शुद्धीकरण गर्ने अर्थमा प्रयोग गरिने यसको अर्थ पनि मानिसको सभ्यता वा परिष्कार भन्ने नै लाग्दछ । तर वर्तमान समयमा र आजको सन्दर्भमा भने संस्कृतिको अर्थ परिष्कार, शुद्ध भन्दा पनि यसलाई सामाजिकताको रूपमा बुझ्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

'संस्कृति' मानवद्वारा निर्मित मानिसकै आन्तरिक विश्वास हो । हरेक व्यक्तिमा आफ्नो संस्कृतिको अमिट छाप परेको हुन्छ । जतिसुकै, अवैज्ञानिक, असुन्दर वा अनुपयोगी भए पनि मानिसलाई आफ्नो संस्कृति प्यारो लाग्दछ । त्यसैले संस्कृतिलाई एक्कासी परिवर्तन गर्न वा छाड्न मानिसलाई कठिन हुन्छ । त्यसैले संस्कृतिको अर्थ परिष्कार, उन्नत, सुधारिएको, शुद्ध, पवित्र नभई आस्था एवम् विश्वासमूलक जीवनपद्धति वा शैलीको अर्थमा बुझिनु उपयुक्त हुन्छ । तर, संस्कृति समय, आवश्यकता र परिस्थितिअनुसार निरन्तर रूपमा परिष्कृत, परिवर्तन भइरहने वस्तु हो ।

संस्कृति के हो ? भन्ने सवालमा विभिन्न समयमा विभिन्न लेखक, अनुसन्धाताहरूले आ-आफ्नै ढङ्गले परिभाषित गर्ने गरेको पाइन्छ । ती विभिन्न परिभाषाहरूमध्ये मुख्य केही परिभाषाहरू देहाय अनुसारका छन् :

बाबुराम आचार्य (२०५४) का अनुसार देश, समाज वा जातिहरूमा रहेको चालचलन, रीतिरिवाज, वेशभूषा, आमोद-प्रमोद, शिल्प व्यवसाय, धार्मिक मान्यता र भाषा एवम् साहित्य आदि मानसिक चिन्तनका उपजको समष्टि नै त्यस देश, समाज वा जातिको संस्कृति हो ।

संस्कृतिसम्बन्धी नेपाली शब्दसागर (२०५८) मा यस्तो उल्लेख गरिएको छ - कुनै चिजलाई परिमार्जन गरी निस्खोट दिने काम, परिष्कार, संस्कार, कुनै राष्ट्र वा जातिको सर्वाङ्गीण प्रतिबिम्ब देखिने शिल्प-विचार, दर्शन आदि क्रियाकलापको परिष्कृत रूप, अनन्त पूर्वदेखि आचार-विचार, आदिमा विकसित हुँदै आएको समाजको यथार्थ स्वरूप देखिने अभिव्यक्ति आदि समेतको समूह वा साधन, कला-साहित्य-भाषा-धर्म आदि मूल्य परम्पराको समष्टि नाम हो ।

भक्त राई (२०७१) का अनुसार संस्कृति भनेको मानिसले प्राचीन समयदेखि अनवरत रूपमा सिक्दै, भोग्दै र आवश्यकताअनुसार परिवर्तन गरेर अवलम्बन गर्दै आएको समग्र जीवनपद्धति हो ।

मेकाइर द पेज (१९५३ : ४९९) का अनुसार मानिसको बसाई, विचार, दैनिक कार्य, कला, धर्म, साहित्य, मनोरञ्जन आदिमा संस्कृति प्रकृतिका रूपमा व्यक्त हुन्छ ।

हाबेल (१९५८ : ७) ले संस्कृतिलाई सिक्किएका सम्पूर्ण प्रतिमानहरूको योग मानेका छन् ।

टायलर (१९७१) का अनुसार संस्कृति त्यो जटिल समग्रता हो, जसमा ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा र कुनै अन्य क्षमताहरू एवम् आदतहरू समावेश हुन्छ, जसलाई मानिसले समाजको सदस्य भएको नाताले आर्जित गर्दछ ।

रबर्ट विरस्टिड (१९७५ : १३७८, ८२९) ले संस्कृतिलाई एउटा मनुष्यबाट अर्को मनुष्यलाई, एउटा समाजबाट अर्को समाजलाई अलग्याउने आधारका रूपमा प्रस्तुत गर्दै यसलाई एक जटिल सम्पूर्णताका रूपमा व्याख्या

गरेका छन् । उनका विचार के देखिन्छ भने जसमाथि हामी विचार गर्छौं, कार्य गर्छौं र समाजको सदस्य हुनका नाताले आफूसँग सुरक्षित राख्छौं वास्तवमा त्यही हो संस्कृति ।

रेमण्ड विलियम्स (१९७६ : ७६-२२) का अनुसार वर्तमान समयमा संस्कृतिले साहित्य, कला र सङ्गीतलाई बुझाउने गर्दछ । उनले संस्कृतिलाई मानिसको एक महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा विश्लेषण गर्दै मानिस र समाजका निजी र विशिष्ट आत्मिक र बौद्धिक रूप तथा क्रियाकलापका रूपमा लिँदै संस्कृति समाज विकासको आधारलाई प्रभाव पार्ने महत्वपूर्ण तत्व हो भन्ने ठहर गरेका छन् ।

इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिका (१९९०) अनुसार संस्कृति मानव सभ्यताको प्रारम्भ बिन्दुदेखि समाजमा मानवीय अस्थित्व रहेसम्म निरन्तर प्रभावमान बन्दै रहने इतिहासको नाम हो ।

पेनगुइन इन्साइक्लोपिडिया (२००२) अनुसार प्रत्येक समुदाय र समूहका विधि, व्यवहार, कार्यकरण परिणाममा अभिव्यक्त हुने पक्ष नै संस्कृति हो ।

यसरी संस्कृतिसम्बन्धी विभिन्न समयमा विभिन्न लेखक, अनुसन्धाताहरूले आ-आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरेका भेटिन्छ । यी विभिन्न परिभाषाहरूको सार के हो भने संस्कृति भनेको मानिसद्वारा निर्मित मानिसले नै अवलम्बन गर्ने समग्र क्रियाकलाप हो । मानिसले जीविकोपार्जन गर्ने क्रममा आवश्यकता र आनन्द परिपूर्ति गर्नका निमित्त गरिने विभिन्न प्रकारका क्रियाकलापहरू जुन निरन्तर रूपमा प्रयोग र परीक्षण गर्ने क्रममा मानिसको जीवनशैली, वा जीवनपद्धति बन्न पुग्दछ, त्यही निरन्तरताको समष्टि रूप नै वास्तवमा संस्कृति हो । यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने संस्कृति भनेको मानिसले जीवनयाँपनका क्रममा परम्परागत रूपमा अनि अनवरत रूपमा अपनाउँदै आएको जीवनशैली वा पद्धति नै संस्कृति हो जुन मानिसको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको हुन्छ ।

३. संस्कृतिको निर्माण

मानिस सामाजिक प्राणी हो । ऊ समाजमै जन्मन्छ, हुर्कन्छ र समाजमै जीवनयाँपन गर्दछ । त्यसैले मानिसले समाजबाटै बाँच्न, हाँस्न तथा सम्पूर्ण ज्ञानहरू सिक्दछ । मानिसले सृष्टिकालदेखि आफ्नो जीवनयाँपन गर्ने क्रममा अनेकौँ समस्या र आवश्यकतासँग मुकाविला गर्न बाध्य भए । मानिस आफू बाँच्न र आफ्ना सन्ततिहरूलाई बचाउनका निम्ति विभिन्न किसिमका क्रियाकलापहरू अपनाउनु पर्ने भयो । यसरी विभिन्न कार्यहरू एकदिन मात्र गरेर मानिसलाई पुगेन । त्यो काम उसले वारम्बार गर्नुपर्ने भयो । मानिसलाई बाँच्नका निम्ति खानाको बन्दोबस्त गर्नु पर्‍यो, हावा, पानी, हुरी, जाडो, गर्मी तथा वन्यजन्तुबाट वचनका निम्ति आवासको निर्माण गर्नुपर्ने भयो ।

मानिसका प्राचीन पुर्खाहरू गुफाहरूमा ओडारहरूमा तथा जङ्गलका भाडीहरूमा बास बस्ने क्रममा जनसंख्या वृद्धिका कारण त्यहाँ अट्न सकेन फलत : उनीहरूले रुखका हाँगाहरू भाँचेर, रुखका बोक्राहरू बटुलेर घाम, पानी हुरीबतास तथा जङ्गली जनावरहरूबाट बचन स-साना भुप्राहरू छाप्राहरू बनाउन सिके । यसरी मानिसको वास्तु निर्माण अथवा गृह निर्माण संस्कृतिको विकास हुन पुग्यो । यसरी भुप्रा र छाप्राबाट सुरुवात भएको आवास संस्कृति वर्तमान समयमा ठुलठुला महल, दरबारमा पुगेको छ । हजारौँ वर्षसम्म जङ्गली युगमा बाँच्न विवश प्राचीन मानिसहरूले वनजङ्गलमा जेजे भेटे काँचै खाएर बाँच्ने गर्दथे । जब आगो पत्ता लागे वा आगोको आविष्कार गरे तब पोलेर वा पकाएर खान सिके । त्यसपछि खाना संस्कृतिमा व्यापक परिवर्तन हुँदै वर्तमान अवस्थासम्म आइपुगेको छ । हजारौँ वर्षसम्म नाङ्गै घुम्ने मानिसका पुर्खाहरूले विस्तारै रुखका बोक्रा, पात, भ्याउ आदिले आ-आफ्ना शरीर ढाक्न सिके यसरी मानिसमा पहिरन वा पोशाक संस्कृतिको विकास हुन पुग्यो । यसरी मानिसले खानु, बास बस्नु र पहिरन लगाउन सिके र यो मानव विकासको विभिन्न चरणमा विभिन्न प्रकारको फरकफरक गाँस, बास, कपास संस्कृतिको परिष्कार, परिमार्जन हुँदै वा परिवर्तन हुँदै वर्तमान अवस्थासम्म आइपुगेको हो । त्यसैले संस्कृति भनेको विकासको निरन्तरता

पनि हो । यसरी प्राचीन पुर्खाहरूले गाँस, बास र कपासका निमित्त अनेकन प्रयोग र उपायहरूको अवलम्बन गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारको सांस्कृतिक परम्पराको विकास हुन पुग्यो ।

गाँस, बास र कपासको निमित्त विभिन्न स्थानमा भौतारिँदै हिड्न विवश मानिसका पुर्खाहरूलाई यतिले मात्र पुगेन । उनीहरूलाई मनोरञ्जनको आवश्यकता हुन थाल्यो । आफ्ना जीवनयाँपन सहज हुँदा वा खुसी भएको बेला खुसीले बुरुक्क बुरुक्क उफ्रिन थाल्ने क्रममा नै विस्तारै नृत्य वा नाचको विकास हुन पुग्यो । खुसियाली बाँड्ने क्रममा वा खुसीका संवेगहरू अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा चिच्याउने कराउने क्रममा लयात्मक प्रस्तुत गर्ने संस्कृतिको विकास हुन पुग्यो भने त्यही लयात्मक, अभिव्यक्तिगत प्रस्तुति नै कालान्तरमा गीत बन्यो यसरी नाँचगान संस्कृतिको विकास भयो । यसरी नै मानिसले खुसीभाव व्यक्त गर्ने क्रममा ढुङ्गा, फ्याँक्ने, लाठी बजार्ने, उफ्रिने, दौडने आदि कार्य गर्दागर्दै मनोरञ्जनमूलक खेलको विकास हुन पुग्यो । यसरी मानिसले जीविकोपार्जन गर्ने क्रममा कहिले खुसी हुने त कहिले दुःखी हुने गर्दथे । त्यही सुख, दुःखका भाव व्यक्त गर्ने क्रममा नै नाचगान हाँस खेल जस्ता मनोरञ्जन गर्न सिके र मनोरञ्जनमूलक संस्कृतिको विकास हुन पुग्यो ।

प्राचीन समयका मानिसहरूमा वर्तमान समयका मानिसहरूमा भैं ज्ञान विज्ञान, बुद्धि र चेतनाको विकास भइसकेको थिएन । पानी किन पर्छ, रात किन पर्छ, पानी किन उँधो बग्छ, पानीले किन बगाउँछ, सूर्य किन उदाउँछ, भोक किन लाग्छ, मानिस किन जन्मन्छ, किन मर्छ, मरेर कहाँ जान्छ, निद्रा किन लाग्छ, रिस किन उठ्छ, यो दुनियाँ के हो, यसको निर्माण कसले गर्यो, हावा के हो, आकाश के हो, तारा के हो, आगोले किन पोल्छ, भूकम्प किन आउँछ, वर्षा किन हुन्छ आदि विषयमा उनीहरूमा केही जानकारी थिएन । आफ्ना सन्तानहरूको भटाभट मृत्यु भएको देखेर कहिले बाढीले बगाएको, कहिले रोगले मृत्यु भएको, कहिले जङ्गली जनावरले मारेको देखेर प्राचीन मानिसहरू आश्चर्यचकित हुने गर्दथे । यसरी उनीहरूले यो दुनियाँलाई बुझ्न सकेनन् । प्राकृतिक विपत्तिहरूसँग मुकाविला गर्न सकेन फलत : उनीहरूले यो प्राकृतिक शक्ति तथा अज्ञात शक्तिहरूलाई कुनै अलौकिक शक्तिका रूपमा पूजाअर्चना

गर्ने तथा शक्तिशाली वस्तुको रूपमा स्तुति गर्न थाले । यसरी मानिसले भक्ति सेवा र ईश्वरपुजन संस्कृतिको निर्माण गर्न पुगे । यसरी प्रकृतिको लीलालाई बुझ्नु र जित्न नसकेपछि मानिसले तिनै शक्तिहरूलाई ईश्वर, भगवान वा अज्ञात शक्ति मानी पूजाअर्चना गर्न थाले यसरी ईश्वरले मानिसलाई होइन कि मानिसले ईश्वरको निर्माण गर्न पुगे र धर्मकर्मको विकास हुन पुग्यो । कालान्तरमा यही आस्था, अनुष्ठानमूलक संस्कृति विभिन्न धर्मावलम्बीको रूपमा विश्वभर फैलन पुग्यो । यो क्रम अध्यावधि निरन्तर रहेको छ ।

संस्कृतिको निर्माणमा प्रकृतिको ठूलो भूमिका हुन्छ । प्रकृति प्रतिकूलको संस्कृतिको निर्माण हुनै सक्दैन । हिमाली तथा उच्च पहाडी चिसो मौसममा बस्ने मानिसहरूको वेशभूषा सोहीअनुसारको बाक्लो न्यानो खालको हुन्छ भने तराईको गर्मी मौसममा बस्ने मानिसको वेशभूषा सोही अनुसारको पातलो र हल्का खालका हुन्छ । खानपिन मौसम अनुसारकै हुन्छन् गीत, सङ्गीत, नाचगान पनि मौसम अनुसारकै हुने गर्दछ ।

यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने, खानपान, गीत, सङ्गीत, वेशभूषा, चाडपर्व तथा अन्य सम्पूर्ण सांस्कृतिक अवयव प्रकृति अनुकूल नै हुने गर्दछन् । वस्तुतः मानिस संस्कृतिको प्रतिकूल भएर बाँच्न सक्दैन ।

यसरी जीविकोपार्जन गर्ने क्रममा मानिसले निरन्तर रूपमा अनेकौँ कार्यहरू गर्नुपर्ने भयो । यो क्रियाकलाप व्यवहार र दिनचर्या मानिसको अभिन्न अङ्ग बन्न पुग्यो यसरी निरन्तर रूपमा बाँच्नको निमित्त अपनाइने जीवनशैली वा जीवनपद्धति नै कालान्तरमा मानिसको संस्कृति बन्न पुग्यो । यसरी मानिसद्वारा निर्मित संस्कृति उसले बाँच्ने आधार, तरिका, समय, भूगोल र परिस्थितिअनुसार फरक-फरक हुँदै जाने गर्दछ । आजभन्दा एक हजार वर्ष अगाडिको मानिसको संस्कृति अथवा जीवनशैली र वर्तमान समयको मानिसको संस्कृति वा जीवनशैली फरक हुनको कारण यही नै हो । त्यसैले मानिसको चेतना आवश्यकता र समय अनुसारको संस्कृतिको निर्माण र विकास हुँदै जाने गर्दछ ।

मानिस जुन संस्कृतिमा हुर्कन्छ सोही अनुसारको उसको सोचाई, बुझाई तथा आचरण हुने गर्दछ । त्यसैले संस्कृतिलाई मानिसले आफ्नो अभिन्न अङ्गको रूपमा अङ्गीकार गर्दै आएको हुन्छ । मानिसले राम्रो, नराम्रो सही, गलत केही नहेरी आफ्नो परम्परागत संस्कृतिलाई पछ्याई रहेको हुन्छ । त्यसैले मानवशास्त्रमा संस्कृति र व्यक्ति बिचको अन्तरसम्बन्धलाई केलाउने कार्य गरिन्छ जसलाई मनोवैज्ञानिक मानवशास्त्र (Psychological Anthropology) भनिन्छ । किनभने संस्कृति सामाजिक वस्तु हो परन्तु संस्कृतिमा व्यक्तिको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसरी नै व्यक्तिमा पनि संस्कृतिको गहिरो छाप परेको हुन्छ । संस्कृति कसरी व्यक्तिको चरित्रमा हावी भएर बसेको हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा मानवशास्त्री भिक्टर बारनो (Victor Barnouw, 1973) भन्छन् - संस्कृति र व्यक्तिको अध्ययनले खास खालको सामाजिक वातावरणभित्र रहने व्यक्तिगत वा सामाजिक चिनारीको वृद्धि र विकासलाई बुझ्ने प्रयत्न गर्छ । त्यसैले मानिस जुन सांस्कृतिक धरातलमा बाँचेको हुन्छ सोही अनुरूपको उसको व्यक्तित्व निर्माण भएको हुन्छ । यसैगरी कतिपय लोकप्रिय तथा सामाजिक अगुवा वा शक्तिशाली व्यक्तिको कारण पनि सांस्कृतिक अवयवमा परिवर्तन देखा पर्न सक्दछ । त्यसैले व्यक्ति, समाज र संस्कृति एकअर्काको अभिन्न अङ्ग हुन् । यसरी संस्कृतिको निर्माण मानिसको आवश्यकता आस्था, पीडा र आनन्दका लागि व्यक्ति, परिवार, समाज र समग्र राष्ट्रले थाहै नपाई गरिरहेको हुन्छ ।

कुनै पनि जाति, वर्ग, समुदाय वा राष्ट्रको संस्कृतिको निर्माण र विकास तुरुन्तै नभएर हजारौं वर्षको निरन्तरताबाट मात्र भएको हुन्छ । त्यसैले संस्कृति हजारौं हजार वर्षको त्याग र तपस्याको क्रमबद्ध इतिहास पनि हो । संस्कृतिको निर्माण कुनै एक व्यक्तिको प्रयासले मात्र सम्भव हुँदैन । वास्तवमा संस्कृति त्यस्तो तत्त्व हो जसले मानिसलाई एक जैविक प्राणी (Biological Being) बाट सामाजिक प्राणी (Social Being) मा परिवर्तन गरिदिन्छ । त्यसैले संस्कृतिको निर्माण मानिसले जीवन भोगाइका क्रममा निरन्तर निरन्तर रूपमा

थाहै नपाई गरिरहेको हुन्छ जो आवश्यकता, समय, सन्दर्भ र परिस्थितिअनुसार गतिशील र थपघट हुँदै जान्छ ।

४. संस्कृतिको स्वरूप

‘संस्कृति’ व्यापक एवम् विशद् विषय हो । यसलाई मानिसको समग्र जीवनपद्धतिको सापेक्षतामा मात्र बुझ्न सकिन्छ, किनभने संस्कृति मानव निर्मित वस्तु हो । ‘संस्कृति’ निर्माण हुँदै, हराउँदै वा परिवर्तन हुँदै जाने वस्तु हो । मानिस जन्मदा संस्कृतिविहीन भएर जन्मन्छ तर उसले विस्तारै आफ्ना उमेर, विवेक, ज्ञान र रुची अनुसारको संस्कृतिलाई अवलम्बन गर्दै जाने गर्दछ । यसको लागि सामाजिक गतिविधि र परम्पराले ठुलो प्रभाव पार्दछ । व्यक्ति-व्यक्ति मिलेर परिवार र परिवार परिवार मिलेर समाजको निर्माण भएको हुन्छ । त्यसैले हरेक व्यक्ति समाजको अङ्ग हो भने समाज व्यक्ति र परिवारको सामूहिक रूप हो, त्यसैले कुनै पनि व्यक्ति सामाजिक गतिविधिबाट अलग रहेर बाँच्न सक्दैन । फलतः उसमा समाजको गहिरो प्रभाव पर्दछ ।

५. संस्कृतिको विशेषता

संस्कृति मानव निर्मित वस्तु हो र यसलाई मानवले नै अवलम्बन गर्दछन् । संस्कृतिको आफ्नै प्रकारको विशेषता हुन्छ, यसका प्रमुख विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

५.१ मानव निर्मित वस्तु

मानिसले आफ्ना आवश्यकता (गाँस, बास, कपास) र सुख, दुःख (मनोरञ्जन तथा विरह, दुःख, कष्ट) प्राप्त गर्न वा अभिव्यक्त गर्नका लागि निर्माण गरेको क्रियाकलापको समाष्टि योग नै वास्तवमा संस्कृति हो । त्यसैले संस्कृतिको प्रमुख विशेषता यो मानव निर्मित वस्तु हो । संस्कृति मानव निर्मित वस्तु हो परन्तु यसको निर्माण भने सुनियौंनिज ढङ्गले भएको हुँदैन । कुनै एउटा समाज, कुनै एउटा पुस्ता बसेर सल्लाह गरेर संस्कृतिको

निर्माण गरिने होइन । यो त आफूसेआफू निर्माण हुँदै, विस्तार परिमार्जन तथा परिवर्तन हुँदै मानिसका अनेक पुस्तामा हस्तान्तरण हुने गर्दछ । मानिसको इच्छा आवश्यकता, विचार, चिन्तन, समय, परिस्थिति अनुसारका संस्कृतिहरू निर्माण हुँदै जान्छ भने सोही अनुरूप परिष्कार, परिमार्जन परिवर्तन हुँदै जान्छ । स्पष्ट रूपमा भन्दा कुनै पनि संस्कृति मानिसको रहर वा सल्लाहले निर्माण हुने होइन । यो त मानिसको इच्छा, बाध्यता, आवश्यकता, विचार, गतिमयता, विवेक, रुचि आदिका कारण निर्माण हुँदै जान्छ ।

संस्कृति त्यस्तो वस्तु हो जो केवल मानिसमा मात्र हुन्छ । संसारमा लाखौं प्रकारको प्राणीहरू छन् परन्तु संस्कृति केवल मानिसमा मात्र पाइन्छ । त्यसैले संस्कृतिको प्रमुख विशेषता मानव निर्मित वस्तु हो ।

५.२ प्राचीनता

संस्कृतिको महत्वपूर्ण विशेषता प्राचीनता हो । मानिस जति नै सभ्य र आधुनिक बन्न पुगे पनि उसको व्यवहारमा प्राचीन संस्कृति कतै न कतै भल्केकै हुन्छ । मानिसले सृष्टिकालदेखि नै आफ्नै प्रकारको संस्कृति निर्माण गरेको हुन्छ, जसले मानिसलाई पछ्याई रहेको हुन्छ । त्यसैले संस्कृति रातारात तुरुन्तै निर्माण नभई प्राचीन समयदेखि नै निरन्तर रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएको वस्तु हो ।

संस्कृतिको निर्माण मानिसको सृष्टिकालदेखि नै भएको हो । आजको जस्तो चेतनशील, चिन्तनशील, विवेकशील नभई सकेको अवस्थामा पनि मानिसको संस्कृतिको निर्माण भएको थियो । मानिसको गति र मति अनुसारकै संस्कृतिको निर्माण हुँदै आएको देखिन्छ । लाखौं वर्षसम्म हात खुट्टा टेकेर हिड्ने मानिसको सोही अनुसारको हिड्दुल गर्ने, खानपिन गर्ने, व्यवहार गर्ने, बसोवास गर्ने संस्कृति थियो भने दुई खुट्टाको भरमा मात्र उभिन सक्ने अवस्थाको मानव पुर्खाको त्यही अनुसारको संस्कृतिको निर्माण हुन पुग्यो । यसरी हेर्दा के भन्न सकिन्छ भने मानिसको संस्कृति भनेको यही पुस्तादेखि, यही अवस्थादेखि भन्ने हुँदैन । मानिसको उत्पत्ति अवस्थादेखि नै संस्कृतिको

निर्माण भएको हुनाले संस्कृति प्राचीन समयदेखि नै निरन्तर रूपमा निर्माण र विकसित हुँदै आएको वस्तु हो ।

५.३ परिवर्तनशील

संस्कृति परिवर्तनशील वस्तु हो । प्राचीन समयदेखि वर्तमान युगसम्म फड्को मार्दा मानिसले अनेकौँ संस्कृतिको निर्माण गर्दै तथा छाड्दै आएका छन् । र ती परम्परित संस्कृतिहरू समय, परिस्थिति, सन्दर्भ तथा आवश्यकताअनुसार क्रमशः गतिशील थपघट एवम् परिवर्तित हुँदै जान्छन् । त्यसैले संस्कृति परिवर्तनशील वस्तु हो ।

मानिसको सोचाइ, इच्छा, बाध्यता, विवेक, प्रयोग र अभ्यास अनुसार संस्कृति परिवर्तन हुँदै जान्छ । गाई पाल्ने एउटा संस्कृति बन्यौँ, गाईको दुध हातले दुहेर खाने अर्को संस्कृतिको निर्माण भयो अब विस्तारै त्यही दुधलाई मेसिनले दुहुने पुनः अर्को संस्कृतिको निर्माण हुन पुग्यो । मानिसले खेतीपाती गर्न सुरु गरेपछि काठका लौरो, किला आदिले खनेर खेतीपाती गर्ने संस्कृतिको निर्माण भयो बिस्तारै मानिसले पशु पालेर तिनीहरूलाई जोतेर खेती गर्ने संस्कृतिको विकास भयो । हिजो आज ट्र्याक्टर वा मेसिनले जमिन जोत्ने संस्कृतिको निर्माण भएको पाइन्छ ।

हिजोको हाम्रो पुस्ताले देख्दै नदेखेको सोच्दै नसोचेको घडी, रेडियो, टेलिभिजन, कम्प्युटर, टेलिफोन, मोवाइल आज हाम्रो अभिन्न संस्कृतिको रूपमा विकास भएको छ । हजारौँ वर्षसम्म दाउराले पकाएर खाने संस्कृति थियो आज ग्याँस, विजुली आदिमा पकाएर खाने संस्कृतिको निर्माण भएको छ । यसरी हेर्दा मानिसको संस्कृति निरन्तर परिवर्तनशील छ । यो पानी भैं निरन्तर बगिरहन्छ । यसलाई केहीबेर रोक्न छेक्न सकिएला तर संस्कृतिको गतिमयतालाई रोक्न र छेक्न सकिदैन । त्यसैले परिवर्तन संस्कृतिको महत्वपूर्ण विशेषता हो ।

५.४ हस्तान्तरित

आज हामी जुन सांस्कृतिक धरातलमा बाँचेका छौं, त्यो अधिल्लो पुस्ताबाटै हामीलाई प्राप्त भएको हो। संस्कृति एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्ति, एक समाजबाट अर्को समाज तथा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्ता सामु हस्तान्तरण हुँदै जाने वस्तु हो। त्यसैले यो हस्तान्तरित हुँदै जाने वस्तु हो।

अधिल्लो पुस्ताले पछिल्लो पुस्तालाई जानी नजानी आफ्ना पालाको संस्कृतिलाई नयाँ पुस्तालाई हस्तान्तरण गरिरहेको हुन्छ भने नयाँ पुस्ताले पनि थाहै नपाई पुराना पुस्ताका संस्कृति सिक्किरहेको, अवलम्बन गरिरहेको हुन्छ। मानिस जुन समाजमा जन्मन्छ त्यही समाजको मूल्य र मान्यता अनुसार हुर्कदै जान्छ। आमाको काखबाटै उसले मातृभाषा सिक्किरहेको हुन्छ भने सोही अनुसारको खानपिन, वेशभूषा, चाडपर्व, गीतसङ्गीत, धर्मकर्म आदिको अनुसरण गरिरहेको हुन्छ। त्यसैले संस्कृति अधिल्लो पुस्ताबाट पछिल्लो पुस्तामा हस्तान्तरण हुनु संस्कृतिको महत्वपूर्ण विशेषता हो।

५.५ परिष्कृत/परिमार्जित

संस्कृति गतिशील हुँदै जाने क्रममा परिवर्तन हुने क्रममा परिष्कृत परिमार्जित एवम् थपघट हुँदै जाने गर्दछ। कुनै पनि जाति, वर्ग वा समुदायमा प्रचलित कतिपय नराम्रा परम्पराहरू बिस्तारै छाड्दै जाने, हराउँदै जाने गर्दछ। जस्तै : समाजमा प्रचलित बालबिवाह, बहुविवाह, सतीप्रथा, दासप्रथा, दाइजो (दहेज) प्रथा आदि नराम्रा परम्परित संस्कृतिहरू बिस्तारै परिमार्जन हुँदै जानु यसको विशेषता हो।

समय परिस्थितिअनुसार अधिल्लो पुस्ताको संस्कृति परिमार्जित भएर नयाँ संस्कृतिको रूपमा स्थापित भइरहेको हुन्छ। प्राचीन हिन्दु वैदिक समाजमा कुनै पुरुषको कारण सन्तान हुन सकेन भने अर्को कुनै योग्य पुरुषद्वारा सन्तान उत्पादन गराइन्थ्यो। यसरी परपुरुषद्वारा जन्मिएको सन्तान त्यही पुराना दम्पतिको सन्तानको रूपमा रहन्थ्यो। सन्तान उत्पादन भए पश्चात सन्तान प्राप्तिको लागि रोजिएको पुरुषले अलग हुनु पर्थ्यो। त्यस प्रकारको संस्कृतिलाई 'नियोग प्रथा' भनिन्थ्यो। आज त्यही प्रथाकै अर्को रूप अथवा

परिमार्जित रूप टेस्टट्यूब बेबीको प्रचलन देखापरेको छ । प्राचीन समयका मानिसहरूले काँचै खाने संस्कृति थियो भने पछि त्यही खानेकुरालाई पोलेर, पकाएर खाने संस्कृतिको विकास भयो अलिकपछि त्यसैलाई अनेकौं परिकार बनाएर खाने संस्कृति बन्यो भने हिजो आज त्यही खानेकुरालाई मेसिनले पिसेर त्यसमा अनेकौं खाद्य रंग, स्वाद मिसाएर खाने संस्कृतिको विकास भएको छ । हिजोको पुस्ताले कापीमा लेखेर चिठीपत्र पठाउने हुलाकी संस्कृतिको अवलम्बन गरे भने आज इमेल, इन्टरनेट, फेसबुक ट्वाट्सएप, भाइबर ट्वीटरमार्फत आफूना विचार सन्देश आदानप्रदान गर्ने संस्कृतिको विकास भएको छ । यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने संस्कृति समय, परिस्थिति, अवस्था अनुसार परिष्कार, परिमार्जन हुँदै जाने गर्दछ ।

५.६ आध्यात्मिकता

संस्कृति मानिसको आस्था, आसा, भरोसा, विश्वास पनि हो । त्यसैले संस्कृतिभित्र आध्यात्मिक भावना र चिन्तन विद्यमान हुन्छ । संस्कृति एउटा व्यापक एवम् समष्टि प्रक्रिया हो । यसभित्र धर्म, दर्शन, संस्कार, आस्थाजस्ता आध्यात्मिक ज्ञान तथा चिन्तन समेत रहको हुन्छ । संस्कृतिलाई अत्यन्त श्रद्धापूर्वक अवलम्बन गर्ने कारण पनि मानिसको यसप्रतिको आस्था एवम् विश्वास नै हो ।

संस्कृतिभित्र आध्यात्मिक चेत, स्फुरित भएको हुन्छ । अधिल्लो पुस्ताले अवलम्बन गर्दै आएको दैनिक कार्य तथा अनेकौं कर्महरू पछिल्लो पुस्ताले पनि निरन्तरता दिइरहेको हुन्छ । सामाजिक नियम, मूल्य र मान्यता तथा समग्र प्रचलनहरूको पालनामा कारण र तथ्य खोजिदैन । अधिल्लो पुस्ताले मान्दै आएको धर्म, गर्दै आएका विश्वास, खाँदै आएका खाना, पुज्दै गरेको देवता, गाउँदै गरेको गीत, श्रद्धा गरेको वस्तु आदिलाई पछिल्लो पुस्ताले पनि अनुकरण र अनुसरण गरिरहेको हुन्छ । आफूना पितापुर्खाले पुज्दै आएको देवीदेऊता, कुलपितृ, मन्दिर, गुम्बा, मस्जिद, चर्च, माइखिम, माइहिम, थानी, र सोही अनुसारको देऊता र प्रार्थनाहरू पछिल्ला पुस्ताले पनि अनुसरण गरिरहेको हुन्छ । संस्कृतिभित्रका मूल्य र मान्यतालाई किन ? भन्दा कसरी

भनेर अवलम्बन गरिरहेको हुन्छन् । यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने संस्कृतिभित्र आध्यात्मिक भाव प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ, खास गरेर धर्मकर्म, सामाजिक मूल्य र मान्यता, चाडपर्व, वेशभूषा, संस्कार अनुष्ठान आदिमा कारण र तथ्य खोजिदैन । अधिल्लो पुस्ताबाट सिकेका आध्यात्मिक गतिविधिहरूलाई त्यही रूपमा वा सामान्य हेरफेर गरेर अनुकरण तथा अनुसरण गर्ने गरिन्छ । हरेक जाति, वर्ग, समुदायमा अनेकौं प्रकारको लोकविश्वासहरू रहेको हुन्छ । त्यस प्रकारको अनेकौं लोकविश्वास, लोकपरम्परा र लोकप्रचलनहरू थाहै नपाई एक मुखबाट अर्को मुख, एक समाजबाट अर्को समाज र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तासम्म निरन्तर रूपमा हस्तान्तरण भइरहेको हुन्छ ।

५.७ पृथकता

संस्कृतिको अर्को महत्वपूर्ण विशेषता भनेको पृथकता हो । मानिस जीविकापार्जनका लागि संसारका विभिन्न क्षेत्रमा विस्तारित हुने क्रममा विभिन्न प्रकारका संस्कृतिहरूको निर्माण हुन पुग्यो । त्यसैले संस्कृति जाति, धर्म, भूगोल, देशअनुसार फरक-फरक खालका हुन्छन् । त्यसैले संस्कृति समय, समाज र समुदायअनुसार पृथक हुन जान्छ ।

संसारभरका मानिसहरूको आ-आफ्नै प्रकारको भाषा, खानपान, वेशभूषा, गीतसङ्गीत, धर्मकर्म, साहित्य, रहनसहन, प्रचलन र परम्परा पाइन्छ । प्राचीन समयदेखि नै मानिसहरू विभिन्न ठाउँमा खास गरेर सुख र सन्तुष्टिको लागि भौतारिन पुगे । यसरी मानिसका पुर्खाहरू जहाँजहाँ पुगे सोही भूगोल अनुसारका अर्थात् प्रकृति अनुसारको संस्कृतिको निर्माण भएको पाइन्छ चिसो ठाउँमा बस्ने मानिसको साही अनुसारको खानपान, वेशभूषा, चाडपर्व तथा रहनसहनको परम्परा पाइन्छ भने गर्मी ठाउँमा बस्ने मानिसको सोही अनुसारको संस्कृतिको परम्परा पाइन्छ । यसरी मानिसका प्राचीन पुर्खाहरू विभिन्न स्थानमा फैलदै जाने क्रममा विभिन्न प्रकारको जाति, वर्ग, समुदाय वर्ण, कदको विकास हुन पुग्यो । कालान्तरमा त्यही भूगोल, जाति, वर्ग र समुदाय अनुसारको संस्कृतिको निर्माण हुन पुग्यो । यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने संस्कृति फरकफरक समुदायबीच फरकफरक खालको हुने गर्दछ ।

६. संस्कृतिको वर्गीकरण

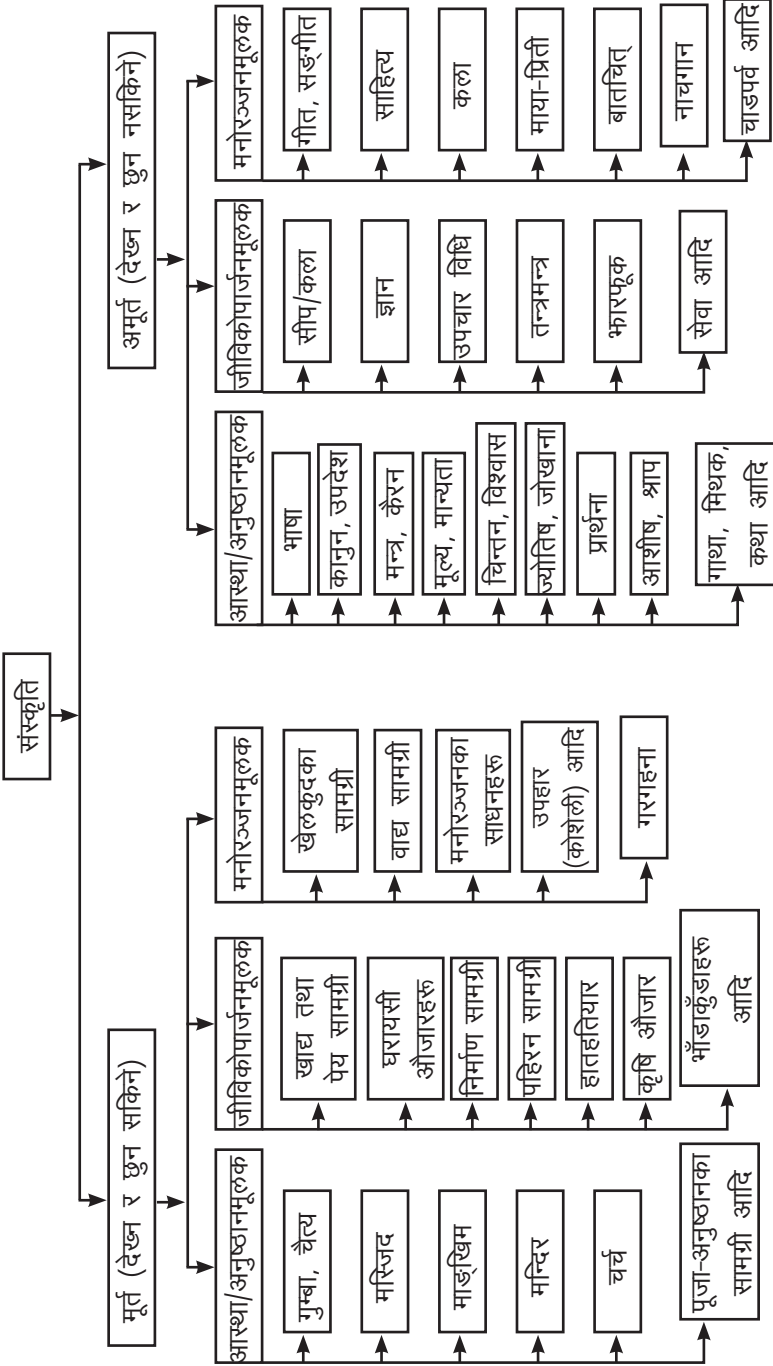
संस्कृति दुई प्रकारका छन् - मूर्त तथा अमूर्त संस्कृति (Tangible and Intangible) जसलाई भौतिक तथा अभौतिक संस्कृति पनि भन्न सकिन्छ। मूर्त संस्कृतिभिन्न भौतिक वस्तुहरू (देख्न र छुन सकिने) मस्जिद, मन्दिर, गुम्बा, विहार, घर, मेशीन, हातहतियार, पाटी, पोखरी, खेलमैदान, आदि मानव निर्मित वस्तुहरू पर्दछन् भने अमूर्त संस्कृतिभिन्न अभौतिक वस्तुहरू (देख्न र छुन नसकिने तर आश्वादन र अनुभव गर्न सकिने) भाषा, साहित्य, धर्म, दर्शन, विचार, आस्था, मूल्य, मान्यता, सिप, कला, जात्रा/उत्सव, गीत-सङ्गीत, रोदन-क्रन्दन, ज्ञान, स्वभाव आदि अमूर्त वा अभौतिक वस्तुहरू पर्दछन्।

अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि सन् २००३ मा : 'अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा' भन्नाले प्रचलनहरू, प्रतिनिधिहरू, अभिव्यक्तिहरू, ज्ञान, सिपहरू साथसाथै साधनहरू, वस्तुहरू, कला वस्तुहरू र त्यससँग जोडिएका सांस्कृतिक स्थलहरू, जसलाई ती समुदायहरू, समूहहरू तथा कतिपय अवस्थामा व्यक्तिहरू समेतले सांस्कृतिक सम्पदाको अंगको रूपमा चिनारी गरिरहेका हुन्छन् तिनलाई बुझ्नु पर्दछ' भनी परिभाषित गरिएको छ।

यसरी नै महासन्धिले अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा सूचीलाई निम्न विधाहरूमा समेटेको छ -

- क. अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको संवाहकको रूपमा भाषासहितका मौखिक परम्पराहरू तथा अभिव्यक्तिहरू,
- ख. अभिनय कलाहरू,
- ग. सामाजिक व्यवहारहरू, अनुष्ठानहरू तथा चाडपर्वका उत्सवहरू,
- घ. प्रकृति र ब्रह्माण्डसँग सम्बन्धित ज्ञान तथा व्यवहारहरू,
- ङ. परम्परागत कलाकौशलता।

यसरी संस्कृतिलाई मूर्त र अमूर्त गरी प्रमुख दुई हाँगामा वा खण्डमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिने भए तापनि सरल रूपमा बुझ्नका लागि ती मूर्त तथा अमूर्त संस्कृतिलाई पनि प्रत्येकलाई आस्था अनुष्ठानमूलक संस्कृति, जीविकोपार्जनमूलक संस्कृति र मनोरञ्जनमूलक संस्कृति गरी मुख्यतः तीन भागमा वर्गीकरण गरेर संस्कृतिलाई अध्ययन गर्न सकिन्छ जुन देहाय अनुसार छन् :

यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने संसारमा मूर्त तथा अमूर्त गरेर संस्कृति दुई प्रकारका हुन्छन् । ती दुई प्रकारका संस्कृतिभिन्न प्रत्येकमा मूलतः तीन प्रकारका संस्कृतिका प्रवर्गहरू रहेका हुन्छन् । ती हुन् आस्था एवम् अनुष्ठानमूलक संस्कृति, जीविकोपार्जनमूलक संस्कृति र मनोरञ्जनमूलक संस्कृति ।

७. निष्कर्ष

संस्कृति मानवद्वारा निर्मित मानवमात्रले अवलम्बन गर्ने भौतिक तथा अभौतिक क्रियाकलाप हो । संस्कृति मानिसको पहिचान हो । मनुष्यलाई उसको संस्कृतिबाट अलग गर्नु भनेको मनुष्यलाई मनुष्यबाट अलग गर्नु हो । त्यसैले मानिस जहाँ-जहाँ पुग्छ त्यहाँ-त्यहाँ उसले आफ्नो प्राचीन संस्कृतिलाई पनि सँगसँगै लगेको हुन्छ । जसरी संस्कृतिको निर्माण हजारौं वर्षको निरन्तरताबाट हुन्छ, त्यसरी नै पुरानो संस्कृतिलाई परित्याग गर्दै नवसंस्कृतिको निर्माण र अवलम्बन गर्नु पनि लामो समय लाग्छ । समय आवश्यकता, परिस्थिति र सन्दर्भअनुसार संस्कृति परिवर्तन हुँदै जान्छ तर यसको परिवर्तन पूर्ण रूपमा र तीव्र गतिमा भने हुँदैन । संस्कृति जाति, वर्ग, समुदाय, भूगोल र राष्ट्र अनुसारका अलग-अलग प्रकारका हुन्छन् ।

परम्परागत रूपबाट एक समाजबाट अर्को समाज एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तासम्म अनवरत रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएको मानवीय क्रियाकलापको समग्रताको नाम नै संस्कृति हो । गाँस, वास, कपास, मनोरञ्जन र आस्था अनुष्ठानको लागि आफ्नो अनुकूल आफ्ना सिर्जना गरेको भौतिक तथा अभौतिक जीवनशैली वा जीवनपद्धति नै संस्कृति हो । आफ्ना आवश्यकता, बाध्यता, स्थान र अनुकूल अनुसार निर्माण हुने हुनाले संसारमा अनेकौं प्रकारको सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ । मानिसको विवेक, ज्ञान, विज्ञान, रुचि, आवश्यकता प्राकृतिक परिवर्तनका कारण संस्कृति निरन्तर परिष्कार, परिमार्जन तथा परिवर्तन हुँदै जाने गर्दछ । संस्कृति निरन्तर परिवर्तन हुँदै जाने हुने हुनाले यसको स्वरूपलाई सहज ढङ्गले आँकलन गर्न सकिदैन । हरेक समाजमा आ-आफ्ना किसिमको सामाजिक मूल्य, मान्यता र प्रचलनहरू हुने

गर्दछ । त्यसैले यही संस्कृति राम्रो, सुन्दर वा शिष्ट भन्ने हुँदैन । हरेक समाजले आफ्नो अनुकूलको संस्कृतिको निर्माण गर्दै गइरहेको हुन्छ । संस्कृतिको निर्माण समाजले गर्दछ भने समाज संस्कृतिकै सञ्जालबाट सञ्चालित हुन्छ । त्यसैले संस्कृति सामाजिक वस्तु हो ।

अस्तु :

bhktarai@yahoo.com

९८५१०३६१३३

ढोलाहिटी, ललितपुर, नेपाल ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

इन्साइक्लोपिडिया, ब्रिटानिका (१९९०), भोलम १६ पृष्ठ

८७४-८९२ ।

चापागाई, निनु (२०५९), सन्दर्भ : संस्कृति र सांस्कृतिक रूपान्तरण, काठमाडौं :

विवेक सिर्जशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

टायलर, इ.बी. (१८७४), प्रिमिटिभ कल्चर, न्युयोर्क ।

टेलर, (१८७१), प्रिमिटिभ कल्चर, भोलम २, लण्डन, मोरे ।

बार्नो, भिक्टर (१९७३), कल्चर एन्ड पर्सनालिटी । होम उड लिनोइस: द डोरेसी प्रेस ।

मेकाइबर आर.एम र पेज, सी.एच. (१९५३),

उत्तरआधुनिकता-बहुआयामिक सन्दर्भ, इलाहवाद, लोक भारती ।

युनेस्को (सन् २००३), अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि ।

राई, भक्त (२०७१) किरात साम्पाड पहिचानमा लोकगीतको भूमिका, काठमाडौं :

नेपाली डायस्पोरा वाडमय प्रतिष्ठान ।

चासुवा-३

विलियम्स, रेमण्ड (१९७६), कि ओडर्स : अ डिक्सनरी अफ कल्चर एन्ड सोसाइटी,
न्यूयॉर्क: अक्सफोर्ड ।

विरास्टिड, रवर्ट (१९५७), कल्चरल स्टडी, लण्डन: सेज ।

शर्मा, नेपाल, वसन्तकुमार (२०५८), नेपाली शब्द सागर, काठमाडौं : भाभा पुस्तक
भण्डार ।

हाबेल (१९५८), मेन इन द प्रिमिटिभ वर्ल्ड, न्यूयॉर्क ।

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

रोजगारीको शिलशिलामा विगत केही समयदेखि दक्षिण कोरियाको गजेदो स्थित कम्पनीमा कार्यरत सोलुखुम्बु जिल्ला ने चासल्यान गाउँपालिका- ५, सिताम्दु निवासी सोलुखुम्बु सेवा समाज दक्षिण कोरियाका पूर्व उपाध्यक्ष रन्जन बायुङ राईको डिसेम्बर २४ तारिकका राति सुतेकै अवस्थामा मृत्यु भएको खबरले किरात बायुङ राई सुम्निखिम परिवार अत्यन्त मर्माहत भएको छ । यो च्याङ्माखको यात्रा अन्त्य गरी बलमदयाल प्रस्थान गरेको आत्मालाई चिर शान्ति मिलोस, बोकोली नेवालीमा सारीरेरी भएर मोसुममा वास होस भनी मामा चिनिमो र पापा लिपाबुङसँग प्रर्थना गर्दै हार्दिक श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्दछौ । साथै शोकाकुल परिवारजनमा शोकलाई शक्तिमा बदल्ने शक्ति सुम्निमोले प्रदान गरुन भनी हार्दिक समवेदना व्यक्त गर्दछौ ।

किरात बायुङ राई सुम्निखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति

संस्कार संस्कृति र माटो: हात्ती पहिचान

—गोबिन्द बायुड राई

नक्स/धेवा

नेपाल बहुभाषिक बहु साँस्कृतिक र बहु धार्मिक पहिचान रहेको देशले चिनिने भएता पनि मैची महाकली बिच भिन्न भाषा धर्म संस्कृतिहरूको घुइचो नै देखिन्छ । वर्षौंदेखि वर्षौंभर मान्दै आएको धर्म संस्कृतिहरूले निरन्तरता पाइरहेको देखिन्छ । भाषा धर्म संस्कृतिहरूको खोज अनुसन्धान संरक्षण कार्यक्रमहरू भइरहेको पाइन्छ । नेपालभिन्न रहेको धर्म भाषा संस्कृतिहरूको खोज अनुसन्धान संरक्षण भइरहेको पाइन्छ ।

त्यस्तै नेपालभिन्न बसोबास गर्दै आइरहेका किरात जातीहरू मध्ये बायुड किरातहरू कति प्रदेश र जिल्लाहरूमा बसोबास गर्दै आएका छन् र नेपाल बाहिर कति संख्यामा रहेको छन, यसको सहि तथ्याडक भने राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याडकमा नै भर पर्छ होला ।

बायुड किरात जातीहरू १ न. प्रदेशको सोलुखुम्बु जिल्लाको नेचा सल्यान गा.पा. भिन्न बायुड किरातहरू बसोबास गर्दै आएको पञ्चायत कालमा तीन पञ्चायत बहुदलीय शासन कालमा तीन गाविस हालमा यि तिनै गाविस नेचासल्यान गापा भएको छ । यी तीन साविक गाविसहरू मध्ये साविक सल्यानको सेरो, जुजुरु, ओस्ती, ओस्पु, गुगुर्दी, जन्तेरु, सल्यानको साविक ५ साविक ७ को रुगा, टुहुरे त्यस्तै रिदो, गहते, दोदी, चौतारादुवा, भित्ते, कखिम, कर्चिले यी गाउँ टोलहरूमा बायुड किरातहरूको पुर्ख्यौली बसोबास रहेको पाइन्छ । भने नेचा बतासेको माभ्र गाउँ ब्लै, भिनेम चक्चिपु, लिस्पुम साम्बुरु, सिताम्दु, लडसे, कुडिखिम, नाम्लो, ग्रडबाले, खालदयाल, फ्रेवा, सेपुलुड, भैसे गाउँ टोलहरूमा बायुड किरातहरूको पुर्ख्यौली बसोबास रहेको पाइन्छ ।

यी साविक तीन गाविस भित्र विभिन्न गाउँ/टोलमा रहेको बायुड किरातहरु एउटै खान्तिम एउटै लुना भइरहेको छ भने एउटै सारी मान्दै आएको बुझिन्छ, र आज पनि छदैछ । यसै गरी नेचासल्यान गाविस भित्र विभिन्न गाउँ टोलहरुमा बसोबास गर्दै आएका बायुडहरुले सुम्नीदुदेखि पूज्दै आएको वाक्सा पनि एउटा हो । वाक्सा पुज्ने सामाग्री रीति एउटै हो । वाक्सा दुई किसिमको हुन्छ । द्याल वाक्सा र साआला वाक्सा । द्यालवाक्सा गाउँमा कुनै घरमा निश्चित थानी तोकेर पुजिन्छ भने साआला वाक्सा भिनेमको वाक्सा ल्बोमा परापूर्वकालदेखि नै पुज्दै आइरहेको छ र यो वाक्सा नेचासल्यान गापा बासी बायुडहरुको साभा वाक्सा हो ।

१. हुर पोक्चो

हुर पोक्चो आजभन्दा अन्दाजी २०३५ सालदेखि २०४० सालतिरसम्म हुर पोक्चो रीतिसंस्कार गरिआएको बुझिन्छ । त्यस ताका देखि हालसम्म त्यो हुर पोक्चो संस्कार गरिएको छैन । हुर पोक्चोको लागि नेचाबतासे र सल्यानको गाउँ/टोलहरुमा निश्चित महिना गते बार तोकी हुर पोक्चोको उर्दी पुर्जी चलाइन्थ्यो । त्यस तोकिएको तिथीमितीको दिन कुनै निश्चित स्थानमा नक्सो, डामुचा, रिक्चोचा र युवाहरु जुट्थे र माथि लेकबाट आआफ्नो भेगको वनजङ्गलबाट चिक्बा लुक्बा लखेट्दै तल आहुल बेसीतिर भरिन्थ्यो । यसरी माथि लेकतिरबाट चराचुरुङ्गीहरु तल आहुलतिर लखेट्दै भार्ने क्रममा युवाहरुले सिङ्खेमुङ्खे (चराचुरुङ्गी)हरु युवाहरुले पक्रन्थे । यसरी लखेट्दै गर्दा चराचुरुङ्गीहरु पक्रिने कार्यपछि जे जति पक्रेको चराचुरुङ्गीहरु भिनेमको वाक्सा ल्बो पुराइन्थ्यो । त्यहाँ पुराएपछि सबैजना नक्सो डामुचा र सलचा युवाहरु जुटि विधिविधान अनुसार सिङ्खेमुङ्खे भारेको मुन्दुम फलाकी सिङ्खेमुङ्खे पुजा गरिन्थ्यो । यसरी सिङ्खेमुङ्खे भारेपछि हुर पोक्चो कार्यक्रम विसर्जन हुन्थ्यो ।

२. वालेखो ब्रोसोखो दिम्चो

वालेखो ब्रोसोखो दिम्चो संस्कार पनि भण्डैभण्डै हुर पोक्वोसँगै छोडिएको हुनसक्छ । यो वालेखो ब्रोसोखो दिम्चोको वास्तवकता चाहिँ बालीनालीमा खुम्ले, किराफट्याडग्रा, फिट पटेरा आदि नलागोस र लागे पनि नष्टहोस भनि गरिने रीति हो ।

यो रीति गर्नको लागि गाउँघरको अग्रज डाचा मुलिमीहरु निश्चित स्थानमा जुटी वालेखो दिम्चोको तिथीमिती बार तोकि गरिन्थ्यो । यो वालेखो दिम्चो आलोपालो र टोलफुड हुन्थ्यो । मिती तोकिएको दिन गाउँटोलको निश्चित स्थानमा जुटि गरिन्थ्यो । यसरी नाम्लो सेरोको लागि स्व. जसनन्द राईको घरमाथि तोकिएको तिथीमितीमा जम्मा भई गरिन्थ्यो । त्यहाँ नक्सो, डाबुचा सलचा युवाहरु जुटी त्यस स्थलमा नक्सो धेवा युड्खुलवामा आसन लिई वालेखो ब्रोसोखो दिम्चोको मुन्दुम फलाकन थाल्दथ्यो । यसरी धेवा नक्सोले मुन्दुम फलाकी सकेपछि धेवा डाबुचाहरु ब्रक्सेवा पुलठोडमा सहित फलाकदै वाक्सा ल्बोतिर लाग्थे, भने बाँकी डाबुचा सलचा युवाहरु त्यहीबाट विभिन्न गाउँटोलतिर विभाजन भई आफ्नो आफ्नो तोकिएको टोलक्षेत्रतिर लाग्दथे । यसरी वाँडफाड भई लागेका डाबुचा र युवाहरु ब्रक्सेवा पुलठोडमा सहित होलाडे होलाडे हुक्तिमो खाबुलो राँगाबु नष्टहोस भनि फलाकदै प्रत्येक घरको जग्गामा जिब्जोको किलामा एक कठुवा सिप्खा डासी भुन्डाइएको हुन्थ्यो । त्यो डासी होलाडे होलाडे खाबुलो हुक्तिमो राँगाबु नष्टहोस भनेर फलाकदै जाने टोलीले सगुन वा खाजाको रुपमा ग्रहण गर्दै आफ्नौ गन्तव्यतिर लाग्दथे । यसरी होलाडे होलाडे टोली सबैको वालेखोमा पुग्दै टेक्दै फलाकदै आफ्नो गन्तव्यतिर भर्दथे । यसरी तल केन्द्रीत स्थलमा जम्मा भई सकेपछि नक्सो धेवा डाबुचा सलचा युवाहरुले बालिनाली खेतिपातीमा लाग्ने खाबुलो दुक्तिमो, राँगाबु नष्टहोस भनेर विधिविधान गरि सकेपछि वालेखो ब्रोसोखो दिम्चोको रिती विसर्जन गरिन्थ्यो । यो रीति खेतिपातीमा लाग्ने खाबुलो दुक्तिमो र राँगाबु खालेम किरा फट्याडग्रा नष्टहोस र बालिनालीको संरक्षण होस भनेर गरिन्थ्यो ।

३. साथाला वाक्सा(साकेला)

वाक्सा पुज्ज पन्चायत कालतिर नेचाबतासे र सल्यान वारीपारीको गाउँको राई तालुकहरुको हाई हुकुम बमोजिम चलाई आएको बुझिन्छ ।

त्यसताका कुनै गाउँमा कसैले खेती लगाउदा बेठी लगाएमा वा बेठी लगाउनु परेमा पहिला तालुकलाई नै बक्साउनु पर्थ्यो । तालुकलाई बक्साएपछि तालुकले बैठीको तिथीमिती सहित गाउँहरुलाई उर्दी पुर्जी चलाउथ्यो । उर्दी पुर्जी चलाएपछि बेठी लगाएको दिन गाउँलेहरु बेठी कार्यक्रममा उपस्थित भई त्यहाँ आफ्नो विभाजन भएको कार्य गर्दथे । सो बेठीको उर्दीपुर्जीमा खटेको बापत एक घडा सिप्रवा र एउटा राँगाको फिला सिसार चढाइन्थ्यो । त्यसै गरि त्यसताका वाक्सा पनि कहिले सल्यान पट्टि त कहिले नेचा पट्टिका राई तालुकको फुड अनुसार वारीपारीको आलोपालोले वाक्सा पुजिदै आएको थियो । यसरी कहिले रल्चेचा फुडबाट, कहिले खाल वाबुखु फुडबाट, कहिले सेचोचाको पालो आउथ्यो भने कहिले नाम्बेसाचाको त कुनै साल खारायुल्चाको पालो पर्दथ्यो । यसरी वाक्सा पुज्जको लागि फुडफुडको तालुकको टोल एरियाको आलोपालोमा वाक्सा पुज्जे गरिन्थ्यो ।

अन्त्यमा ध्यान आर्कषण

वाक्सा हिजो र आज यसरी पुजिदै आइरहेको छ । भएता पनि पहिलाको र अहिलेको अवस्थामा अलि फरक भैँ चाहिँ भान हुन्छ । तर वाक्सा पुज्जे विधिविधान, सामग्री एउटै हो । परापूर्वकालतिरको जत्ति चाहिँ हालमा अलिकति नभएको हो कि भैँ लाग्छ । यो सबैले महसुस गरिएको कुरा हो । तर जे होस सुम्निदुदेखि जसोतसो भएपनि वाक्सा पुज्जै आइरहेएको छै । यस वाक्सा पुज्जको लागि कुनै ठोस निर्णय र कुनै पहल भएको जस्तो लाग्दैन । वाक्साथान बेवारिसे अवस्थामा नै छ । यो वाक्सा सुम्निदुदेखि पुज्जै आइएको छै तर आजसम्म यसको कुनै संरचनाहरु निर्माण नहुनुमा दुखको कुरा हो । यसमा सबैको ध्यान जान जरुरत छ ।

सरकार संघीयतिर मोडिएर एक कार्यकाल बिताई अर्को कार्यकाल बहाली अवस्थामा छ । यस अवस्थामा हेर्ने हो भने हाम्रो गाउँपालिका भित्र खस आर्यहरुको लागि देवाली पुज्ने देवली मण्डलहरुको संरचना निर्माण भइसकेको देखिन्छ । देवाली पुजामा भेला हुँदा आश्रम गर्ने संरचनाहरु निर्माण भइसकेको देखिन्छ भने कतिपय क्रमागत बनिरहेको होला । त्यस्तै बौद्ध धर्म मान्ने बुद्धिष्टहरुको गुम्बाहरु निर्माण भए र भइरहेको छ भने इशाई धर्मावलम्बीहरुको लागि चर्च निर्माण भइसकेको छ । भने यसपालिका भित्र रहनु हुने थुलुड बन्धुहरुको तोसीको लागि संरचनाहरु निर्माण र निर्माण चरणमा होलान । तर नेचासल्यान पालिका भित्रको बायुडहरुले सुम्निदुदेखि नै पुज्दै मान्दै आएका साआला वाक्सा सुबुखम बेवारिसे अवस्थामै रहनु यस वाक्साको लागि हालसम्म कुनै व्यावस्था नहुनु दुखको विषय बनेको छ । परापूर्वकालदेखि हालसम्म एउटै थान मानेर एकै ठाउँमा पूज्दै आइएको वाक्साको बेवास्था भइरहेको छ । हालसम्म वाक्साको लागि बजेटको तयार नहुनु तर गाउँघरमा पुज्ने भुमे थानहरुको लागि मोटो बजेट छुट्याउँदै आएको कुरा बुझिन्छ । यसरी नेचासल्यान बासीले मान्दै आएको वाक्साको लागि विगत र हालसम्म कुनै व्यवस्था नहुनु र टोलमा पुज्ने भुमेथानको बजेट व्यवस्था हुनुमा त्यति सहुदिलो नभएको हो कि ? तर जे होस यो वाक्सा सुबुखमको लागि नेचासल्यान बासी र वाक्साको शुभचिन्तक अग्रजहरु एकजुट भई वाक्साको दस्तवेज फायलको साथ स्थानीय सरकारको ढोका ढक्ढकाउन जाने हो कि ?

हामी बायुडहरुको यो सुम्निदेखि पुज्दै आइएको वाक्सालाई कसरी संरक्षण गर्ने ? कसरी यसको निरन्तरतातिर जोड दिने र यसको जिम्मेवरी भई सम्पूर्ण बायुड नेचासल्यान वासीको चासोको विषय रहेको छ । नत्र हुर पोक्चो र वालेखो दिम्चो जस्तो लोपमा पुन सकछ साआला वाक्सा ।

चार मुक्तक

- एलिना राई "आलिम्बा"
ओखलढुंगा

१

सम्बन्ध भनभन प्रेमिल बन्दै गयो
अचेल रात कटाउन मुस्किल बन्दै गयो
प्रियसीले हरेक तवरले माया गर्न थालेदेखी
प्रेम गर्नमा यो मन काबिल बन्दै गयो ॥

२

पछ्याई हिँडे तिघ्रा सुगन्ध अनि पदचापहरू
निककै रापिला रहे अधुरा पर्खाईका रापहरू
कतै मेरो अभाव महसुस भए आफैमा निर्याँल्लु
भेटिन सक्छन् कहिकतै मेरा निशानीका छापहरू ॥

३

जिन्दगीमा यस्तो आश जगाउनुपर्छ
जिन्दगीलाई आफैले खास बनाउनुपर्छ
सबै बोर्डले लिने सबै परीक्षामा
जिन्दगीलाई ए प्लस पास गराउनुपर्छ ॥

४

देशमै टिक्न सक्ने आधार देऊ सरकार
युवशक्ति बिकन सक्ने बजार देऊ सरकार
नागरिकलाई शान्ति सुरक्षा प्रत्यभुत गर्न सक्ने
देशलाई एउटा भरपर्दो सरकार देऊ सरकार ॥

जन्तेरू: ढउटा बायुड गाउँको तुम्लोमय गाथा

—किशोर राई 'बायुड'

साराशः

प्रस्तुत लेख नेचासल्यान गा.पा. वडा नं. १ स्थित अविस्थित जन्तेरू गाउँमा बसोबास गर्दै आएका बायुड राईहरूको तुम्लोयालो(मुन्दुम)मा आधारित प्रथाजनित रीतिरिवाज र परम्परागत सँगठनहरूको बारेमा जानकारी मुलक तथा वर्णनात्मक दृष्टिले तयार पारिएको छ । लेखमा मुलतः प्राथमिक विषय वस्तुहरूलाई समेटिने छन् । तुम्लोयालो(मुन्दुम)मा आधारित रीतिरिवाजहरूको संक्षिप्त वर्णन गरिने छन् । परम्परागत सँगठनहरूको पनि संक्षिप्त वर्णन गरिने छ । साँस्कृतिक पक्षहरूको वर्णन गरिनेछ । समग्र जन्तेरूको मौलिक पहिचानको उजागर गर्ने प्रयास रहने छ । गाउँको मौखिकरूपमा बाँचिरहेको मौलिक भाषा, धर्म, संस्कृति, इतिहास र सभ्यताहरूलाई सँगालेर प्रस्तुत गरिने छन् । फलस्वरूप यो सानो गाउँको मौलिक साँस्कृतिक तथा तुम्लो(मुन्दुम)को जगमा पुस्तौं देखि निर्माण तथा सृजना भएको सम्पदाहरूको लिपीकरण र विकासमा पुग्ने छ । हालसम्म अलिखित रूपमा बाँचिरहेको मौखिक रूपमा पुस्तान्तरण हुँदै आएका गाउँ सम्वद्ध मानवशास्त्रीय हिसाबले महत्वपूर्ण ज्ञान, सीप, धारणा, विश्वास जस्ता अभौतिक साँस्कृतिक कुराहरूको लेखोट भई एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको यी कुराहरू लिखित रूप धारण गरी बाँचिरहने टेवा पुग्ने छ ।

क) जन्तेरुको परिचय:

मुलतः साबिकको सोलुखुम्बु जिल्ला, सल्यान गा.वि.स., वडा नं. ५ स्थित अवस्थित बायुड राईहरूको सघन बस्ती भएको ठाउँलाई पहिले 'छितापातल' भनेर चिनिन्थ्यो । सेरो, ओस्पु, जेजुरु, ओस्ती, गुगुर्दी र जन्तेरुको बायुड राईहरूलाई सल्यान गा.वि.स.को दोदी, फेदी, रूंगा, टारी, देऊपुजे, सल्यान, चौतारातिर छितापालको मान्छे अथवा छितापातल वासी भनेर भन्ने प्रचलन रहेको थियो । अहिले पनि धेरै जनाले उक्त भुगोललाई सोही नामले नै चिन्दछन्। केही दशक अघि मात्र पनि हामी मा.वि.स्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्न साबिकको सल्यान गा.वि.स. वडा नं. ४ स्थित दोदीको तत्कालीन महेन्द्रोदय उ.मा.वि.मा अध्ययन गर्न जाँदा पनि हामीलाई छितापातलको साथी भनेर भन्दथे । विशेषतः साबिकको वडा ५ को राईहरूको भूगोललाई उक्त गाउँ इतरमा मानिसहरूले छितापातल भनी चिन्दथे र भन्दथे । तर, खास अर्थमा ५ वडावासीहरूले चाहिँ छितापातल भनेर 'सेरो गाउँ'लाई मात्र भन्ने गर्दथे । अहिले पनि त्यही मान्यता रहेको छ ।

समग्रमा साबिक ५ नम्बरभित्र पर्ने विभिन्न बायुड राईहरूको बस्ती या गाउँहरूलाई छितापातल नामाभित्रै हालेर चिनिनुको पनि गाउँ विकासको पाटो रहेको छ । यसक्षेत्र भित्रको सबैभन्दा पहिल विकास भएको बायुड राईहरूको गाउँ नै सेरो हो, जहाँ सेचोचा र नाम्बेसाचा दोचा/पाछाको बायुड राईहरूको बस्ती थियो र अहिले पनि छ । जसलाई बायुड राईहरू सेरो भन्दथे भने अन्य समुदायको मानिसहरूले छितापातल भन्दथे । पहिले सेरोमा बसेको जनसंख्य बढ्दै गएपछि विस्तारै गुगुर्दी, ओस्पु, जेजुरु, जन्तेरु, ओस्ती, फिलुकब्बा, फुर्चुकु आदि गाउँहरूमा जनसंख्या फैलिदै गयो । स्थायी बसोबास बस्दै गयो । अन्य गाउँहरूको विकास भयो । बायुड राईहरूको बस्ती बस्दै गयो । बसोबास बढ्दै गयो ।

यसरी विकास हुँदै गएको दक्षिणी सोलुखुम्बु जिल्लाको सानो गाउँहरू मध्ये एक हो 'जन्तेरु' । हाल यो गाउँ नेचासल्यान गा.पा. वडा नं. १ अन्तर्गत पर्दछ । गाउँको सुरुवाति विकासको समयदेखि नै यहाँ सेचोचा र नाम्बेसाचा गरी दुई दोचा/पाछाको बायुड राईहरूको बसोबास रहेको छ । हाल यो गाउँमा ९ घर बायुड राईहरूको बसोबास रहेको छ ।

'जन्तेरु' नाम मुख्य गरी बायुड भाषाको 'बोति' र 'रु' मिलेरको समायजोनबाट भएको भन्ने भनाई रहेको छ । जसमा 'बोति' को अर्थ 'जन्ती' र 'रु' को अर्थ 'ठाउँ/स्थान/जग्गा' भन्ने हुन्छ भने उहिले यो मुलबाटोमा बोतिहरु आउँदा जाँदा यहाँ बिसाउने/बस्ने/खानपान गर्ने भएको हुँदा यहाँका बायुड राईहरूले यो ठाउँलाई 'बोतिरु' अर्थात् 'जन्ती बस्ने स्थान' भनी भन्दै जाँदा पछि यही 'बोति' शब्द खसकरण भएर 'जन्तेरु' भएको हो भन्ने भनाई रहेको छ । त्यसैगरी अर्को

भनाईअनुसार यो ठाउँमा पहिले क्षेत्री ब्राम्हणको जन्ती आउदा यहाँको मुलबाटोमा बिसाएर जन्ते बाखा खाने गर्दथे रे । त्यसैले यो ठाउँको नाम 'जन्तेरु' अर्थात् 'जन्ते बाखा खाने ठाउँ' भनी भन्दा खस भाषाको शब्द 'जन्ते' र बायुड राई भाषाको शब्द 'रु'को संयोजन भई प्रचलनमा आएको हो । जन्तेरु एउटा सानो गाउँ हो । यहाँ बायुड राईहरूको तुम्लोमा आधारित जीवन शैलीको विकासकाल देखि अहिलेसम्म पनि कायम हुँदै आइरहेको छ ।

ख) खिम र तुम्लोको पक्ष:

जन्तेरुको सबै बायुड राईहरूको घरहरू तुम्लोमा आधारित मान्यता अनुसार निर्माण गरिएका छन् । घरको अगाडिको मोहडा अर्थात् मुल ढोका बिहानीको किरण आउने दिशतर्फ ढोका फर्काउनु पर्छ भन्ने तुम्लो(मुन्दुम) मान्यताअनुसार निर्माण गरिएका छन् । भौगोलिक बनावटलाई मध्यनजर राख्दै सबै घरहरूमो मोहडा उत्तरतर्फ फर्काइएका छन् । तुम्लोको मान्यताअनुसार त घरको मोहडा पूर्वीतिर फर्किएको हुनु पर्ने हो तर यहाँको जमिन दक्षिण फर्किएको हुनाले सकेसम्म उत्तर पुर्व पर्ने जस्तो गरी बनाईएका छन् । बढी जसो घरहरू उत्तरतिर नै फर्केका छन् ।

स्थानीय ग्रामीण परम्परागत प्रविधि, सीप र ज्ञानको प्रयोग गरेर घरहरू निर्माण गरिएका छन् । घर निर्माणको मुख्य सारजामहरूमा स्थानीय स्तरमै उपलब्ध ढुंगा, माटो, काठपात र वनस्पतिहरूको प्रयोग गरिएका छन् । स्थानीय स्तरमै उपलब्ध कर्मीहरू लगाएर घर निर्माण गरिएका छन् । घरको गाह्रो माटो हिलो र ढुंगा मिलाएर लगाइएको छ । मुलढोका, जस्केलो, थाम(खाँबो), भूयाल, निरोल(निदाल), सरा, भन्याड, डाँडा, बाँहाजस्ता फर्निचरको लागि स्थानीय वनजंगलमा पाइने रुख (कटुस, चिलाउने, उत्तीस आदि)हरूको आरा काटेका काठ तथा डल्लै काठहरू उपयोग गरेर फर्निचर बनाइएको छ । खरको छाना भएको घरहरूमा डाँडा भाटाको लागि बाँसको पनि प्रयोग गरिएको छ । प्रायजसो यहाँको घरहरू एक तले र बुँइगलवाला छन् । घरको छानाहरू खर, ढुंगा र जस्तापाताको लगाइएको छ । स्थानीय अनुभवहरूमा खरको छाना सबैभन्दा न्याँयो हुन्छ । हावाहुरीले उडाउने र आगलागिको जोखिम उच्च हुन्छ । केही सालपछि खर कुहिने हुँदा फेरिरहुनु पर्दा भन्नुभेटिलो हुन्छ । ढुंगाको छाना भने लामो समयसम्म टिकाउ हुन्छ । धेरै गह्रौँ भार पर्ने हुँदा डाँडाभाटामा धेरै चाप पर्छ । फेरि हावाहुरीमा सबै हावा भित्र छिर्ने हुँदा अत्यधिक चिसो हुन्छ । हुरीबतासले उडाउने र आगलागिको जोखिम भने कम हुन्छ । जस्तापाताको छाना चाहिँ हेर्दा राम्रो हुन्छ । ढुंगाभन्दा कम टिकाउ हुन्छ तर हलुका भएर डाँडाभाटामा कम चाप पर्छ । जोडोको बेला चिसो हुन्छ र ठूलो मुसलधारे वर्षा हुँदा वा असिना पर्दा ज्यादै हल्ला हुन्छ ।

घरको अगाडि फराकिलो 'दयाम्बुली' हुन्छ । 'दयाम्बुली' भनेको आँगन हो । घरको आँगनदेखि ढोकासम्मको स्थानमा 'पिन्धी' बाइएको हुन्छ । 'पिन्धी' भनेको पिँढी हो । 'दयाम्बुली'बाट 'पिन्धी'को उचाई प्रायः एक डेढ फुट माथि हुन्छ । 'दयाम्बुली'बाट 'पिन्धी'मा चढ्ने स्थानमा टेक्ने ढुंगा राखिएको हुन्छ, जसलाई 'दिम्सालुङ' भनिन्छ । शाब्दिक अर्थ हेर्दा 'दिम्सालुङ' भनेको 'टेकिने ढुंगा' भन्ने हुन्छ । यहाँनै 'दिम्सालुङ' राख्नुको मुख्य प्रयोजन के हो भने 'पिन्धी'बाट 'दयाम्बुली'मा भर्दा नचिप्लियोस भन्ने हो । बर्खासासको समयमा पानीले गर्दा कहिले काही लेउ परेको हुन सक्छ माटो । माटो आफैँ पनि भिजेर चिप्लो भएको हुनसक्छ । उक्त टेक्ने स्थानमा हिलो पनि भएको हुनसक्छ । त्यसैगरी अर्को प्रयोजन चाहिँ के हो भने उक्त स्थान दिनहुँ परिवारको मान्छेहरुले टेक्ने हुँदा माटो छिटै खिड्दै पनि जान सक्छ । गहिरो हुन सक्छ । ढुंगा राखियो भने त्यहाँ खिड्ने र गहिरिने सम्भावना रहँदैन । यसरी हेर्दा 'दिम्सालुङ' राख्नुको पछाडि एकदम तर्क सँगत कुरा रहेको छ । व्यवहारिक ज्ञानको प्रयोग भएको देखिन्छ । दिम्सालुङ'ले तुम्लोभिन्न व्यवहारिक ज्ञानको सँगालो छ भन्ने एउटा गतिलो प्रमाण दिन्छ ।

हेरक घरहरुमा एउटा 'लापचो' र एउटा जस्केलो राखिएको छन् । 'लापचो' भनेको मुलढोका हो । ढोकालाई घरको अघिल्लो पट्टि अर्थात् 'दयाम्बुली' तर्फको चौडाईको लगभग एक तिहाई भागमा पर्नेगरी राखिएको हुन्छ । जस्केलो चाहिँ घरको लम्बाई तर्फको भागमा बिहान घाम लाग्ने पाटो अर्थात् डिलतिरको भागतिर लम्बाईको अन्तिमतिर पर्नेगरी ढोका भन्दा सानो बनाएर राखिएको हुन्छ । घरमा 'लापचो'को मुख्य प्रयोजन घरभित्र प्रवेश गर्ने मुख्य द्वारको रुपमा प्रयोग गर्नु हो भने जस्केलो चाहिँ मुख्य दुईवटा प्रयोजनको लागि राखिएको जस्तो देखिन्छ । पहिलो घरभित्र 'लापचो'बाट छिरेको प्रकाश मात्र उज्यालोको लागि पर्याप्त हुँदैन तसर्थ जस्केलो राखेमा त्यहाँबाट छिर्ने प्रकाशले पर्याप्त प्रकाश उपलब्ध गराउदछ । अर्को जस्केलोको प्रयोजन आपत्कालीन घरबाट आपत्कालीन निकास वा प्रवेशको लागि देखिन्छ । घरभित्र पछिल्लो भाग बसिएको छ भने निस्कनको लागि 'लापचो'सम्म पुगिसकदा जस्केलोबाट निस्क सकिएको हुन्छ । दैनिक जीवनमा हेर्दा वा बायुड राईहरुको तुम्लोगत जीवनयापन हेर्दा घरभित्र प्रवेश गर्दा 'लापचो' र जस्केलोको प्रयोग पनि मज्जालागदो छ । चाखलाग्दो पाइन्छ । बायुड राईहरु प्रायजसो आफ्नो नजिकको अफन्तहरु, मानमनितो गर्नुपर्ने मान्छेहरु(जस्तैः सम्धी सम्धीना, ज्वाई, माइती आदि) आफन्तको घरमा जाँदा घरभित्र प्रवेश गर्दा वा निस्कदा सधैं 'लापचो'को प्रयोग गर्दछन् । उनीहरु जस्केलोको प्रयोग गर्दैनन् । घरको सदस्यहरु र वरिपरिका छरछिमेकीहरु भने बिना हिचकचिवाट जस्केलोबाट आवतजावत गर्ने गर्दछन् । उनीहरुलाई लापचो प्रयोग गरे नि जस्केलो प्रयोग गरेनि मतलब हुँदैन । आफन्त

वा नातेदारहरुको घरमा भित्र प्रवेश गर्नु र निस्कनुलाई 'लाज्चो'को प्रयोग गर्नुलाई एकदम मानमनितो गर्नु र इज्जतको व्यवहार गर्नुको रूपमा आत्मसात गरिएको देखिन्छ। तसर्थ घरमा लाज्चोको प्रयोग गर्नु एकदम औपचारिक हुनु र जस्केलेको प्रयोग गर्नु अनौपचारिक व्यवहार निर्वाह गर्नुलाई दर्शाई राखेको हुन्छ।

घर र बारीको कान्ताबीचमा प्रायजसो १/१ मिटरको भाग खाली हुन्छ उक्त भागलाई 'रिक्पु' भनिन्छ। कुनैकुनै घरमा रिक्पुको कान्तामा कान्ताको भागलाई खोपेर खोपि जस्तो बनाएर सानो भुमेथान बनाइएको हुन्छ। उक्त भुमेथानमा 'दूयाम्बुली'मा राखिएको थाङ्ग्रा (अहिले हराउदै गएको छ)को मकै निकाल्दा भूमे पुज्ने प्रचलन पनि रहेको पाइन्छ। घरभित्र भने लम्बाईको लगभग एक तिहाई भाग र चौडाईको आधा भागभन्दा माथि वर्गकार रूपमा बोकोल(चुल्हा) बनाइएको हुन्छ। वर्गकार चित्र तीनवटा बोकोललुड (चुलाढुंगा)हरु स्थपना गरिएको हुन्छन्। बोकोललाई तीन चुला तीर्थधामको रूपमा आत्मसात गरिएको हुन्छ। नयाँ घर बनाएपछि बोकोल स्थापना गरेपछि गृह प्रवेशको बेलामा बोकोललाई पुज्दै 'खिम भार्चो' अनुष्ठान गर्नुपर्ने तुम्लोको अनिवार्य मान्यता रहेको छ। यसलाई 'बोकोल भार्चो'को अलावा 'खिम भार्चो' पनि भनिन्छ। जन्तेरुको सबै घरको बोकोल भार्चो आर्थत् खिम भार्चोको सबै अनुष्ठान गरिएका छन् (बोकोलको बारेमा अभि विस्तृतमा तल उल्लेख गरिने छ)। बोकोल भन्दा माथि घरको भित्तासम्मको र भित्ताको भागलाई मोसुम भनिन्छ, जुन तुम्लोअनुसार घरभित्रको एक पवित्र र शक्तिशाली स्थान मानिन्छ। भित्ता तर्फको मोसुमको भागमा सेग्रो पुजेको ठाउँमा 'सारीफुड' र 'सारीग्रा' राखिएका छन्। 'सारीफुड' भनेको सेग्रो पुज्दा कुलपितृहरुको वास होस भनेर तुम्लोको मान्यताअनुसार चोख्खो सेली (तुम्लोको दृष्टिले महत्वपूर्ण वनस्पति: चिल्ले कटुस)को स्याउला र जिब्जोसिड (तुम्लोको दृष्टिले महत्वपूर्ण वनस्पति: घुर्बिसको भाटा)लाई चोयाले बाँधी संयोजन गरी राखिएको स्थान हो। 'सारीग्रा' भनेको सेग्रो पुज्दा कुलपितृहरुको मोसुमको 'सारीफुड'मा आउने बाटोकोरूपमा प्रयोग गरिने डोरीको बाटो हो, जुन सेग्रो सकिए पछि मोसुममा 'सारीफुड'सँग मिलाएर राखिएको हुन्छ।

मोसुमको 'सारीफुड' र 'सारीग्रा' राखिएको स्थानभन्दा ठीक माथिको स्थानमा एउटा फल्याक राखिएको हुन्छ यसलाई 'दापेखम' भनिन्छ। 'दापेखम'मा पितृकार्जेको बेलामा तुम्लोको मान्यता अनुसार सरजामहरु राखिन्छ भने अन्य समयमा दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण सरजामहरु राखिन्छन्। जस्तै: चिण्डो। बोकोलको वरिपरि चारवटा किलाहरु उठाएर भार बनाइएको हुन्छ यसलाई 'कुर्चो' भनेर भनिन्छ। कुर्चो भन्दा अभि माथि बोलाहरुमा डोरी वा काठले अडाएर ठूलो भार जस्तै बनाइएको हुन्छ यसलाई 'ध:र' भनेर भनिन्छ। 'कुर्चो' र 'ध:र'को मुख्य प्रायोजन चाँहिँ

अन्नपातहरूलाई आगोको रापमा सेकाएर छिटो सुकाउनु हो । आगोको रापमा कुनै वस्तुलाई सेकाउनु वा सुकाउनुलाई 'पुचो' भनेर भनिन्छ । जस्तै: कोदो आगोको राप कुर्चोमा राखेर सुकाउनु छ भने 'चारजा पुचो' भनिन्छ । 'चारजा' भनेको बायुड भाषामा 'कोदो' हो । गहुँ सेकाउनु छ भने 'चौजा पुचो' भनिन्छ । चौजा' भनेको 'गहुँ' हो । 'कुर्चो' र 'धःर'मा सुकाईको अन्नपातलाई 'पुमाजा' भनिन्छ । जन्तेरुचा (जन्तेरु वासी)हरूले पुमाजा बनाउने प्रचलन प्रायजसो बर्खाको समयमा धेरै हुने गर्दछन् ।

ढोका भित्रको मोसुमतर्फ कुनामा लगभग एकडेढ मिटरको उचाईमा लि:पु(घैंटो) राख्नलाई काठको टाँट बनाएर अड्याउने ठाउँ बनाइएको हुन्छ, यसलाई 'चिक्रो' भनेर भनिन्छ । तुम्लो अनुसारको हरेक अनुष्ठान वा कार्यहरूमा प्रोचा लिङ्खाम(किराती मर्चा)ले बनेको जाँड उक्त चिक्रोमा राखेर चिण्डोमा भरेर नक्सको मुखबाट तुम्लो गाउँदै नक्सको बाहुलीबाट चढाउने संस्कृति रहेको छ । त्यसैगरी ढोका छेउको जस्केलो लाईनको गाह्रोको कुनाको ठाउँलाई 'होसुबा' भनिन्छ । होसुबालाई अपवित्र स्थानको रूपमा लिइन्छ । मानिस मरिसके पश्चात् मृत्यु संस्कार गर्दा यही तेर्सो सुताएर राखिन्छ र मृत्यु संस्कारको तुम्लो गरिन्छ । विभिन्न तुम्लोको अनुष्ठानहरूमा पनि होसुबामा नकारात्मक शक्ति भएका शक्तिका संवाहकहरूलाई मानमनितो गरिन्छ भने मोसुममा सकारात्मक शक्तिका संवाहक पितृहरूलाई मानमनितो गर्ने गरिन्छ । हरेक समयको पितृकार्जेहरूमा नक्सले यसरी मोसुम र होसुबामा उक्त शक्तिका संवाहकहरूलाई तुम्लो गाउँदै मानमनितो गर्दछन् ।

होसुबा भन्दा अलिक माथि मुख्या थाम(खम्बा) तथा बोकोलको ठीक तलतिरको भागमा ढुंगाको चप्लेटी राखिएको हुन्छ, जसलाई घर लिप्टा ढाकिएको हुन्छ । उक्त ढुंगाको ठाउँलाई 'चोक्चोलुड' भनिन्छ । 'चोक्चोलुड'लाई तुम्लोमा 'चोक्चोलुड खोरेलुड' भनेर भनिन्छ । घरभित्र 'चोक्चोलुड' स्थपना गर्नुको मुख्य दुई कारणहरू रहेका छन् । पहिलो 'चोक्चोलुड' तुम्लोको दृष्कोणले अति महत्वपूर्ण स्थानहरूमध्ये एक स्थान हो । हरेक तुम्लोको संस्कारहरूमा यही 'चोक्चोलुड'मा आसन राखेर किराती धामीभाँत्री र नक्सहरू तुम्लोको कामहरू सम्पन्न गर्दछन् । पितृकार्जेमा नक्स 'चोक्चोलुड'मा बसेर सबै तुम्लोको अनुष्ठान सम्पन्न गर्दछन् भने भाम्चा/सेलेमी(धामीभाँत्री)हरू पनि 'चोक्चोलुड'मै बसेर सबै मो(चिन्ता)हरू गर्दछन् । 'चोक्चोलुड' घरभित्र राख्नुको दोस्रो कारण चाहिँ दैनिक जीवनसँग जोडिएको पाइन्छ । कहिलेकाही घरभित्र अन्नपात कुट्नु पर्थो भने(विशेषगरी उहिले जतिबेला बायुड बस्तीहरूमा बज्रुली बत्तीहरूको व्यवस्था थिएन उ बेला अगेनमा बलेको आगोको भरमा राति काम गर्नु पर्ने अवस्थामा) 'चोक्चोलुड'मा राखेर कुट्ने प्रचलन रहेको छ । 'चोक्चोलुड'को महत्व पनि तुम्लोको विधिविधान र दैनिक जीवनयाँपनसँग जोडिएर रहेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी बोकोलभन्दा अगाडी ढोकातर्फको प्यासेजको भागलाई याक्के ओछ्यान भनेर भनिन्छ । यसलाई ठाडो ओछ्यान पनि भनिन्छ । यो स्थानलाई पाहुनापाछा आउँदा मानमनितोको साथ गुन्दी र राडी ओच्छ्याएर राख्ने गरिन्छ भने पहिला पहिला सुत्नको लागि पनि प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको थियो । अहिले पनि कहींकतै पाइन्छ । घरभित्र जस्केलो र घरको पछिल्लो भागको कुनमा माथिल्लो तला चढनलाई भन्याड राखिएको हुन्छ । भन्याड भएको ठाउँदेखि माथितिर र यता बोकोल सम्मको भागलाई डोलो ओछ्यान भनेर भनिन्छ । यो स्थानलाई पनि पहिले पहिले परिवारको सदस्यहरु राति सुत्नको लागि प्रयोग गरिन्थ्यो । अहिले त प्राय सुत्नको लागि खाटको व्यावस्था त कतै छुट्टै कोठाहरुको व्यवस्था पाइन्छन् । त्यस्तै घरको पछाडि पट्टिको रिक्कतर्फको भित्री कुनाको ठाउँलाई 'बुरोखम' भनेर भनिन्छ । मुख्यतः बुरोखममा सरसामानहरु राख्ने गरिन्छ । मैलिक बायुड घरहरुमा तुम्लो(मुन्दुम) हिसाबले महत्वपूर्ण ठाउँहरु तल्लो तलामा नै रहेको छन् । जन्तेरुका सबै खिमहरुमा उल्लेखित बायुड्गो विशेषताहरु आजसम्म पनि बाँचेको पाइन्छ ।

ग) बोकोलः/बकलको बायुड मुन्दुममा सांस्कृतिक महत्वः

'बोकोल' बायुड राईहरुको तुम्लो(मुन्दुम)मा आधारित अति चोखो, शक्तिशाली र महत्वपूर्ण आस्थाको केन्द्र हो । 'बोकोल'को शाब्दिक अर्थ 'चुला' हो । बोकोललाई बायुड फ्रेलोमा 'बोकोली नेवाली' भनिन्छ ।

विभिन्न किराती राई समुदायमा जस्तै बायुड राईको संस्कृतिमा बोकोलको प्रयोजन खाना पकाउन मात्र सीमित नभई तुम्लोमा जोडिएको साँस्कृतिक महत्व छ । तुम्लोको मान्यताअनुसार बायुड राईहरुको मौलिक बोकोलमा तीनवटा बोकोललुड(चुला ढुंगा) गाडिएको हुन्छ र वरिपरि चारवटा ढुङ्गाले वर्गाकाररूपमा घेरेको हुन्छ । गाडिएको मुख्य बोकोललुडहरुलाई क) सारीलुड पितृको प्रतीक, ख) मामा/बबमीलुड आमा(महिला)को प्रतीक र, ग) रिमेलुड छोरीचेली तथा आफन्त/कुलकुटुम्कबको प्रतीकको रूपमा लिइन्छ । बायुड संस्कृतिमा बोकोलको महत्वलाई प्रतीकात्मक मानवशास्त्र (Symbolic Anthropology) को दृष्टिले अध्ययन गर्न सके अभ्र धेरै तथ्यहरु बुझ्न सकिनेछ ।

बायुड संस्कृतिमा बोकोलको एउटा प्रतीकात्मक महत्व भनेको सामुदायीक आस्थाको केन्द्रका साथै कुल वंशको प्रतिक पनि हो । 'बोकोल'लाई बायुड राईहरुले आफ्नो वंश वा कुलको रूपमा पनि आत्मसात गरेका हुन्छन् । उनीहरुले हाम्रो वंश भित्रको वा हाम्रो कुलको भन्नु पर्दा 'इकी बोकोली नेवाली री' अर्थात् 'हाम्रो बोकोली नेवालीमा' भनेर भन्दछन् । आफ्नो बोकोल नेवालको सबै व्यक्तिलाई आफ्नो वंशको रूपमा स्वीकार गर्दछन् ।

जन्तेरुको बायुड राईहरुमा मुख्य दुई थरीको बोकोलको रहेका छन्: क) सेचोचा बोकोल र ख) नाम्बेसाचा बोकोल भने नाम्बेसाचा बोकोलभित्र चाहिँ छुट्टिएको दुईवटा बोकोलहरु रहेका छन् ।

जन्तेरु एउटा सानो बायुड गाउँ हो । यहाँ जम्मा ९ घर बायुड राईहरुको बसोबास रहेको छ । यहाँ दुई दोचाको बायुड राईहरुको बसोबास रहेको छ: (अ)सेचोचा, (आ) नाम्बेसाचा दोचाको बायुड राईहरुको बसोबास रहेको छ । जसमा सेचोचा ४ घर र नाम्बेसाचा ५ घर रहेको छ । पाँच घर रहेको नाम्बेसाचाहरुको बोकोल छुट्टिएको कारण उनीहरुको २ वटा बोकोलको रहेका छन् । यसको मतलब जन्तेरुमा २ दोचाको बायुड राईहरुमा ३ वटा बोकोल अथवा वंश र कुल प्रचलनमा छ । हरेक बोकोलको आआफ्नै वंशगत सम्बन्धहरु रहेका छन् । यहाँको ३ घरको सेचोचा बोकोलको बायुडहरुको डप्सीलअ (दाजुभाई/अन्य समुदायमा भन्ने हो भने नुन बार्ने दाजुभाई) तल सेरो गाउँको सेचोदयालमा रहेका छन् । अर्को ४ घरको नाम्बेसाचाको बोकोलको डप्सीलअ ओस्ती गाउँमा छन् । त्यसैगरी १ घर नाम्बेसाचाको डप्सीलअ तल सेरो गाउँमा र पर जेजुरु गाउँमा रहेको छ । अब यदिसेरोको सेचो दयालको सेचेचाको घरमा बिहेवारी, सेग्रो(सबैभन्दा ठूलो पितृ पुजा), डोलो मो (ठूलो चिन्ता) जस्तो कार्य परेमा जन्तेरुको सेचोचाहरुले आफ्नो बोकोल(वंश)भित्रको साँस्कृतिक/परम्परागत नियम अनुसार चालम, जाँड रक्सी वा सरऊ उठाउनु पर्दछ । यदि जन्तेरुको सेचोचा बायुड राईको घरमा उल्लेखित कार्य परेमा जन्तेरुको सबै सेचोचा र सेरोको बोकोलभित्रको सेचोचाले एवं रीतले नै सरोऊ उठाउनु पर्दछ र भौतिक सहयोग पनि गर्नु पर्दछ । त्यसैगरी जन्तेरुको ४ घरको नाम्बेसाचा बायुडको घरमा सेग्रो, बिहे, मोजस्ता कार्यहरु गर्नु परेमा माथि ओस्ति गाउँको नाम्बेसाचा बायुड राईले बोकोलभित्रको नियमअनुसारको सरोऊ र भौतिक सहयोगहरु गर्नु पर्दछ । अर्कोतिर यदि ओस्ति गाउँको नाम्बेसाचा बायुड राईको घरमा उल्लेखित कार्यहरु भएमा जन्तेरुको ४ वटै घरको नाम्बेसाचा बायुड राईहरुले बोकोलीको नियमअनुसार सरोऊ र भौतिक सहयोग गर्नु पर्दछ । त्यसैगरी सेरो र जेजुरुको नाम्बेसाचाको घरमा सेग्रो, मो, बिहेवारीजस्ता कार्यहरु भएमा यता जन्तेरुको १ घर नाम्बेसाचाले रीतिपूर्वक सरोऊ र भौतिक सहयोग गर्नु पर्दछ भने यता जन्तेरुको १ घर नाम्बेसाचाको घरमा उक्त कार्यहरु भएमा सेरो र जेजुरुको बोकोलभित्रको नाम्बेसाचाहरुले एवरूपले सरोऊ र सहयोग गर्नु पर्ने साँस्कृतिक तथा परम्परागत चलन रहेको छ । यसको अलवा बोकोलभित्र मरौं जस्तो घटनाहरु भएमा पनि बोकोलभित्रको नियम अनुसार जुठो बार्ने कामहरु गर्ने प्रचलन रहेको छ ।

उल्लेखित विवरणले स्पष्टरूपमै बोकोललाई बायुड संस्कृतिको तुम्लो (मुन्दुम)मा आधारित एक समुदायको रूपमा स्थापित गर्दछ । जन्तेरु गाउँ

एउटा सानो भुगोल र थोरै जनसंख्या भएको गाउँमा पनि बोकोलको आधारमा यहाँको बायुड राईहरूले फरक फरक तीनवटा बोकोलमा रहेर साँस्कृतिक जीवन बिताईरहेका छन् । यद्यपि जन्तेरुमा हुने सबै तुम्लोसम्बद्ध चाड तथा कार्जेहरूमा सबै जन्तेरुचा(जन्तेरुवासी)हरूले संलग्न भएर एक-अर्कालाई सर-सहयोग गरेर काम गर्ने गरेका छन् ।

घ) भूगोलमा आधारित भु-साँस्कृतिक परिवेश:

माथि नै समावेश गरि सकियो कि जन्तेरु एउटा सानो बायुड गाउँ हो । यहाँ थोरै घरमा थोरै जनसंख्या बसोबास गर्दछन् । बोकोल: बकल बायुड मुन्दुममा साँस्कृतिक महत्व नामक उपशीर्षकभित्र यहाँको बायुड राईहरूको ३ वटा बोकोलको विवरण र उक्त बोकोल अनुसारको कसरी साँस्कृतिक जीवनको परिचालन हुन्छ भन्ने कुरा पनि स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । यद्यपि यहाँको बायुड राईहरू ३ बोकोल अन्तर्गत रहे पनि भुगोलको हिसाबले एक छन् र उनीहरूले भुगोलको आधारमा विभिन्न ३ वटा बोकोल भन्दा पर रहेर आफ्नै भु-साँस्कृतिक संस्था र सँगठन निर्माण गरेका छन् ।

जन्तेरुको बायुड राईहरूमा पाते सरोऊको प्रचलन विकास गरिएको छ (अहिले निष्कृत्य) । जसअन्तर्गत जन्तेरुमा बसोबास गर्ने ९ घरका मध्ये कसैको घरमा सेग्रो र बिहेजस्तो ठूलो कार्जे गर्नु परे उक्त घरपरिवारलाई आर्थिक रूपमा सरसहयोग होस भनेर एकएक पाथी चामल सरोऊ स्वरूप उठाउने प्रचलन रहेको छ । त्यसैगरी कसैको घरमा मरौ जस्तो भवितव्य घटनाहरू भएमा जन्तेरु भरीको हरेक घरबाट जाँड रक्सी उठाएर सहयोग गर्ने प्रचलन रहेको छ । यो प्रचलन धेरै अघि देखि चलिरहेको छ । त्यसैगरी मरौं पर्दा दुःखद घडीमा मरौं परेको घरको शोकाकुल परिवारमा सान्त्वना होस भनेर सबै घरको कम्तीमा एक एकजना मरौ परेको घरमा जम्मा भएर रातभरीसँगै साथी दिएर बस्ने प्रचलन पनि रहेको छ । यसलाई 'खिम रिम्था दिचो' भनेर बायुड भाषामा भनिन्छ । शोकाकुल घरपरिवारमा 'खिम रिम्था दिचो' भनी सबैजना एक भई बस्दा दुःखम सुखम र मृत्यु भएर जानेको नाममा भएका गहिरो सम्भ्रनाहरू एकआपसमा बाँडेर सबैले सम्भ्रना गरिन्छ । यसले गर्दा घरपरिवार, आफन्त र साथीभाई सबैको भारी मन हलुका पनि हुन्छ । गाउँलेहरूबीच गहिरो सम्बन्ध स्थापित पनि हुँदै जान्छ ।

ङ) प्रकृति पुजाको दृष्टिले महत्वपूर्ण चाड र स्थान:

प्रकृति पुजा किराती संस्कृतिको एक मुख्य पाटो हो । बायुड राईहरूले प्रकृति पुज्नुलाई 'सुबु लेचो' भनेर भन्दछन् । 'सुबु' भन्नाले 'प्रकृति तथा सारा सृष्टि' भन्ने बुझिन्छ । रत, बायुड पुर्खाहरूले आफूभन्दा सानोलाई अशिर्वाद दिँदा 'सुबु होपो

दुम्चो ।' अर्थात् 'सारा प्रकृति तथा सृष्टिकै मालिक हुनु ।' भनेर भन्दछन् । 'सुबु'लाई अभ्र मिठो पारेर प्रयाजसो 'मुबु' जोडेर एकैसाथ 'सुबु मुबु' भन्ने प्रचलन प्रायजसो सबै बायुड राईहरूको मुखमा रहेको पाइन्छ । माथि भनिएजस्तै आशिर्वाद दिँदा पनि 'सुबु होपो दुम्चो । मुबु होपो दुम्चो' भनेर भन्ने प्रचलन छ । विशेषगरी अन्य ठाउँको बायुड समुदायहरूले जस्तै जन्तेरुको बायुडहरूले प्रकृति पुजाको विभिन्न पुजाहरू गर्दछन् । जसमा वाक्सा, जालिम, द्याल सुबु र भुमे रहेका छन् ।

अ) **वाक्सा:** वाक्सा दक्षिण सोलुखुम्बुमा बसोबास गर्ने लु:ना बायुड राईहरूको प्रकृति पुजाको ठूलो चाड हो । वाक्सा उभौलीको समयमा पुजिन्छ । वाक्साको अध्ययन गर्दा यसको मर्म अन्य किरात राईहरूको साकेला/तोसी/साकेन्वासँग मेल खान जान्छ । बायुड राईहरूको साकेला नै वाक्सा हो । वाक्सा पुज्ने स्थानलाई वाक्साखम भनिन्छ । तुम्लो अनुसार वाक्साको उत्पत्ति र विकास लु:ना बायुड राईहरूको अदिम पुर्खा तर्द्दिसे भुवाखा र तर्द्दिसेमा वालिङ्माको पालामा भएको हो । अहिले पनि भुवाखा जोडीले सुरु गरेको स्थान सुम्दयालमा नै वाक्सा पुजिँदै आइएको छ भनी तुम्लोविदहरूले भन्दछन् । वाक्सा लिङ्मो(उभौली)मा पुजिन्छ । वाक्सामा मुख्य तुम्लो नक्सले गर्दछन् भने अन्य सहभागीहरू हातमा सेली (पात्ले कटुस)को सेउली समाएर सिली नाच्छ्छन् । वाक्सामा नाचिने सिलीलाई वाक्सा सिली भनिन्छ । वाक्सा हरेक दुईदुई वर्षमा पुजिन्छ भने पुज्ने जिम्मा प्रत्येक पटक एकएक दोचाको बायुड राईहरूको रहेको हुन्छ । तसर्थ: जन्तेरुको बायुड राईहरूमा पनि उनीहरूको दोचाअनुसारको वाक्सा पुज्नु पर्ने छ भने आफ्नो तर्फबाट आवश्यक आर्थिक र भौतिक सहयोग गरी गर्दछन् । जस्तो: सेचोचा दोचाले वाक्सा पुजा गर्ने साल यहाँको सेचोचाहरूले पनि सहयोग गर्ने । सहभागी हुने । त्यस्तै नाम्बेर्साचा दोचाले पुज्ने साल जन्तेरुको नाम्बेर्साचाले पनि सहयोग गर्ने र सहभागी हुने पातुम्री(प्रचलन) रहेको छ ।

आ) **जालिम:** बायुड राईको तुम्लोको संस्कृतिमा महत्वपूर्ण अर्को पुजा 'जालिम नोक्चो' हो । यसको मुख्य मर्म भनेको अन्नपातको बिऊ/बेर्नालाई पुज्नु हो । यो अवसरमा धान, कोदो लगायतका अन्नको बेर्ना/बिऊलाई तुम्लो गर्ने पुर्खाहरू भेट भई तोकिएको घरमा पुजा गरी लगेर सधैं रोप्ने गरिएको स्थानमा रोप्ने गरिन्छ । जन्तेरुमा 'जालिम नोक्चो' तुम्लो अहिले सम्म गरिएको छैन । तर यहाँका पुर्खाहरू लिङ्मोको बेला तल सेरोगाउँको सेचोदयालमा गरिने 'जालिम नोक्चो'मा सहभागी हुन भने जाने प्रचलन थियो ।

इ) **दयाल सुबु/दयाल सिवा:** सुबु लेचोको अर्को पुजा 'दयाल सुबु' जन्तेरुको बायुड राईहरूले गर्दछन् । यो वाक्सा भन्दा सानो अनि एक गाउँको बायुङ्गोहरूले एक भएर पुज्ने गर्दछन् । अन्य गाउँको हेर्ने हो भने गुगुर्दी गाउँको चुली डाँडा मुनी गाउँको शिरमा छ । सेरोगाउँमा ब्रक्सीपुममा छ । जेजुरु गाउँको घोडारुमा छ । जन्तेरुचाहरूको सुबुखम अर्थात् दयाल सुबु गर्ने थान मुलुदुमा रहेको छ । जन्तेरुमा दयालसुबुको लागि यहाँका प्रत्येक घरलाई समेटेर समिती बनाइएको छ । समितीको नाममा कोष खडा गरिएको छ । समितीको सल्लाह बमोजिम नै लिङ्मो(उभौली)मा दयालसुबुको लागि आवश्यक सामग्रीहरू खरिद गरेर पुज्ने गरिन्छ । पुजाको दिन हरेक घरबाट कम्ती एकजना उपस्थित भई मिलेर 'सुबु लेचो' गर्ने गर्दछन् ।

उ) **भुमे:** जन्तेरुमा गरिने प्रकृति पुजाको सबैभन्दा सानो अनुष्ठान भुमे हो । बोलीचालीमा यसलाई कान्ला भुमे भनेर पनि भनेको पाइन्छ । किनभने यसको थान कान्लामा खोपीजस्तो बनाएर स्थापना गरेको हुन्छ । भूमे हरेक घरले आ-आफ्नो बारीमा भूमे थान स्थापना गरी लिङ्मो (उभौली)को बेलामा पुज्ने गरिन्छ । जन्तेरुको सबै घरको आ-आफ्नै भूमेथान रहेको छ । उनीहले लिङ्मोमा आफ्नो सबै वालेखो-ब्रसखो (जग्गा जमिन)को नाम जपेर पुज्दछन् ।

उल्लेखित सबै प्रकृति पुजाको अनुष्ठानहरू लिङ्मोको दिन नै गरिन्छ । जन्तेरुचाहरूको हकमा हेर्दा सबैभन्दा पहिला बिहान दयाल सुबु/दयाल सिवा गर्दछन् । त्यसपछि कोही वाक्सामा सहभागी जान्छन् । कोही जालिममा सहभागी जान्छन् । बेलुका पख फर्केर फेरि आफ्नो घरमा भूमे गर्दछन् ।

च) सारीरेरी खाउमो(पितृकार्जे):

जन्तेरुको बायुड राईहरूले लुःना सारी मान्दछन् । उनीहरू आफ्नो हरेक सारीरेरी (पितृ) कार्जेहरूमा आदिम पुर्खा पापा लिबुबुड भनेर तइदिसे भुवाखा र मामा चिनिमो तइदिसेमा वालिङ्मालाई लिङ्खाम चढाएर पुज्दछन् । सारीरेरी (पितृ) कार्जेहरू मुख्तय फारामो(उधौली)को पुस महिनामा पुज्दछन् भने लिङ्मो(उभौली)मा पनिनालेहरू पुज्ने गर्दछन् । सारीरेरीको मानमनितोमा गरिने केही पितृ कार्जेहरूको सीक्षित जानकारी यसप्रकार रहेको छ:

अ) **सेग्रो:** सेग्रो बायुड राईहरूको सबैभन्दा ठूलो सारीरेरी लेचो (पितृ पुजा)को कार्जे हो । सेग्रोलाई 'हड' भनेर पनि भनिन्छ । बोलीचालीमा 'सेग्रो पुज्नु'लाई 'हड भो:चो' भनेर पनि भनिने प्रचलन छ । गाउँघरका बायुङ्गोहरूको मुखबाट सेग्रोलाई हड भनेको अभै सुन्न सकिन्छ । सेग्रो पुज्नुलाई बायुड भाषामा

‘सेग्रो लेचो’ भनेर भनिन्छ । ‘सेग्रो लेचो’को मुख्य तुम्लीय(मुन्दुमी) मान्यता कुनै विशेष बायुड राई कुलको सन्ततिहरूले सारीरिरी(पितृ पुर्खा)को मान-सम्मान तथा मानमनितो गरी उनीहरूबाट सुब्बेफाब्बेको निमित्त आशिर्वाद प्राप्त होस् भन्ने हो । विशेषतः‘सेग्रो लेचो’ दुई प्रयोजनको निमित्त गरिन्छ । पहिलो यदि बायुड कुलको कुनै जेष्ठ सदस्य दुख बिमार भएर उगार(धामी मार्फत् उपचार) गर्दा जोखनामा सेग्रो पुज्नु पर्ने भयो भने तत्काल ‘सेग्रो लेचो’को भाकल गरी बुचो सुँगुरको पाठो ल्याएर सेग्रोको नाममा पाल्न सुरु गर्नुपर्दछ । पछि आवश्यक जोरजाम गरेर ‘सेग्रो लेचो’ गर्नुपर्दछ । दोस्रो यदि कुनै परिवार वा व्यक्तिले मेरो कुलपितृ खुसी होऊन् र सुब्बेफाब्बे गराई रक्षे गरून् भन्ने हेतुले‘सेग्रो लेचो’ तयार भयो भने सेग्रो पुज्ने प्रचलन रहेको छ । सेग्रो ४ दिन लगाएर एकदम महत्वको साथ पुजिन्छ । जन्तेरुको प्राय सबै घरहरूमा सेग्रो पुजि सकिएको छ । उक्त कुरा हामी जो कोहीले यहाँको घरहरूमा जाँदा भित्र मोसुममा राखिएको सारीफुड र सारीग्राहरु हेर्दा पनि थाहा हुन्छा तुम्लोको ज्ञान जो कोहीले पनि कुन घरमा कति पटक सेग्रो पुजिएको छ भन्ने कुरा बायुड राईहरूको मोसुममा हुने सारीफुड र सारीग्रा हेरेर थाहा पाउन सक्दछन् ।

आ) **तामः** सेग्रो पछिको दोस्रो ठूलो सारीरिरी लेचो(पितृ पुजा)को कार्य हो, ताम । सेग्रो जस्तै ताम पनि दुई प्रायोजनले पुज्ने गरिन्छ । पहिलो सेग्रो गरिसके पनि अर्को सालको पितृ कार्यमा ताम अनिवार्य पुज्नु पर्छ भने दोस्रो परिवारको जेष्ठ सदस्यहरूमा कसैलाई दुखबिमार भएर जोखनामा ताम पुज्नु पर्ने भयो भने सुरुमा भुनी सुँगुरको पाठो ल्याई तामको नाममा चढाएर पाल्न थालनु पर्दछा केही वर्ष पछि आवश्यक जोरजाम गरे पछि तामपुजिन्छ । ताम पुज्नु लगभग १८ घण्टा जत्तिको समय लाग्छ ।

इ) **अन्य सारीरिरी खाउमोः** तुमा ताम, मालीमी नाग्ले र नाग्ले ताम भन्दा सानो क्रमशः सानो बायुड्गो पितृ कार्यहरु हुन । सेग्रो पछि ताम गरे जस्तै ताम पछि यी सबैको बरियताका आधारमा एक पछि अर्को गर्दै सालैपिच्छे पुज्नु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ र जन्तेरु गाउँमा पनि सोही अनुसार गरिँदै आएको पनि छ । सबैभन्दा अन्तिममा नाग्ले पुजिन्छ र नाग्ले भने नाग्ले चाहिँ हरेक फारामो (उधौली)मा हरेक घरघरमा अनिवार्यरुपमा पुज्नु पर्दछ भन्ने तुम्लोको मान्यता रहेको छ । सोही मान्यता अनुरूप गाउँमा नाग्ले पुज्ने प्रचलन पनि रहेको छ । फारामोमा नभ्याउनेले लिङ्गो (उभौली)मा पुज्ने प्रचलन पनि रहेको छ । बायुड भाषामा नाग्ले पुज्नुलाई ‘नाग्ले पाचो’ वा ‘नाग्ले लेचो’ भनेर भनिन्छ ।

उल्लेखित सबै किसिमको सारीरिरी लेचो(पितृ पुजा)को कार्जेहरु नक्स(पितृ पुज्ने धामी)ले गर्नु पर्दछ । नक्सले तुम्लो गाएर(फलाकेर) सबै अनुष्ठानको कार्यहरु सम्पन्न गर्नु पर्दछ । नक्सको डाबुचा(सहयोगी)हरुले तुम्लोमा आवश्यक सबै कुराहरुको जोरजाम गरिदिनु पर्दछ भने घरधनीले सबै आवश्यक व्यवस्थापनको काम गर्नुपर्दछ ।

छ) सेलेमी(धामी)मार्फत् गरिने जीवन संस्कारहरु:

बायुड संस्कृतिमा धामीशास्त्रको धेरै महत्व रहेको छ । तुम्लोलाई हेर्ने हो भने धामीभाँक्रीको उत्पत्ति सुम्निदुमा नै भएको हो। उहिले देखि जन्तेरु गाउँको जीवन पनि सेलेमीहरुको जोखनामा चलिरहन्छ । विशेषगरी कार्तिक र चैत महिनाहरुमा डोलो(तूलो) चिन्ताहरु गरिन्छ भने प्रायजसो बैदाड चाँहिँ बाह्रै महिना गरिन्छ। सामान्य फारफुक पनि दैनिकी जीवनमा भइरहेकै हुन्छ । फाम्वा(सेलेमी)हरुले फारफुक गर्दा जोखनामा भनेअनुसार धेरै अनुष्ठानहरु गरिन्छन् । जसअन्तर्गत सेग्रो, ताम, मो(चिन्ता), डोलो मो(तुलो चिन्ता), साया रोकवो(शिर उभाउने), ब्यार्मा गर्ने, भुत मन्साउने, सीसी र अन्य धेरैअनुष्ठानहरु गरिन्छन् ।

ज) धामीशास्त्रीय दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण स्थानहरु:

माथि नै भनिसकियो कि बायुड संस्कृतिमा धामीशास्त्रको धेरै महत्व रहेको छ र जन्तेरुचा(जन्तेरुवासी)हरु पनि धामीशास्त्रको कुराहरुमा विश्वास राखी दैनिक जीवनको एक पाटोको रूपमा अबलम्बन गरेका छन् । धामीशास्त्रको कुरा गर्दा जन्तेरु गाउँको क्षेत्रभित्रका विभिन्न स्थानहरु धामीशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट महत्व राख्ने स्थानहरु रहेका छन् । यस उपशीर्षक भित्र जन्तेरुको केही धामीशास्त्रीय दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण स्थानहरुको बारेमा समेटिएको छ:

अ) **फोरोपुम:** फोरोपुम भन्ने बित्तिकै दुई बायुड भाषाको शब्दहरुको संयोजन भएर आउँदछ । फोरोपुम=फोरो+पुम । जसमा फोरो=ओखर र पुम=फेद(रुखको फेद वा छेउको ठाउँ) भन्ने शब्दिक अर्थ रहन्छ । तसर्थ फोरोपुम भन्नाले ओखरको फेदको स्थान भन्ने अर्थ लाग्दछ । यही कुराबाट पनि प्रस्ट भयो कि फोरोपुम भन्ने ओखरको रुखको फेदमा अवस्थित स्थान हो ।

फोरोपुम जन्तेरु गाउँको धामीशास्त्रीय दृष्टिकोणले हेर्दा एक महत्वपूर्ण स्थान हो । जन्तेरुचाहरुमा यो ठाउँलाई एक पवित्र र शक्तिशाली स्थानको रूपमा पनि लिइन्छ । फोरोपुममा पहिले तूलो फोरो (ओखर)को रुख थियो । अहिले उक्त फोरोको बोट भने छैन । फोरोपुममा एउटा पानीको मुहान पनि छ जुन बाह्रै महिना पानी पलाई रहन्छ । यो स्थान बाह्रैमास उपलब्ध हुने पानीको एक भरपर्दो स्रोत पनि हो।पहिले पहिले जन्तेरुमा विकास नहुँदा तथा

पाइप धाराको खानेपानीको सुविधा नहुँदा जन्तेरुचा (जन्तेरुवासी)हरूको लागि खानेपानीको मुख्य स्रोत मध्ये यही पानी स्रोत थियो भनेर अहिले पनि पुर्खाहरू भन्दछन् । फोरोपुममा पँधेरो छ । राईहरू यसलाई 'फोरो पनेरो भनेर भन्दछन् भने अन्य भाषीहरूले पात्लेपानी/पात्ले पँधेरो नामले चिन्दछन् । माथि पनि भनी सकियो कि फोरोपुमलाई एक पवित्र स्थान मानिन्छ । यस स्थानलाई पवित्र मान्नुको दुईवटा कारणहरू रहेका छन् ।

पहिलो कारण त अवगत भइसक्यो यहाँ पानीको मुहान छ । बायुड तुम्लो अनुसार पानीको मुहानलाई पवित्र स्थानको रूपमा लिइन्छ । तुम्लोमा पानीको मुहानलाई फलाकदा 'छिक्नु नो/न्यो म्यार्कु न्यो/नो' (बोलिचालीको बायुड भाषामा पानीलाई ँअकु भनिन्छ भने फ्रेलो/तुम्लोको भाषा छिक्नु म्यार्कु भनिन्छ भो मुहानलाई 'नो/न्यो' भनेर भनिन्छ) भनेर विभिन्न तुम्लीय कार्यहरू गर्दा फलाकिन्छ । त्यही मान्यताको आधारमा रही ँअकु न्यो/नो(पानीको मुहान) वरिपरि दिसा पिसाब लगायत फोहोर गर्नु हुन्न भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । ँअकु न्यो/नोमा सिमेभुमेको बास हुन्छ । नाग नागेनीको बास हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । तसर्थ ँअकु न्यो/नोमा अर्थात् यसको वरिपरि फोहोर मैला गरे सिमेभुमे रिसाउने र दुखविमार हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । यो दृष्कोणले हेर्दा फोरोपुमलाई एक पवित्र र शक्तिशाली स्थान रहेको पाइन्छ र स्थानीयहरूले पनि त्यही रूपमा मान्दै आएको पाइन्छ ।

फोरोपुमलाई पवित्र र शक्तिशाली स्थान मान्नुको अर्को कारण, 'जलमो' हो । विभिन्न धामीभाँत्री तथा स्थानीयहरूको भनाई अनुसार यो फोरोपुममा जलमोको वास छ । यो जलमोको वासस्थान हो । उसको खेलो भएको स्थान हो । उसलाई मन पर्ने स्थान हो । अहिले भने फोरोको रुख ढलिसकेको छ यहाँ । फोरोको रुख हुँदा उक्त रुखमा जलमोको बास थियो । र, अहिले पनि यहाँ बस्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । मान्छेहरू भन्छन् यो ठाउँमा हिँड्दा प्रायजसो केही केहीको आवाज दिइरहेको हुन्छ ।

सामान्यतः 'जलमो'लाई प्रायजसोले 'वनभाँत्री' भनेर भन्ने प्रचलन रहेको छ । धेरै मानिसहरूले यही भनेर चिन्दछन् । धामीशास्त्रीय मान्यता अनुसार जलमो अति शक्तिशाली हुन्छ यो तान्त्रिक शक्तिको एक स्रोत नै हो भनी मान्ने मान्यता पनि रहेको पाइन्छ जलमोले मान्छेहरूलाई लगेर धामी विद्या सिकाएर दिक्षित गर्छ भन्ने विश्वास रहेको छ । जलमोले दिक्षित गरेको धामी/विजुवा एकदम शक्तिशाली हुन्छन् भन्ने मान्यता पनि रहेको पाइन्छ । गाउँमा प्रचलित मिथकहरू अनुसार जलमोले संसारको हरेक वस्तुहरूको रूपधारण गर्न सक्दछ । उसले प्रायजसो मान्छेलाई आफ्नो असली रूप कहिल्यै देखाउदैन । जलमोलाई जो कोहीले देख्न सकिँदैन । जोसँग तन्त्रमन्त्रको शक्ति छ उसले देख्न सक्दछ । चिन्न सक्दछ । तर यदि स्वयं उसैले चाह्यो भने

तन्त्रमन्त्र बिनाको मान्छेले पनि उसलाई देख्न सक्दछ । सामान्य मान्छेले देख्न सक्नेगरी रूप धारण गर्न सक्दछ तर त्यो उसको रोजाईमा भर पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ । विभिन्न धामी भौंत्रीहरूको मत तथा धामीशास्त्रको मान्यता अनुसार जलमोको लामो कपाल हुन्छ । लट्टै लट्टा परेको हुन्छ । मान्छेको भन्दा खस्रो तथा मोटो कपाल हुन्छ । महिला जलमोको चाहिँ स्तन लामो हुन्छ भन्ने गरिन्छ । उनीहरू सधैं पवित्र स्थानमा बास बस्न चाहान्छन् । अर्घच्चिलो स्थानहरू उनीहरूको रोजाईमा पर्दछन् । त्यसैले उनीहरूको बासस्थानलाई चोखो र शक्तिशाली स्थानको रूपमा मान्ने गरिन्छ । जलमोलाई सधैं चोखो धुप-धुँवार गरेर मानमनितो गरिहरनु पर्दछ भन्ने विश्वास पनि रहेको छ । विशेषगरी अधिल्लो पुस्ताका बायुड राईहरूले आफ्नो बस्तुभाउको खर्क या गोठहरू नयाँ ठाउँमा सार्दा जलमोको नाममा चाखो धुप-धुँवार गरी पाति चढाएर मानमनितो गर्ने प्रचलन रहेको कुरा हाल पनि बताउदछन् र अभ्यास पनि गरिरहेको पाइन्छ । बायुड राईहरूले जलमोलाई 'सोबुरेम, सोबुहोपो, रंकेमी' जस्ता नामले पनि पुकार्दछन् । पहिले पहिलेको बुढापाकाहरूकोअनुसार जलमोले बायुड राई भाषा बुझ्ने र बोल्ने पनि गर्दछ भन्ने भनाईहरू अहिले पनि उहाँहरूसँग कुरा गर्दा बताउदछन् । तसर्थ फोरोपुमलाई जलमोको वास भएको स्थानको रूपमा लिइन्छ र यहाँ फोहोर मैला तथा ढुंगा हान्नु हुन्न भनेर भनिन्छ र एक पवित्र र शक्तिशाली स्थानको रूपमा लिइन्छ ।

आ) **लुमपुम:** 'लुमपुम' माथिल्लो जन्तेरु तथा वल्लो ख्याम्पुको एक स्थान हो । बायुड राई भाषामा 'लुम'को शाब्दिक अर्थ 'चिहान'हो । खासमा चिहानलाई 'सुलुम' भनेर भनिन्छ । बोलीचाली छिटो छरितोको निमित्त 'सुलुम'लाई 'लुम' भनेर बोलिन्छ र भनिन्छ । अब माथिको जस्तै 'लुमपुम' भन्ने बित्तिकै बायुड भाषाको दूई शब्दहरू: 'लुम' र 'पुम' आउँदछन् । तसर्थ, 'लुमपुम=लुम+पुम' हुन्छ । जहाँ शाब्दिक अर्थको हिसाबले हेर्दा 'लुम=चिहान' र 'पुम=छेउ/भएको स्थान' हुन्छ । तसर्थ 'लुमपुम' भन्नाले 'चिहान भएको स्थान' भन्ने अर्थ लाग्दछ । अहिले पनि यो लुमपुमा ५/६ वटा चिहानहरू रहेका छन् । यसलाई हेर्दा पहिले पहिले बायुड राई संस्कृतिमा पनि परिवारको सदस्यहरूको चिहान एउटै क्षेत्र वा ठाउँमा बनाउने प्रचलन थियो भन्ने कुरा यसले प्रस्ट पार्दछ किनभने यहाँका चिहानहरू एकै वंशको मानिसहरूको हो भनेर जानकारहरू भन्दछन् ।

इ) **फोरोपुम-लुमपुम-चौतारा:** फोरोपुम र लुमपुमको इतिवृत्ति माथि नै गरिसकिएको छ । अब चौताराको कुरा गरौं र समग्र तीनैवटाको प्रसंग जोडौं । चौतारा माथिल्लो जन्तेरुको वा वल्लो ख्याम्पुको मुलबाटोमा पर्ने स्थान हो । यहाँ पहिले एउटा ठूलो लाकुरीको रुख थियो । एउटा मृत व्यक्तिको नाममा बनाइएको चौतारा(नालुड) थियो । लाकुरीको रुख त पहिले नै ढलिसकेको

थियो । चौताराको निशाना चाहिँ पछि सम्म थियो । तर पछिल्लो समय आएको विकासको लहरले सडक ल्याउदा भत्काइएको छ । यही मुलबाटो हुँदै तीन जिल्ला सोलुखुम्बु, ओखलढुंगा र खोटाङ जोड्ने स्वर्ण सडकले गर्दा रहलपहल चौतारीको निशाना मेटाईदियो । अहिले छ त यहाँ स्थानीय वासीहरूको सम्भनामा अनि याद गरेका छन् भने ती बटुवाहरूको सम्भनामा होला जसले उक्त मुलबाटो हिँड्दा याद गरेको थिए । उक्त चौतारीमा बिसाएर लाकुरीको शीतल छाहरीमा बसेर चौतारी मीठो बतासको स्पर्शको आनन्द लिएको थियो । चौतारीको माथिल्लो पट्टि कलकल बग्ने कुलाको धुन सुनेका थिए । अनि थकाई मारेका थिए ।

अब भने फोरोपुम-लुमपुम-चौतारा को एउटा प्रसंग जोडौं । फोरोपुम हुँदै केही उकालो उक्ले पछि लुमपुम आउँछ। लुमपुममा केही तेर्सो लागेर फेरि केही समय उकालो लागे पछि चौतारा पुगिन्छ । यसरी फोरोपुम देखि लुमपुम हुँदै चौतारासम्म पुग्दा एउटा 'हिँड्ने रुट' बन्दछ । धामीशास्त्रीय हिसाबले धामीभाँक्रीहरूको मतअनुसार उक्त रुट 'जलमोको रुट' हो । उ यही रुटको प्रयोग गरेर हरेक रात फोरोपुम देखि लुमपुम हुँदै चौतारा पुग्छ र चौतारा देखि उता पश्चिमतिरको स्थानतिर जान्छ, र पुनः फर्किदाँ यही रुट प्रयोग गर्दछ । तसर्थ यो रुटको स्थानहरूमा उपद्रो गरेर नराम्रो काम कहिल्यै नगर्नु भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । रातमा उक्त स्थानहरूमा ढुंगाहरू नहान्नु भन्ने गरिन्छ । यदि यो रुटमा जलमोलाई केही घच्चसच्च भयो भने दुखबिमार भइन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ ।

ई) **हरेङ्मे बर्खे पनेरो**: हरेङ्मे बर्खे पनेरो अर्थात् पल्लो बर्खे पनेरो जन्तेरु गाउँको शिर हुँदै ओखालढुंगा जाने मुलबाटोमा पर्दछ । आजभन्दा लगभग २५ वर्ष अघिसम्म यहाँ दुईवटा ठूलो मौवा(चोक्खआले)को रुखहरू थिए । मुलबाटो तलमाथि भएको यो रुखको छायाँले यहाँ दिउँसे अघ्यारो हुन्थ्यो । त्यसमाथि बाटो भन्दा मुनि भण्डै १०० मि. जति अग्लो छाड्छुड छाँगा थियो । उहिले खानेपानीको व्यवस्था नहुँदा माथिल्लो भेगको जन्तेरुचाहरूले बर्खाको समयमा यहाँ पानी उम्रिने हुँदा यहीको पानी लगेर खानेपानीको रूपमा उपयोग गर्थ्यौं भनी हाम्रो बाजेबोजु पुस्ताका कीकी-पीपीहरूले बताउनु हुन्थ्यो । धामीहरूको भनाई तथा गाउँलेहरूको विश्वास अनुसार यहाँ पनि जलमोको खेलो भएको ठाउँ हो । बेला बेलामा यहाँ पनि आवाज निकालेर मानिसहरूलाई भुक्याउने गर्दछन् । अघिल्लो पुस्ताको डाचा(ठुलो मान्छे)हरूको अनुसार यहाँनेर उहिले त बायुड भाषामा नै मान्छेलाई पनि बोलाउथ्यो रे । त्यसैले स्थानलाई पनि धामीशास्त्रीय हिसाबले अभै महत्वपूर्ण मानिँदै आएको छ ।

- उ) **सिसि पुम:** सीसी पुम भन्ने बित्तिकैशाब्दिक रुपमा सीसी (सिकारी) पुज्ने थान छेउको ठाउँ भन्ने बुझिन्छ । र हो पनि त्यही । उक्त सीसी पुम माथिल्लो जन्तेरुमा बस्ने एक घर नाम्बेसाचा दोचोको बायुड राईको सीसी पुज्ने थान भएको ठाउँ हो । यहाँ एउटा ठूलो मुलु(कटुस)को बोट रहेको छ । उक्त कटुसमा पनि सोबुरिम(जलमो)को बस्ने ठाउँ हुँदा औंसी पुर्णमा रातको समयमा हिँड्दा स्यान्दा(आवाज) निकालेर तर्साउने गर्दछ भनी अनुभव भएकाहरूको भनाई रहेको छ ।
- ऊ) **गुगुर्दी गुलो:** गुगुर्दी गुलो(खोला) जन्तेरु गाउँको पश्चिम र दक्षिण सीमानामा पर्ने खोला हो । यो खोलाले जन्तेरु गाउँको पश्चिम तिर चिन्दादु र गोन्बुरुसँग सीमाना छुटाएको छ भने दक्षिणतिर गुगुर्दी गाउँसँग छुटाएको छ । पहिले गुगुर्दी गुलो नै यस क्षेत्रको मुख्या खानेपानीको स्रोत थियो भनी अधिल्लो पुस्ताका कीकी पीपीहरूले भन्नु हुन्थ्यो । गुगुर्दी गुलो पनि वरिपरिको गाउँमा धामीशास्त्रीय दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिन्छ । नकारात्मक तन्त्रमन्त्र खेलाउनेले यो खोलालाई उठाएर लगाई दिन्छन् र जिउमा दुखाबिमार पार्छन् भन्ने मान्यता पनि रहेको छ । त्यसैले त्यस किसिमको बिमार भएमा भाकल गरेर मुन्दुम जान्ने पुजारी वा धामी लगेर 'गुलो तोक्चो तुम्लो/खोलाको मानमनितो गर्ने मुन्दुम' गर्ने प्रचलन पनि गाउँमा रहेको पाइन्छ ।
- ए) **देवीथान:** ब्बआगुचा भीरभन्दा अलि वर र खाल्टेपा भन्दा अलिक पश्चिममा एउटा सानो वन छ । वनमा चिलाउनेको अग्लो अग्लो रुखहरू छन् । पहिले त्यहाँ एक घर सेचोचाको सीसी(शिकारी) पुज्ने थान थियो । त्यसैले यो ठाउँलाई शिकारी थान पनि भनेर गाउँलेहरूले भन्दछन् । सीसी पुज्ने भएकोले यो ठाउँको तुम्लो(मुन्दुम)मी महत्व त थियो नै । पछिल्लो समय यही ठाउँमा देउता पनि उत्रिएको छ । यसले गर्दा शिकारीथान अब देउताथान पनि भएको छ । त्यसैले अब यसको धामीशास्त्रीय महत्व बढेर गएको छ ।
- ऐ) **ब्बआगुचा भीर:** ब्बआगुचा भीरगुगुर्दी खोलाको सीमानासँग जोडिएको जन्तेरुतिरको भाग हो । यहाँ ठूलो भीर रहेको छ । यो भीरको फेदबाट गुगुर्दी खोला तरेर दयाक्सेपुखु निस्केर गुगुर्दी गाउँको सिरान हुँदै ओस्नु र जेजुरु जाने गोरेटो बाटो गएको छ । यो भीरको आसपासमा पनि जलमोको खेल हुने स्थानको रुपमा धामीभँक्री तथा गाउँलेहरूले बताउछन् । यो क्षेत्रमा जेजुरुतिरको एकजना डाचा(मान्यजन) मान्छेले अबै पनि जलमोले बाटो छेकेको डरलाग्दो अनुभव सुनाउनु हुन्छ । कुरा के भएको थियो रे भने उहाँ तल दोदीमा लामे बुधबारे बजार गएर बेलुका फर्किनु भएको थियो रे । लगभग आधारगत नै भइसकेको थियो रे । जब उहाँ खाल्टेपा पुग्नु भयो पारिपट्टिको

एउटा ठूलो जाँते ढुंगामा सानो बाँदरजस्तो आकार देख्नुभयो रे । उहाँले मनमनमा चाहिँ ल आज सोबु कीकी(जंगलको बाजे)सँग भेट भयो भन्ने सोच्दै अघि बढ्नु भयो रे । उहाँ लगातार अघि बढ्नु भयो रे । उहाँ जति नजिक जानु हुन्छ उक्त जीव उति ठूलो हुँदै गयो रे । नभन्दै मान्छे नै अट्ने जत्रो मुख आँ गच्यो रे अन्तिममा । त्यसपछि उहाँ होस हवास उडेर हतार हतार फर्किएर यता जन्तेरुको एउटा घरमा बास बसेर बिहान मात्रै फर्किनु भयो रे ।

ब्रह्मागुचा भीर क्षेत्रमा नै जलमोसँग जोडिएको अर्को अनुभव पनि गाउँमा व्याप्त रहेको छ । लगभग आजभन्दा २० वर्ष अघितिर होला ब्रह्मागुचा भीरको थाप्लोमा नै पर्ने बारीमा एकजना सेचोचा डाचाको पितृकर्म गर्न बोकोल चिड्चो(स्थापना) गर्न पर्ने बाध्यत्मक अवस्था आएकोले सानो कटेरो बारेर बोकोल स्थापना गरियो । बोकोल भार्चोको काम पनि गरियो । पितृ पुजाको लागि सुँगुर चढाएर त्यहीँ पाल्न पनि थालियो । धामीहरुको अनुसार जलमोको लागि सुँगुर वर्जित हुन्छ । एक त उसको खेल भएको ठाउँमा घर बनाइयो अर्को चाहिँ उसको सबैभन्दा मन नपर्ने काम सुँगुर पालियो । ऊ रिसायो । त्यसपछि उक्त घरमा नक्स (कुल पुज्ने धामी)लाई ल्याएर सुम्नि ब्यर्आ गरियो । ब्यर्आमा गाउँको तुम्लोचाहरु उपस्थितथिए । तर नक्सलाई जलमोले अलमल्याएर तुम्लो गाउन नै नसक्ने जस्तो बनायो । बल्लतल्ल ब्यर्आ सकियो । त्यसपछि अहिले उक्त स्थानबाट स्थापना गरिएको बोकोल हटाएर अर्कै ठाउँमा घर बनाइएको छ । धामीशास्त्रीय महतव बुभेरेर उक्त स्थानलाई पहिले जस्तै छाडिएको छ ।

भ) बायुड भाषाको स्थान नामहरु:

जन्तेरु गाउँको धेरै ठाउँहरुको नाम बायुड भाषाबाट नामकरण भएका छन् । यहाँका बासिन्दाहरुले विभिन्न स्थानहरुको नाम उक्त स्थानको विशेषता, अवस्था तथा विविधताको आधारमा नामकरण गरेर प्रयोग गरिरहेका छन् । केही स्थान नामहरु तल समावेश गरिएका छन्:

जन्तेरु: जन्तेरुको नामकरण बारेमा परिचय खण्डमा विस्तृतरूपमा लेखिएको छ ।

ब्याक्चि दु: जन्तेरु गाउँको तल्लो भेगमा पर्ने एक स्थान हो । 'ब्याक्चिदु:' बायुड भाषाको दुई शब्दहरु 'ब्याक्चि' र 'दु:' को संयोजनबाट बनेको हो । 'ब्याक्चि' को शाब्दिक अर्थ 'गंगटो' र 'दु:'को शाब्दिक अर्थ 'स्थान/पाउने स्थान' हुन्छ । यस स्थानमा सधैं पानी रसाउने गर्दछ । सधैं सीम भईरहने हुँदा यहाँ धेरै ब्याक्चि (गंगटो) पाइन्छ । तसर्थ यही विशेषतालाई जनाउदै यो ठाउँलाईबायुड भाषामा ' ब्याक्चि' पाउने स्थानलाई 'ब्याक्चिदु:' भनी नामकरण भएको देखिन्छ ।

फोरोपुमः फोरोपुमको बारेमा विस्तृत विवरण माथि नै समावेश गरिसकिएको छ ।

घ्यारारुः घ्यारारु जन्तेरुको तल्लो भेगमा अवस्थित स्थान हो । यहाँ धान लगाउने खेतबारी भएको क्षेत्र हो । बायुड भाषामा 'घ्यारा' भनेको 'खेत' र 'रु' भनेको 'जग्गा' हो । तसर्थ धान फल्ने वा धान लगाउने खेतबारी भन्ने अर्थमा नै उक्त स्थानको नाम 'घ्यारारु' नामकरण भएको देखिन्छ ।

मान्देरुः मान्देरु जन्तेरु गाउँको तल्लो क्षेत्रमा अवस्थित एक स्थान हो । स्थानीय प्रचलन अनुसार यस स्थानको जग्गामा अलि अघि फल्ने र पाकने जातको कोदो लगाइन्थ्यो । उक्त जातको कोदोलाई बायुड भाषामा 'मान्दे चार्जा' भनिन्छ । तसर्थ बायुड भाषामा 'मान्दे कोदो' लगाउने जग्गा भन्दा खेरि 'मान्देरु' रहन गएको हो ।

ब्आगुचाः ब्आगुचा भीरको बारेमा विस्तृतमा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ ।

सिकारी थान/देवीथानः सिकारी थान/देवीथानको बारेमा विस्तृतरूपमा माथि नै उल्लेख गरिएको छ ।

बर्खे पनेरोः बर्खे पनेरोको बारेमा पनि माथि नै विस्तृतरूपमा माथि नै उल्लेख गरिएको छ ।

लुमपुमः लुमपुमको बारेमा विस्तृतरूपमा माथि नै उल्लेख गरिएको छ ।

खाल्टेपाः खाल्टेपा जन्तेरुको पश्चिमतिर पर्ने क्षेत्र हो । स्थानीय मिथकअनुसार यस स्थानमा पहिलो खाल्केपा भन्ने मानिस बसोबास गर्दथे । उनकै नाममा यो ठाउँलाई खोल्केपा भन्दै गर्दा अहिले खाल्टेपा भएको हो ।

मुलुदुः मुलुदु जन्तेरु गाउँको बीचमा अवस्थित स्थान हो । स्थानीय भनाई अनुसार उक्त स्थानमा पहिले कटुसको ठूलो जंगल थियो रे । कटुसलाई बायुड भाषामा 'मुलु' भनिन्छ । त्यहीबेला देखि नै उक्त स्थानलाई 'मुलुदु' अर्थात् 'कटुस भएको स्थान' रहन गएको हो । अहिले यस क्षेत्रमा खेतीयोग्य जमिन रहेको छ ।

सायारुः जन्तेरुको शिरमा पर्ने मुलबाटो भन्दा माथि यली भन्दा तल अवस्थित स्थानलाई हो । बायुड भाषामा 'साया' भनेको 'शिर' र 'रु' भनेको जग्गा हो । तसर्थ शिरको जग्गा भनेर यसलाई 'सायारु' भएको हो । यस ठाउँलाई बोलीचाली र दैनिक प्रयोगमा 'बाजीरु' भनेर धेरै प्रयोग गरिन्छ। यसको पनि आफ्नै अर्थ छ । पहिलो यो ठाउँको जग्गा क्षेत्रीहरूको थियो रे । बाहुन क्षेत्री समुदायलाई बायुड भाषामा बाजी भनेर भनिन्छ। तसर्थ बाजीहरूको जग्गा भन्दा बाजीरु भनिएको हो। तर अहिले यो जग्गा राईहरूकै भएको छ ।

छिन्तड: छिन्तड माथिल्लो जन्तेरुको तल्लो भागमा रहेको स्थान हो । बायुड भाषामा 'छिन्तड' भन्नाले डरलाग्दो, अग्लो तलतिर हेर्दा मुटु काप्ने जस्तो छाडछुड भएको, डर लाग्दो स्थान भन्ने अर्थ लाग्छ । यहाँबाट तल्लो जन्तेरु, पारि गुगुर्दी गाउँ त्यहाभन्दा माथिको स्थानहरू, पारि सेरो र नेचाको बायुड गाउँहरू देखिन्छन् ।

बाघखोर: बाघखोर जन्तेरु गाउँको पश्चिम सीमानामा पर्ने स्थान हो । स्थानीय मौखिक इतिहास अनुसार यस स्थानमा पहिले बाघ मारनको लागि पासोको रुपमा 'खोर' थापिन्थ्यो रे । यसरी बाघलाई मारनको लागि बाघको खोर बनाइने हुनाले यस स्थानलाई 'बाघखोर' भएको हो भन्ने भनाईरहेको छ ।

डारीपुम: डारीपुम माथिल्लो जन्तेरु गाउँको तलतिर पर्ने स्थान हो । यो स्थानमा खेतियोग्य जमिन रहेको छ । यस स्थानको नाम 'डारीपुम' रहनको पछाडि त्यस क्षेत्रमा रहेको 'डारी'को रुख त्यहाँ रहनु हो। त्यसैले 'डारी रुख भएको स्थान' भनेर भन्दा यो ठाउँको नाम बायुड भाषामा 'डारीपुम' रहन गएको हो। स्थानीयहरूले डारीको स्याउलालाई डाले घाँसको रुपमा पनि प्रयोग गर्दछन् ।

तिरीपुम: तिरिपुम जन्तेरुको वोल्लो बर्खेपनेरोमा अवस्थित स्थान हो । यो स्थान सानो खोल्सीभिन्न पर्दछ। यो ठाउँको नाम तिरिपुम हुनुमा पनि स्थानीय बायुड भाषा नै आधारमा रहेको छ। जन्तेरु गाउँभरिमै ढुंग्रेबाँस भएको एउटै स्थान हो यो । तसर्थ यही ढुंग्रेबाँसको आधारमा नै यो ठाउँ रहन गएको हो । बायुड भाषा 'तिरी' भनेको 'ढुंग्रेबाँस' र 'पुम' भनेको 'भएको स्थान' हो । तसर्थ ढुंग्रेबाँस भएको स्थान भनेर यसरी भन्दै आउदा यस स्थानको नाम 'तिरीपुम' रहन गएको हो ।

गैरारु: गैरारु जन्तेरुको पश्चिमतिर पर्ने बाघखोर सँग जोडिएको ठाउँ हो । यो ठाउँ गैरा भित्र अवस्थित रहेको छ । त्यसैले गैरा भित्रको जग्गा भनेर बायुड भाषामा 'गैरा+रु' अर्थात् 'गैराको बारी' नामकरण भएको हो ।

पारापुम: पारापुम छिन्तड भीरमुनि पर्ने ठाउँ हो । बायुड भाषामा पहरालाई 'पारा' र 'पुम' लाई फेद भनिन्छ । तसर्थ 'पारापुम' भन्नाले पहराको फेदको ठाउँ भन्ने हो ।

लोभेरु: लोभेरु पश्चिम जन्तेरुमा पर्ने एउटा खेतियोग्य जग्गा हो । स्थानीय मौखिक इतिहासअनुसार पहिले उक्त जग्गा 'लोभे'भन्ने मान्छेको स्वमित्ता थियो रे । त्यही भएर बायुड भाषामा 'लोभेको जग्गा' भन्दाखेरि 'लोभेरु' भनिन्थ्यो रे । उक्त स्थानको पछि गएर नाम नै 'लोभेरु' रहन गएको हो भन्ने कहावत छ ।

सुबुखम: जन्तेरु गाउँको लगभग बीचमा रहेको र बायुड तुम्लो (मुन्दुम)को दृष्टिले महत्वपूर्ण स्थान हो, सुबुखमा सुबुखम भनेको सुबु पुज्ने स्थान हो । सुबुको

बारेमा माथि नै द्याल प्रकृति पुजाको चाडहरूको सन्दर्भमा उल्लेख गरिसकिएको छ। उक्त खण्डमा उल्लेख भए अनुसार जन्तेरु गाउँको प्रकृति पुजाको चाड द्यालसुबु/द्यालसिवा मनाउने र सुबु(प्रकृति)को मानमनितो गर्ने स्थान नै सुबुखम हो ।

उल्लेखित जन्तेरु गाउँको प्रमुख स्थानहरू हुन् । यस बाहेक स्थानीयस्तरमा यहाँका बासिन्दाहरूले आफ्नै भाषा, संस्कृति र तुम्लोको आधारमा नामकरण गरेका छन् । दैनिक जीवनमा त्यही नामले प्रयोग गरिरहेका छन् । यस्ता साना ठाउँहरूमा 'बाँस घारी' भएको ठाउँलाई 'पालाम पुम', फराकिलो र सम्म परेको जगालाई 'धेब्दे', नेवारा रुख भएको स्थानलाई 'फोसि पुम', भुमैथान भएको ठाउँलाई 'भुमैपुम' वा 'भुमेखम', सीसी पुजे ठाउँलाई 'सीसीपुम', 'खरबारी'लाई 'खियामर/ख्यामर', 'मालिङ्गो'घारीलाई 'नारापुम' वा 'नारपुम', ठूलो ढुंगाछेउको जगालाई 'फुम्लोपुम', पानीको मुहानछेउको जगालाई 'ब्बअकुपुम', भीरको फेदलाई 'स्यार्तेपुम', बाटोको बारीलाई 'लाम गहा' आदि जस्ता नामहरू प्रचलनमा रहेका छन् ।

अन्तिममा...

विश्व भूगोलमा सानो भन्दा सानो यो जन्तेरु गाउँ यानिकि बोतिरु गाउँको उमेर अहिलेसम्म पुनु । यतिसम्म हुर्किनुमा । यतिसम्म जीवन व्यतित गर्नु यहाँको पुस्ता पुस्ताका पितापुर्खाले सारा जीवन अर्पेर, थोपा थोपा पसिना बगाएर, हातका दश नङ्गा खियाएर, हरेक कान्ला र गह्राहरू खोप्ने यहाँको सुबु(प्रकृति)सँग तुम्लो गाउँदै बाँच्नुको ठूलो योगदान रहेको छ । यो सानो मेरो गाउँको उमेर यतिसम्म आइपुग्दा यहाँको सुबु र यहाँका बायुड राईहरूको सम्बन्धले सृजना गरिल्याएका अलिखित गाथाहरूटिपेर सँगाल्ने सुनौलो मौका पाई आफैँलाई आफैँलाई थुमगेड(मुटुभिन्नबाटै) धन्यवाद दिँदै यो प्रयास गरेको छु । यस्ता कैयौं बायुड गाउँको अलिखित इतिहासहरू जो उहिलेदेखि मौखिकरुमा बाँचिरहेका छन्, उनीहरू लिपिकरणको पर्खाईमा रहेका छन् । आज यी हातका औंलाहरूले आफ्नै जन्मगाउँको बाँच्दै आएका मौखिक र मौलिक इतिहासहरू केही मात्रमा लिपिकरण गर्ने अवसर मिलेको छ। यसले आफैँलाई गौरवान्वित तुल्याएको छ। अब, ढुक्क के ढुक्क भएको छ भने हिजोका जन्तेरुचाहरूको पुर्खाले बनाएको यो ठाउँको भाषा, संस्कृति र तुम्लो संवद्ध कुराहरू भावी दिनका सन्ततिहरूले पढ्न पाउनेछन् । अन्य इच्छुक पाठकहरूले पनि पढ्न पाउने छन् ।

'सानो ठाउँ-सुन्दर गाउँ-हाम्रो जन्तेरु गाउँ'को यो भव्य गाथा सृजना गर्ने जन्तेरुको सुबु र पुर्खाहरू प्रति सायारेमे ! सायारेमे !! सायारेमे !!!

बायुड राई मुन्दुम दर्शनको मुने पात्र र मगर हरूको भुयार (भुम्या)को परिचर्चा

—डा. विष्णु कुमार सिङ्जाली
समाजशास्त्री

१. विषय प्रवेश

नेपालको पूर्वी भू-भागमा रहेका आदिवासी किराँत समुदायमा पर्ने जातजातिहरूको पुख्र्यौली दर्शन मुन्दुम रहेको छ । मुन्दुममा सृष्टीका कथाहरू, समुदायको उत्पत्ति, कृषि तथा जिविकोपार्जनका कथाहरू, उनीहरूको आदिवासी ज्ञान, विज्ञान र सिपहरू, भूमीसँगको सम्बन्ध र स्थान नामहरू आदि तथा यो विश्वलाई हेर्ने दृष्टिकोण, आदिवासी सौन्दर्यशास्त्रहरू र गौरवका कथाहरू लगायत धेरै विषयवस्तुहरू पाउन सकिन्छ । यसले आदिवासी किराँत समुदायभित्र पर्ने राई, याक्थुङ/लिम्बु, याक्खा, सुनुवार लगायतका समुदायको जिवन पद्धती र समाजलाई मार्गदर्शन गरेको छ । किराँत एउटा गौरवान्वित सभ्यता हो । भारतीय गंगा मैदानमा विकास भएको ज्ञान तथा शास्त्रको दुनियाँमा नेपालका पहाडी आदिवासीहरूलाई किराँतको संज्ञा दिए पनि, पश्चिम नेपालका मगर, गुरुङ, थारु, तामाङ आदिले हालमा आफूलाई किराँत सभ्यता भित्र समावेश गरेका छैनन् । यद्यपी मगर लगायतका कतिपय आदिवासी जातिहरूले आफूलाई ऐतिहासिक कालमा किराँत भनिएको विषयमा स्वीकार गरेका छन् (बराल, २०५०, चेमजोङ सन् १९६७, राई (रुपाबुङ) २०६४, बुडामगर, २०४९ आदि)। पश्चिम नेपालको भू-भाग देखि भारतको काँगडामा भएको ऐतिहासिक “किरग्राम” नजिकै मगर, थारु जस्ता आदिवासीहरू ऐतिहासिक कालदेखि नै बसोबास गरेका थिए । दक्षिण र पश्चिमबाट खस-आर्य समुदायको प्रवेश भएपछि र उनीहरूको आवादी बढी सकेपछि बृहत्तर मगरातबाट मगरहरू विस्तारै पूर्वतर्फ धकेलिँदै गएर सम्तगण्डकी, राप्ती-भेरी प्रश्रवण क्षेत्रमा आएर खुच्चिन पुगे । दोस्रो विश्वयुद्ध पछि नेपालमा पनि सामूहिक तथा जातीय पहिचानको सचेतना बढ्यो ।

धेरै आदिवासी समुदायले आफ्नो पुराना (Primordial) विषयवस्तुहरू खोज्न थाले । विक्रम सम्बत् २००० को चालीस/पचासको दशकमा धेरै कामहरू भयो । तर मगर समाजका अगुवाहरूले भने मौखिक रूपमा रहेको दर्शनलाई लिपिबद्ध गर्न ध्यान दिएनन् र सजिला बाटोहरू खोज्दै गए । पहिचानको विनिर्माण (Construction of Identity) गरी त्यसको उपयोग गरेर सत्तामा पुग्ने (Instrumentalist) प्रयास मात्र गरे । यसैले, मगरहरूको आफ्नो साङ्गोपाङ्गो दर्शन अहिलेसम्म लेखिसकिएको छैन । पुराना विषयवस्तु जान्ने लामा/रमा (भाँक्री), पोन (दर्शन वेत्ता)हरू बितेर गइसके । आधुनिक पुस्तालाई राज्यको एकल भाषा-संस्कृतिको माइन्डसेटमा विकास गएको शिक्षा र आमसञ्चार (मिडिया), भौतिक विकास र बसाइँसराइले आदिवासी शिक्षाबाट बिचलित गराइसकेको छ । तैपनि मगर समाजमा अभ्र पनि अवशेषको रूपमा केही कुराहरू बाँकी छन् । भुयार (भुम्या) पुजाआजा र त्यसको दर्शन आज पनि मगर समाजमा रहेको छ । यद्यपी त्यसले मौलिक कथाहरू गुमाउँदै छ । मगर अगुवाहरूले आफू अनुकूल व्याख्या गरेर भोटको राजनीति गरेकाले पनि गहिरो अध्ययनबाट परम्परागत (Primordial) तथ्यहरू प्रकाशमा आउन सकेको छैन । यहाँ यही भुयार (भुम्या) पुजाआजा र त्यसको दर्शनसँग बायुड राई (किराँत)मुन्दुममा आउने भुमे देवताको तुलनात्मक परिचर्चा गर्ने प्रयाश गरिएको छ ।

२. बायुड राई (किरात) मुन्दुममा भुमे देवता

मुन्दुम दर्शनमा भुमे देवताको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । मानव सृष्टिको श्रेय भुमे देवता दिइने गरिएको पाइन्छ । जब पृथ्वीको उत्पत्ति भयो । पृथ्वीको प्राकृतिक विविधता, समुन्द्र, जमिन, ढुङ्गा-माटोको सम्मिश्रण, खोलानाला, ताल तलैया, सम्म परेका तराई-मधेस, पहाड, हिमाल, उपत्यका बेसी आदि प्राकृतिक रूपमा सृष्टि भएपछि यो पृथ्वीमा अनेक जीवजन्तु, बोटविरुवा, वनजंगला आदिको सृष्टि पनि भुमे देवताले गरे । तर उनलाई मानव जिवनको अस्तित्व विना पृथ्वीको सौन्दर्यता नहुने लागेर उनी ध्यानमा बसे, सिमेभुमेको पुजा अर्चना गरे अनि पृथ्वीमा मानव सृष्टिका लागि धनकाँड लिएर पृथ्वीमा ओर्ले । उनको शक्तिबाट कमलको फुलबाट ज्योति निस्क्यो

र सो सँगै निनिरेड्मा मोरेडमा (सुम्निहड्मा)को उत्पत्ति भयो । निनिरेड्माको हेरविचारका लागि भुमेले रिथालु रिथोड्मालाई हेरविचार गर्न पृथ्वीलाई खटाउनु भयो । देवताहरु मिलेर निनिरेड्मालाई हानी पुऱ्याएका दुरात्मा वा खराब शक्तिहरुलाई ढोल, ढ्याङ्ग्रो बजाएर खेदे । उनी बढ्दै गइन । उनको जीवन पृथ्वीका अन्य प्राणीहरूसँग रमाएर बित्दै थियो । जवानी पनि बढ्दै थियो । कुनै एक दिन उनले पृथ्वीमा फलेको कटहर र अम्बा फल खाइन । त्यसपछि उनमा मैथुन, जवानीको अनुभूती बढ्दै गयो । उनको शारीरिक परिवर्तन भयो, रजस्वला भयो । उनले माया खोज्न थालिन । युवकसँग रसरङ्गमा रमाउने चाहाना राखिन् । उनको सौन्दर्यमा सुउसुउको पनि कामदेव भुमे देवताले सृजना गरिदिनु भयो । दुवैको संभोग भएपछि मानवको जन्म भयो (बायुडराई, २०८०, पृ. ७२-१२६) । यसरी बायुड राई मुन्दुममा भुमेलाले अलौकिक शक्ति भएका देवताको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । उनका कारणले गर्दा पृथ्वीमा मानिसको सृष्टि भयो । मानिसको जिवन चक्र चल्यो । अर्कोतर्फ उनलाई पृथ्वीको मालिक, पृथ्वीको हेरचाह गर्न सक्ने अलौकिक शक्तिको रूपमा मानिएको पाइन्छ । उनीले यो भुमीको संरक्षणकर्ता मानिएको छ ।

३. मगरहरुमा भुयाँर (भुम्या) देऊपित्तको पुजाआजा

मगरहरुमा भुयाँर (भुम्या) भनेका देऊपित्त हुन् । मगरहरुले भुयाँर (भुम्या) पुजा गाउँले सबै मिलेर गर्दछन् । आदिवासी मगरहरुको मौखिक दर्शनमा भुयाँर (भुम्या) भनेको मगर बसेको वस्ती वा गाउँठाउँमा सबैभन्दा पहिला पाइला टेक्ने वा बसोबास गर्ने पुर्खा भुयाँर (भुम्या) हुन् । यस अर्थमा मगरहरुले सबैभन्दा पहिले यो धर्तीलाई बस्नयोग्य बनाउने आफ्नो समुदायको मानवपुर्खालाई भुयाँर (भुम्या) भन्दछन् । यसैले कुनै गाउँमा एउटा भुयाँर (भुम्या) देऊपित्त, कुनै गाउँमा दुई वा सो भन्दा बढी भुयाँर (भुम्या) देऊपित्त सम्भना गरेर पुजाआजा गर्ने गरिन्छ । उदाहरणको लागि रोल्पा जिल्लाको सुनछहरी गा.पा.को जेलबाड गाउँमा भुम्या पुजाआजा गर्दा सबैभन्दा पहिला रोका र बुढाका पुर्खालाई पुजाआजा गरेपछि मात्र पछि बसोबास गरेका अरु थरका पुर्खाहरुलाई पुज्ने गरिन्छ (स्थानीयसँगको कुराकानीमा आधारित) । यसैगरी स्याङ्जा, पाल्पा तनहुँतिर पनि कुनै गाउँमा एउटा भुयाँर (भुम्या),

कतै दुई वा सोभन्दा बढी पाउन सकिन्छ । यो भुयाँर (भुम्या)पुजाआजा गर्दा दुरात्मा पुर्खाहरु (जस्तै: पिचास, भुत, मसान, बोक्सी आदि)लाई पनि अगाडि नै खरानी, बेसार वा पात्लो फालेर पाखा लाएपछि मात्र पुजाआजा गर्ने गरिन्छ । भुयाँर (भुम्या)को पुजाआजाको तिथीमिती वा पुजाआ गरिने पटक, विधीविधानहरु गाउँठाउँ अनुसार फरक हुने गर्दछ । साधरणतया धेरैजसोले वैसाखे पूर्णिमा (उभौली) देखि साउन वा भदौको पूर्णिमा सम्म पुजाआजा गर्ने प्रचलन हुन्छ । केहीले वर्षको दुईपटक, वा मंसिरे पूर्णिमा (उधौली)मा समेत पुजाआजा गरेको पाउन सकिन्छ । तर, काठमाण्डौमा आई बसोबास गरेका मगर अगुवाहरुले पहिचानको निर्माण गर्नका खातिर असार १ गते भुयाँर (भुम्या) पुजाआजा गर्ने र नाचगान गर्ने चलन बसाएको पाइन्छ ।

मगरको दर्शन प्रकृति र पितृ (पुर्खा) पुजक रहेको पाइन्छ । मगर दर्शनमा चार किसिमको पुजनीय पितृ(पुर्खा) हुन्छन् : (क) देऊपितर (देवता भइरहेका पुर्खाहरु), (ख) कुलपितृ (आफ्नो कैरन/थर वा दाजुभाईहरुको पुर्खा), (ग) मुथुङ (घरपरिवारका दिवङ्ग दुई वा तीन पुस्ता सम्म) र (घ) परिवार, समुदायका जेष्ठ सदस्य (जिवित पितृ/पुर्खा देवता मान्ने प्रचलन) । मगरहरुले पितृ (पुर्खा) पुजा गर्दा सदात्मा र दुरात्मा गरी विभाजन गरेका हुन्छन् । मगरका पुर्खा/पितृ (Ancestors) ले मानव समुदाय, घरपरिवार, धनजनहरुको रक्षा गरिदिन्छन्, आशीर्वाद दिन्छन् भन्ने विश्वास जनमानसमा रहेको हुन्छ । यसैले समय समयमा उनीहरुलाई सम्भ्रनुपर्दछ, पुजाआजा गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछन् । मगरहरु भएको सबैजसो ठाउँहरुमा भुयाँर (भुम्या), बाराहा (बाइस बैनी बज्यु बाराहा र बाह्र भाई बाराहा), सिद्ध को थान (Sacred Place) रहेको पाइन्छ । यद्यपी धेरै थानहरु आज ब्रह्माण पुजारीहरु (राज्यसत्ता)ले खोसिसकेको छ । मगरका थान (Sacred Place)हरुमा उपनिवेश जमाएको छ । आदिवासीहरुको थान (Sacred Place)मा गहिरो गरेर अतिक्रमण भएको छ । राज्यसत्ताले आफू अनुकूलको मिथक बनाएर स्थानीयहरुलाई दिग्भ्रमित बनाएको पनि छ । शिक्षा र मिडिया (आमसञ्चार), विकास निर्माणको माध्यमबाट अतिक्रमण गरिएको छ । सुरक्षण (Safeguards) को कुनै नीति लिइएको छैन । जे भएपनि कतिपय मगर गाउँठाउँमा भुयाँर (भुम्या) पुजा गर्दा देऊपितरका रुपमा शिकारी, भ्रँत्री

लगायतका थुप्रै देऊपित्तहरू एकै ठाउँ पुग्ने गरेको पनि पाइन्छ। भुयार (भुम्या) को अरु पर्यायवाची नामहरू भूल्कु, नोगोबाङ्गो, बलपुजा, नाम्क, ज्यामकरी, युयार, भुमे आदि रहेको पाइन्छ। यसका साथै कतिपय ठाउँहरूमा अपभ्रंस हुँदै भँगैरी, भयरी, आदि भएको पनि पाइन्छ।

४. भुम्या नाच

आदिवासी मगरहरूमा भुयार (भुम्या) पुजाआजा गर्दा भुम्या नाच पनि नाच्ने गरिएको पाइन्छ। मगरहरू साँस्कृतिक समूह भएकोले पनि नाचगानमा मगरहरूको गहिरो रुची राख्दछन्। नाचगान र मनोरञ्जनमा बढी भुमिमन पुगेका हुन्छन्। मगरहरूले आफ्नो मात्रै नभएर नाचगान हुने अरुको चाड पनि सजिलै मनाइ दिएको पाइन्छ। भुम्या नाच रुकुम र रोल्पाको केही भागहरूमा राज्यसत्ताको बावजुद पनि बचेका थिए। अन्यत्रका मगरहरूले गुमाइ सकेका थिए। अहिले पुर्नस्थापित भएको छ। यो नाचमा सयौं जना एकैपटक नाच्न सकिन्छ। ठूला ठूला बाजाहरू बजाउने गरिन्छ। ढोल बजाउने प्रचलन कम छ। पञ्चेबाजा बजाउने भएकोले वाद्यवादनका लागि परियार जातिबाट सहभागिता रहेको हुन्छ। यसमा २२ वटा तालहरू हुने गर्दछ। यस्ता तालहरू गाउँपिच्छे केही फरक हुने पनि गर्दछ। विशेष गरेर लेकमा बुकी फूलेपछि, बुकी फूल चढाउँदै भुम्या (भुयार) पुजाआजा गर्ने गरिन्छ र भुम्या नाच नाचिन्छ। भुम्या नाच्दा गाउँमा सबैभन्दा पहिला आएका मगरका थर (कैरन)हरूले आफ्नो क्षेत्र ढुङ्गाले घेरेर बनाएको हुन्छ, सोही ठाउँमा नाच सुरु गर्दछन्। पछि मात्र गाउँमा सबै भेला भएर नाच्दछन्। रुकुमको लुगुम गाउँमा सुरुमा लेक (ग्योङ)मा पहिले घर्ती, पोन/पुन, बुढा र रोकाहरूले मात्रै आफ्नै टेरिटोरी बनाएर भुम्या नाचको सुरु गर्दथे। तर, पछिल्लो समयमा त्यहाँ दलित समुदायलाई पनि पुजाआजा र नाचगान सुरु गर्ने स्थान छुट्टयाइएको छ (लुगुम गाउँका हर्क ब. घर्तीमगर, श्रीबहादुर पुनमगरसँग वि.सं. २०७९ साउन महिनाको भाँक्री मेलाका समयमा गरिएको कुराकानीमा आधारित)। यसले पनि के देखाउँदछ भने। भुम्या (भुयार) देऊपित्त सबैभन्दा पहिला आफ्नो गाउँठाउँमा बसोबास गरेका, बस्ती बसालेका पुर्खा/पितृ हुन् भन्ने देखाउँदछ।

५. मगरहरुको भुयाँर (भुम्या) र राईहरुहरुको भुमे देवता

सप्तगण्डकी, राप्ती-भेरी नदी प्रश्रवण क्षेत्रमा मुख्य बसोबास भएका मगरहरु र सप्तकोशी नदीको प्रश्रवण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने राई (किराँत)हरुको भौगोलिक दुरी टाढा भए पनि भाषिक-साँस्कृति रुपमा केही साझा (Common) तथ्यहरु पाउन सकिन्छ । दुवै आदिवासी समुदायले भोट-बर्मेली परिवारको भाषा बोल्दछन् । दुवै समुदाय नेपालका आदिवासी जनताहरु (Indigenous Peoples) हुन् । आधुनिक राज्यहरुको स्थापना हुनुभन्दा अगाडि यी समुदायहरुको सामीप्यता के-कस्तो थियो ? भन्ने बारेमा गहिरो अध्ययनहरु भएको पाइँदैन । तर के अनुमान गर्न सकिन्छ भने देशहरुको सीमा नबनेको, जग्गा जमिन तथा प्राकृतिक स्रोत प्रशस्त भएको समयमा मानिसहरु एक ठाउँदेखि अर्को ठाउँ जाने, जिविकोपार्जनका लागि पूर्व-पश्चिम, उत्तर दक्षिण चाहार्ने गर्दथ्यो । मानिसहरुको मुखाकृति मिलेकोले पनि आदिवासी क्षेत्रहरुमा त्यति बाधा व्यवधान हुन्थेन होला । यसैले पनि दुवै समुदायमा सिमेभुम्या, भुमे भुम्या (भुयाँर) देऊपित्तको दर्शन बाँचेको हुनुपर्दछ ।

मगर भाषामा सिम्याभुम्या भनेको 'मरेर छुट्टिएकाहरु, वा मृत्यु भइसकेका पुर्खाहरु' भन्ने अर्थ आउँदछ । सिके/सिन्याँ भनेको मर्नु वा प्राण जानु, भाके/भान्याँ भनेको छुट्टिनु वा अलग हुनु भन्ने हुन्छ । मगरहरुले मृत्युसंस्कारमा अन्तिम दिन घोटको प्रसाद खुवाउने दिनको साँभमा आत्मा छोडाउने (उड्ग्या भाक्के/गेल भान्याँ) संस्कार गर्ने प्रचलन आज पनि रहेको छ । अर्कोतर्फ मगरहरुमा स्वर्ग र नर्कको खास अवधारणा छैन । मानिस मरिसकेपछि तिनीहरुका आत्मा पितृ(पुर्खा)हरूसँग बस्दछन् । पितृ (पुर्खा) का आत्माहरु ठूलो रुखमा, वन जंगल, पानीको मुहान, खोलानाला, ताल, सिमसार, पहाडको टुप्पा, भञ्ज्याड देऊराली, ओढार आदिमा बस्दछन् भन्ने विश्वास छ । मगरहरुले भुम्या (भुयाँर) लाई देऊपित्त वा पुर्खा मान्दछ भने राईहरुमा अलौकिक शक्तिको रुपमा रहेको पाइन्छ । मुन्दुमका अनुसार राईहरुमा भुमे देवता परम शक्तिशाली वर दिन सक्ने देवताको रुपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । मगरहरुले भुम्या (भुयाँर) पुर्खाले आशीर्वाद दिन्छन् भन्ने अवधारणा

पाइन्छ । भुम्या (भुयॉर)ले आफ्नो गाउँठाउँमा मानिस बस्न योग्य बनाएको, मानव समाज चलाएकोले ति देऊपित्तहरूप्रति श्रद्धाभाव, भक्तिभाव रहेको हुन्छ ।

६. मगरहरूको दर्शन र शौन्दर्यशास्त्र

आदिवासी राई समुदायको किरात मुन्दुम दर्शन लिखित चरणमा आइसकेको र मगरहरूको दर्शनमा खोजी नभएकोले गर्दा पनि मगरहरूको परम्परागत/सनातनी (Primordial) पहिचानका धेरै विषयवस्तुहरू पत्ता लागिसकेका छैनन् । मगर अगुवाहरूले अस्तित्वमा आइसकेको हिन्दु, बौद्ध, त्रिश्चयन धर्म दर्शनहरू अँगाली सजिलो बाटो रोजेको र आफ्नो आदिवासी दर्शन खोज्नको लागि आफैले कुनै पहल नगरेको वा मगर अध्येताहरूलाई प्रोत्साहित नगरेकाले पनि मगर दर्शन हालसम्म तयार हुन सकेन । अर्कोतर्फ मगरको जनसंख्या धेरै भएकोले पनि भोटको राजनीति गर्न सोझा मगरहरूलाई आफ्नो ऐतिहासिक तथ्य, दर्शन, शौन्दर्यशास्त्र खोज्न नलगाई वा समालोचनात्मक चेत विकास हुने कार्यक्रम नगरी नेतृत्वको पछ्याउनु (Follower) मात्र बनाउने कार्य गरेकाले मगरहरूलाई जोड्ने मगर दर्शन बनेन । हुनत, मगर भनेर गौरव गर्ने वा मगर जाति हौं भन्न सक्ने चाहिँ बनाए । तर, सन् १९८०/९०को दशकमा शोधकार्य गर्न सकेको भए त्यतिबेला मगर भाषामा कथा हाल्न सक्ने लामा/रमा (भाँक्री), पोन (दर्शन वेत्ता)हरू जिवितै थिए । आधुनिक शिक्षा र मिडिया (आमसञ्चार), भौतिक विकास निर्माणसँगै ति आदिवासी ज्ञान, विज्ञान र दर्शन पुस्ता हस्तान्तरण हुन सकेन । यसले गर्दा पनि मगर दर्शनको लेखन कार्यमा बाधा पुग्यो ।

यसैगरी राणाकालमै मगरहरूको जनसंख्या घटाउन र राज्यसत्ताबाट टाढा राख्नका लागि रचिएको गोर्खा भर्तीकेन्द्र रचियो । युवाहरूलाई विदेशी सेनाको गोर्खा भर्तीकेन्द्र पठाइयो । गोर्खा पल्टनमा ब्रह्माण पुजारी राख्ने प्रावधानको सर्त नेपाल राज्यले अँग्रेजसँग राख्यो र सोही बमोजिम गरियो । यस्तो कार्यले मगरहरूको सनातनी/परम्परागत (Primordial) संस्कृतिमा ब्रह्माण भाषा-

संस्कृतिले उपनिवेश जमाउन पुग्यो । यसैले धेरै थान (Sacred place)हरू मन्दिरमा परिवर्तन हुन पुगे । राज्यसत्तामा हालीमुहाली चलाएका समुदाय वा वर्गको हातमा पुग्यो । मगरहरूले आफ्नो पुर्खाहरूले स्थापना गरेको थान (Sacred place)हरू गुमाए । उदाहरणको लागि पोखराको फेवातालमा मगरहरूको ताल बाराही (सबैभन्दा ठूलो/जेठा बाराहा) मगरहरूले आफ्नो परम्परागत शैलीमा पुजाआजा गर्न नपाउने तथा पुजारी पनि खोसियो, यसै थुप्रै ठाउँहरूमा यस्तो भएको छ । मगरहरूको थान (Sacred place)हरूमा भएको अतिक्रमणले ति थानहरूको मिथक, इतिहासहरू बदलियो, राज्यसत्ता (शासक, शासक वर्ग र प्रशासक/कर्मचारीतन्त्र)ले आफ्नो अनुकूल बनायो । यसले गर्दा पनि मगरहरू आफ्नो दर्शन खोज्न सकेनन् ।

ऐतिहासिककालमा मनुस्मृतिको कानूनको प्रभाव परेका तत्कालिन भुरेटाकुरे राज्यहरूले म्याग्दी, बाग्लुङ, पर्वत, गुल्मी, पश्चिम पाल्पा र अर्घाखाँची (हिमाल देखि तराईसम्म)का जिल्लाहरू, प्युठान तथा रुकुम रोल्पा पश्चिमका मगर वस्तीहरू, खानी खन्ने पेशामा आबद्ध मगरहरूलाई मगर भाषा प्रतिबन्ध लगाइएको र आधुनिक नेपालको निर्माण भएपछि ति प्रतिबन्धहरूलाई यथावत राखेको, आदिवासी भाषाहरूलाई विभेद गरेकाले पनि आज ५५.१३% मगरहरूले मगर भाषा बोल्न सकेको देखिँदैन (जनगणना, २०७८) । मगरहरूको एक-आपसमा भाषिक सञ्चार हुन नसकेकाले मगर भाषाहरू पनि फरक पर्न गयो । भाषिक विविधता तथा बहुसंख्यक मगरले मगर भाषा बोल्न नपाएकोले पनि मगर भाषाको दृष्टिकोणबाट मगर संस्कृतिको शोधकार्य गर्न नसक्दा पनि मगरहरू आफ्नो दर्शन खोज्न सकेनन् । यसका साथै मगरका अगुवा तथा नेताहरू गहिरो अध्ययन नगरी जथाभावी पहिचानको विनिर्माण (Construction of Identity) गर्ने, त्यसको खेती गरेर सत्तामा पुग्ने (Instrumentalist) साधन बनाउने तथा मगरहरूलाई विभाजन गर्ने र व्यक्तिगत स्वार्थ परिपूर्ति गर्ने, मगरहरूलाई भोट बैंक मात्र बनाउने जस्ता आत्मघाती गोल गर्ने नेतृत्वहरूको प्रवृत्तिले पनि शोधकार्यहरूलाई अघि बढाउने मौका मिलेन । मगर विभाजन गर्ने मिथकहरू मात्र नेतृत्व वर्गले

गर्ने, सस्तो प्रचारबाजी गरेर आफू लोकप्रिय बन्ने जस्तो प्रवृत्तिले गर्दा पनि दर्शनको शोधकार्यमा कोही लागेन ।

राज्यसत्ता र मगर भित्रको आफ्नै यावत कारणहरुबाट मगरहरुको साङ्गोपाङ्गो दर्शन बन्न नसकेको अवस्था भए पनि अभ्र पनि मगरहरुमा मौखिक रुपमा सबै मगरहरुको साझा दर्शन बाँकी छ । मगरहरुको शोन्दर्यशास्त्र बाँकी छ, अवशेषको रुपमा । यहि अवशेष भुयॉर (भुम्या) पुजा, भुम्या नाच पनि हो । जुन राईहरुमा भुमे देवता, सृष्टिकर्ताको रुपमा पुजनीय छ ।

७. निश्कर्ष

मगरहरुमा प्रचलित भुयॉर (भुम्या) देऊपित्त र बायुड राईहरुको मुन्दुममा उल्लेखित देवता भुमे देवताको चरित्रहरु हेर्दा केही साझा तथ्यहरु पाउन सकिन्छ । नामको समानता, मानव समाजको सिर्जना गर्ने, गाउँठाउँलाई बस्न योग्य बनाउ भुमिका खेलेका आदिम पुर्खा वा देवता भन्ने पनि पाउन सकिन्छ । मगरहरुले भुयॉर (भुम्या)लाई अलौकिक मान्दैनन, आफ्नो आदिम पुर्खा मान्दछन् । गाउँ वा बस्ती तहमा आफ्नो थर/कैरनको आदिम पुर्खा भनेर भुयॉर (भुम्या)लाई पुजा गरिदै आएकोमा अहिले सबै मगरहरुको साझा भुयॉर (भुम्या) अर्थात ऐतिहासिक मगरातमा मानव वस्ती बसाउने वा मानवको सिर्जना गर्ने भुयॉर (भुम्या) दर्शनको खोजी हुँदैछ । बायुड राईहरुको मुन्दुममा भने सृष्टिकर्ता भुमे देवताको दर्शन लेखिसकिएको छ । मगर दर्शनको शोधकार्य पुरा भएपछि मात्र मुन्दुममा उल्लेखित भुमे देवता, अलौकिक भुमे देवता र मगरहरुको भुयॉर (भुम्या) देऊपित्त समानताको बारेमा अभ्र बढी भन्न सकिएला । अर्कोतर्फ दुवै आदिवासी समुदाय भएको, पहाडी भू-भागमा बसोबास गरेकोले पनि संस्कृतिमा समानता हुन सक्दछ । संस्कृतिको निर्माण र परिवर्तनमा तत्कालिन उत्पादन र उपभोग व्यवस्था, तत्कालिन प्रविधीले भूमिका खेल्ने हुँदा कृषि युगमा सुरु भएका मगरहरुको भुयॉर (भुम्या)पुजाआजा तथा मुन्दुमको एक देव पात्र भुमे देवता नजिक पनि हुन सक्दछन् ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

- थापामगर, फटिक (२०७१). मगर जातिको उत्पत्ति, आगमन र फैलावट . याम बहादुर पुन र भुकेन्द्र घर्तीमगर द्वारा सम्पादित . मगर जाति: ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भ . प्रकाशक : मगर प्राज्ञिक समूह, काठमाडौं ।
- पुन, यमबहादुर र घर्ती मगर, भुकेन्द्र. (सम्पा.). (२०७१). मगर जाति: ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक सन्दर्भ. काठमाडौं: मगर प्राज्ञिक समूह, नेपाल ।
- बराल मगर, केशरजंग. (२०५०). *पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति*. काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बराल मगर, केशरजंग (२०३८). “मगर जातिको उत्पत्ति”. लाङ्घाली. काठमाण्डौ : *लाङ्घाली परिवार*, वर्ष १, अंक १, पाना नं. १ - ९ ।
- बायुङ्ग्राई, लोक बहादुर. (२०८०). सुम्नि तुम्लो यालो (मुन्दुम दर्शन). काठमाडौं: किरात बायुङ्ग राई सुम्निखिम ।
- बुडा मगर, हर्षबहादुर. (२०४९). *किराँत वंश र मगरहरू : एक ऐतिहासिक सर्वेक्षण*. काठमाडौं: उन्नती बोहरा ।
- बुडा मगर, बमकुमारी. (२०६०). *भूम्या*, काठमाडौं: अथार मगरात मगर भाषा-संस्कृति विकास प्रतिष्ठान.
- राई (रुपाबुङ्ग), रामचन्द्र (२०६४). *प्राचिन किराँतहरूले छाडेका सम्पदाहरू (Heritage of the Kiratas)* . भोजपुर: महेन्द्रनाथ राई
- श्रीस मगर, मीन. (२०६७). *मगर जातिको चिनारी*. ललितपुर: आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान र नेपाल मगर संघ ।
- सिङ्गाली, विष्णुकुमार (२०७१). *आदिवासी मगरका विविध पक्षहरू*. काठमाडौं : मगर अध्ययन केन्द्र ।
- Bista, D. B. (2011). *People of Nepal* (first published in 1967), Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar
- Chemjong, I. S. (2003). *History and culture of Kirat people*. Lalitupur: Kirat Yakthung Chumlung [first edition, 1967]
- Hamilton, F. B. (2007). *An account of the kingdom of Nepal*. New Delhi: Rupa & Co. [First edition, 1819]
- Hitchcock, J. T. (1966). *The Magars of Banyan Hill*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

- Hofer, A. (2004). *The caste hierarchy and the state in Nepal: A study of the muluki ain of 1854*. Kathmandu: Himal Books.
- Shepherd, G. (1982). *Life among the Magars*. Kathmandu: Sahayogi Press Tripureswar
- Vansittart, E. (1991). *Gurkhas*. New Delhi: Asian Education Services. [First editon 1906]

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

किरात बायुङ राई सुम्निखिम सुनसरी जिल्ला कार्यसमितिका उपाध्यक्ष आइती बहादुर बायुङ राईको पापा ओखलढुङ्गा जिल्ला सिद्धीचरण नगरपालिका वडा नं. ३ बासँबोट निवासी स्वः कर्णबहादुर बायुङ राई (सेलेमी, मुलुमी, हङ्गदुवा) को मिति २०८० साल असार १५ गते ९० वर्षको उमेरमा असामयिक दुःखद् निधन भएको प्रति सम्पूर्ण किरात बायुङ राई सुम्निखिम परिवार मर्माहत भएका छौं । यस दुःखद् घडिमा मृत आत्मा चिरशान्तिको कामना गर्दै हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछौं । साथै शोकाकुल परिवारजनमा धैर्य धारण गर्ने शक्ति मिलोस् भनी परुपा शिलिपा र निनिरेडमा मोरेड्मासँग बिन्ती गर्दै गहिरो समवेदना व्यक्त गर्दछौं ।

किरात बायुङ राई सुम्नीखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति

किरात राई: जाति एक

—शरण राई

माननीय सदस्य- आदिवासी
जनजाती आयोग

भाषा अनेक

किरात राई जाति विशिष्ट पहिचान भएको भाषा हो । किरात राई जाति, एक जाति बहुभाषिक समुदाय हो । नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला ओखलढुङ्गा, सोलुखुम्बु, खोटाङ, उदयपुर, भोजपुर, धनकुटा र संखुवासभालाई आदिम कालदेखि पुर्ख्यौली थलोको रूपमा बसोबास गर्दै आएको बताउने

किरात राई जाति विशिष्ट पहिचान भएको भाषा हो । किरात राई जाति एक जाति बहुभाषिक समुदाय भित्र पर्छन । २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणना अनुसार आदिवासी जनजाति समुदायमा मगर जातिको संख्या सबैभन्दा धेरै भएता पनि मगर जातिमा बोलिने भाषा मगरढुट, मगरखाम र मगरकाईके गरी ३ वटा भाषा बोल्छन भने आदिवासी जनजाति समुदायको संख्यात्मक हिसाबले पाँचौ नम्बरमा रहेका किरात राई जातिहरूको भाषिक समूह क्रमश बान्तावा, चाम्लिङ, कुलुङ, थुलुङ, साम्पाङ, खालिङ, बायुङ, वम्बुले, याम्फु, नाछिरिङ, दुमि, मेवाहाङ, पुमा, आठपहरिया, दुङमाली, कोयी, लोहोरुङ, जेरुङ, छिन्ताङ, छिलिङ, तिलुङ, लिङ्खिम, लुङ्खिमै मुगारमुगाली फाङदुवाली, र बेलहारे गरी २५ वटा थरगत भाषा बोल्ने गरेका छन । किरात राईहरूको भाषिक एवं थरगत हिसाबले उनिहरूको निश्चित पुर्ख्यौली एवं उत्पत्तिका थातथलोहरूहेका छन । पछिल्लो समयमा विभिन्न कारणले बसाईसराईका क्रममा विभिन्न जिल्ला, विभिन्न देश गएता पनि आफ्नो

पुर्ख्यौली थातथलोको रुपमा नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला तत्कालिन माभ्र किरातका रुपमा चिनाउने गर्छन । आदिम कालदेखि पुर्ख्यौली थलोको रुपमा बसोबास गर्दै आएका किरात राईहरुको एउटा अलग जातीय विशेषता रहेको छ सापेक्ष भिन्नतासहितको भाषिक सांस्कृतिक मौलिकता किरात राईहरुमा प्रचलित सांस्कृतिक विश्वास र अभ्यासहरु सापेक्ष रुपमा मात्रै भिन्न छन मुलभूत रुपमा समान छन । त्यसैले किरात राईहरु भनेको भौगोलिक विकटता र निकटताले गर्दा समयको अन्तरालमा अलगअलग भाषी हुन पुगेको देखिएता पनि किरात राई जातिहरु एउटै हुन । किरात राईहरुलाई भाषा र संस्कृतिले मात्रै होइन, इतिहास र आस्थाका साभा पुर्ख्यौली स्थलहरुले पनि एकआपसमा जोडिरहेको पाईन्छ । त्यस्ता थुप्रै स्थलहरु मध्ये हुन खुवालुङ, तुवाचुङ र सालपा । खुवालुङ प्राणतिहासिक र प्राचिनकालका किरात पुर्खाहरु बसोबास गरेको क्षेत्र र पूर्वी पहाड उक्लने एउटा प्रवेश द्वार हो । तुवाचुङ पूर्वी पहाडमा उक्लि सकेपछी किरात पुर्खाहरु तयामा, खियामा र खोक्चलिपाहरुले कृषि र कपडा सभ्यतालाई उन्नत अवस्थामा पुऱ्याएको क्षेत्र हो त्यस्तै सालपा पोखरी चाहिँ सिकारी जिवन यापन गर्ने क्रममा फिरन्ते पुर्खाहरु बिचरण गरेको क्षेत्र हो । यी तिनै स्थलहरु किरात राईहरुको प्राकृतिक शक्ति र आस्थाको पबित्र स्थल हो । यहाँ मलाई चित्त नबुभेको कुरा केही केही राई साथीहरु हामी राई होइन बान्तावा, चाम्लिङ, बाहिङ, कुलुङ, थुलुङ, नाछिरिङ, खालिङ, मेवाहाङ, लोहोरुङ, याम्फु, आठपहरिया, साम्पाङ हो कहाँ राई हो हामी भनेर भन्नेका छन् । र राई को भाषा कहाँ छ भन्ने गरेका छन । मैले उहाँहरु लगाएत सम्पूर्ण किरात राईहरुलाई भन्ने गरेको छु कि राई जातिभिन्न जति भाषिक समूहहरु छन ति अलग किराति जाति भन्ने होइन । त्यस्तै बन्धिलोसँग एउटै किरात राई जाति हुनु पर्छ । यदि राई जातिभिन्नका भाषिक समूहलाई टुक्राउने हो भने एउटै बाबुका सन्तान अलग जाति बन्नुपर्ने अवस्था आइपर्छ । खोटाङ जिल्लाको मात्तिम

क्षेत्रका चाम्लिङ भाषी राईहरूका पुर्खा रुईधिपा (रुडधिपा) का सन्तानहरू अहिले चाम्लिङ राईहरूभित्र दिबुछा लगायत पाछा वंशमा विभाजित भएका छन् । तर रुईधिपाको एउटा छोरा चाहिँ सोलुखुम्बु जिल्लाको बायुङ भाषी राईहरूको सघन क्षेत्र नेचा बतासेमा बसोबास गरेकाले अहिले दिबुर्चा पाछा वंशका रूपमा परिचित हुन पुगेका छन् भने यस्ता उदाहरण दुमीबाट चाम्लिङ, बायुङबाट वाम्बुले, चाम्लिङबाट बायुङ यसरी सबै किरात राई भाषिक समूह सँग पाछा वंश मिलेको पाईन्छ । भाषिक समूहको आधार भन्नुपर्दा किरात राई भाषिक समुदायले आफूलाई चिनाउनका लागि समुदायभित्र स्वजातीय नाम प्रयोग गर्ने गर्छन् जुन शब्दहरूलाई तुलना गरेर हेर्ने हो भने एकअर्का बीच अरु नजिकको सम्बन्ध देखाउँछ । यी शब्दहरू मूलतः राई शब्दको पर्यायवाचीकाको रूपमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् । जस्तै कोयी (रदु । दुमी - रदु । नाछिरिङ - रदु । वाम्बुले (राडु (र राभुङ । खालिङ - राडु । कुलुङ - रोधु । चाम्लिङ - रोदुङ । पुमा - रोक्दुङ, रोकोङ । साम्पाङ - रदुङ । केही भाषिक समुदायले भने प्रच्यो प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । जस्तै थुलुङ ले प्रच्यो बायुङले रदु प्रोचा भन्ने गर्छन् । राई जातिहरू एउटै हुन भन्ने अर्को प्रमाण मुन्दुमी दर्शनले पनि स्पष्ट पारेको छ । किरात राई जातिमा बहुभाषिक प्रचलन पाईन्छ । त्यसैले किरात राईहरू मुन्दुमलाई आ-आफ्नै भाषाअनुसार सम्बोधन गर्ने गर्दछन् । बान्तावा पुमाले मुन्दुम, चाम्लिङले मुन्दुम, मुदुम कुलुङले रिदुम, दुमी, मेवाहाङ र साम्पाङले मुदुम, याम्फुले मिन्दुम, लोहोरुङले मुन्दुम र पेल्लाम वाम्बुले ले मुक्तुम, मुक्दुम भन्ने गर्दछन् । यस्मा भोगिराज चाम्लिङ (२०७३-७०० भन्छन् यी शब्दहरूका भाषिक विविधता अनुसार फरकफरक रूपमा अर्थ्याइने गरेको पाईएको छ । जस्तै पुमा भाषामा मुनको अर्थ भ्रार्फुक गर्नु र दुमको अर्थ शास्त्र, बोली आदी । पुमा भाषिका अनुसार भ्रार्फुक गर्दा बोलिने बोली नै मुन्दुम हो । चाम्लिङ भाषामा मुनको अर्थ रच्चु उत्पन्न हुनु जन्मनु हुन्छ भने दुम को अर्थ हुन्छ बोली । त्यसैले मुन्दुम किरात राईहरूको आस्था एवं विश्वासको धरोहर हो । मुन्दुम एक मुख बाट अर्को मुख, एक

समाजबाट अर्को समाज हुँदै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तासम्म मौखिक तथा श्रुति परम्परामा हस्तान्तरण हुँदै वर्तमान सम्म आईपुगेको हो । त्यसैले मुन्दुम किरात राईहरूको दर्शनको श्रोत हो र मुन्दुमले पनि किरात राईहरू एउटै हुन भन्ने पुष्टि गरेको छ । अभ्र हामी किरात राईहरूका पुर्खाहरू खेवालुरखोलुबाट बसाई सराई गर्ने क्रममा सप्तकोशी पछ्याउँदै चतरा, बराहक्षेत्र हुँदै अरुण, तमुर र दुधकोशी मिसिने ठाउँ त्रिवेणीघट आईपुगे । पूर्वी पहाड कृषि उद्गम भूमि हलेशी पुन खवालुड पार गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । खवालुड पार गर्नलाई भोग नचढाई खवालुडको ढोका खुल्दैन थियो । बायुड राईका पुर्खा रुड नजिकैको रुखमा बसिरहेको फिस्टा चरिलाई मारी विशाल खवालुडलाई रगत चढाए पछि खवालुडले बिस्तारै रुड छिर्न सक्ने ढोका बनाई दिए पछि सिध्दपुरुष रुड कोशी तरेर हलेशी पुगे । त्यसैगरी मेवाहाडल, खालिड राईहरूले जुरेली चरिको भोग दिएपछि खवालुडले बाटो छाडिदिएपछि कोशी पार गरे । त्यस्तै थुलुड राईका पुर्खाले पनि खवालुडलाई जुरेली चरा पिप्पुरी चक्पु थुलुड भाषा को भोग चढाए पछि कोशी पार गरे । चाम्लिड पुर्खाले क्याँकी चराको भोग दिएर कोशी पार गरे । कुलुड राईका पुर्खा खम्बुहाड खोलुड अर्थात खवालुड आई पुग्दा ढोका बन्द देखेर खम्बुहाडले मलाई जान देऊ भनेर पुजा गरे । खवालुडले भोग नचढाई जान दिन्न भनेपछि मोडखु चरालाई मारी भोग दिएपछि बन्द ढोका खुलेपछि खम्बुहाडहरू पार भए यसैगरी कोही पुर्खाले ताँबे दुकुरको भोग दिए । कसैले चुइयाँ चराको, कसैले धोबि चराको भोग दिए कसैले त चेलिको औँला समेत काटेर भोग दिएर नदि पार गरेको मिथक छ र हामी बान्तवा, पुमा, चाम्लिड, कुलुड, थुलुड, खालिड, बायुड, नाछिरीड जे भने पनि यी किरात राईहरूको इतिहास र आस्थाका साभा पुर्ख्यौली स्थल खवालुडले स्पष्ट पारेको छ कि भाषा जे जस्तो भए पनि हामी सबै किरात राई जाति एक भाषा अनेक भनेर बुझ्न जरुरी छ र हामी सबैको कर्तव्य एउटै होस । सेवा

यीटा गजब

- जे.बि. जिज्ञासु राई
नेचासल्यानगा.पा.-१, सोलुखुम्बु ।

साहुको सय तिर्नु छ, चप्पल फाटेको छ ।
टाल्न बजार छिर्नु छ, चप्पल फाटेको छ ।

आएन नयाँ वर्ष खै छाएन हर्ष कैल्यै
पुरानै भोटो भिर्नु छ, चप्पल फाटेको छ ।

म भय्याङ्ग हूँ भोट दिने, नेता जिताउने
गँवार गाउँले गिर्नु छ, चप्पल फाटेको छ ।

संसार स्वार्थी छ थाहा छैन पिशाच को हो?
न दुल्लु छ न फिर्नु छ, चप्पल फाटेको छ ।

भोकले सीमा नाघ्यो होसियार अत्याचारी
तेरो साम्राज्य चिर्नु छ, चप्पल फाटेको छ ।

मातृभाषा: समसामयिक सन्दर्भ

— डा. नेत्रमणि दुमी राई
भाषाविद

रूपरेखा

किरात राई समूहका मातृभाषाहरूका विविधता रोचक छ । बहुभाषिकताले जोसुकैको ध्यान तान्नु स्वाभाविक छ । तिनको नालीबेली निकै लामो र गहिरो पनि छ । यसैको सेरोफेरोमा केन्द्रित रही किराती राई भाषाहरूका वर्तमान अवस्था, पारस्परिक सम्बन्ध, विद्यमान चुनौति र तिनको संरक्षण प्रयासबारे यो आलेख समर्पित छ । जिज्ञासु पाठकजनको चासो एवं विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई ध्यानमा राखी 'किरात भाषिक पृष्ठभूमि' बाट लेखनको थालनी गरिएको छ । सिङ्गो यो लेख थरै पिच्छेका 'किरात राई भाषाहरू' का सन्दर्भहरूलाई प्रचलित सवाल-जवाफ शैलीमा प्रस्तुत छ । निचोडमा समाधानका उपायसहित प्रस्तुतिलाई टुङ्ग्याइएको छ ।

१. पृष्ठभूमि

सर्वव्यापक तथ्य यही हो कि किरात सभ्यता आदिम छ, जसका बारेमा नालीबेली खोतल्नु निककै गहिरिनै पर्छ । हाम्रा गौरवशाली गाथाहरू 'प्रकृतिको सम्मान पितृको मान, भाषा-संस्कार र कला-संस्कृति किराती स्वाभिमान' ले पनि यो कुराको पुष्टि गर्दछ । समाजमा प्रचलित पुख्र्यौली भाषा-संस्कार र कला-संस्कृति सदा अटल र अविचलित मात्र नभइ त्यति नै वृहद् र व्यापक पनि छ । नेपालका १४२ जातिहरूमध्ये भाषिक विशेषताका आधारमा प्रमुख तीनवटा भाषिक समूहहरू: एक जाति बहुभाषी अन्तर्गत किरात राई जाति (२६ थरी वा भाषी) पर्दछ भने एकभाषी एक जाति अन्तर्गतका थुप्रै जातिहरूमध्ये शेर्पा, तामाङ, गुरुङ, धिमाल, आदि, र बहुजाति एकभाषी अन्तर्गत नेवार

(प्रधान, श्रेष्ठ, बज्राचार्य, प्रजापती, सैजु, शाक्य, महर्जन, जोसी, आदि) भाषिक समुदायहरू पर्दछन् (१२औं राष्ट्रिय जनगणना २०७८) ।

पूर्वी नेपालको किरात ऐतिहासिक थातथलो (विशेषतः पहाडी क्षेत्र) मा सदियौंदेखि बोलीचालीमा रहेका २९ वटा किराती भाषाहरूमध्ये जनसङ्ख्या (वा वक्ता सङ्ख्या) को हिसाबले सबैभन्दा पहिले त २६ भाषी राई (वा खम्बु) समूहको नाम अगाडि आउँछ । त्यसपछि क्रमशः लिम्बु (वा याक्थुङ), सुनुवार (वा मुगिया), याक्खा (वा देवान) उल्लेख छन् । सिङ्को किरात समाजले बोल्ने विविध भाषाहरू भोट बर्मेली भाषा परिवार अन्तर्गत पर्दछन् । जबकि किरात राई वंशकै एक हाँगोको रूपमा काठमाण्डौ उपत्यका वरपर फैलिएर रहेका देवास/दनुवार राईहरूका मातृभाषा भने भारोपेली भाषापरिवार अन्तर्गत पर्दछ । तिनै आदिवासी (वा मूलवासी) किरात वंशको चिनारीका मुख्य पाँच आयामहरू: जाति, भाषा, संस्कृति, भूगोल र इतिहासमध्ये अभिन्न पाटोका रूपमा लिइने 'किरात राई मातृभाषाहरू' का सन्दर्भमा यो आलेख समर्पित छ ।

यस लेखनीमार्फत किरात राई समूहका मातृभाषाहरूबारे संक्षिप्त चर्चा गर्ने उद्देश्य रहेको छ । विषय सन्दर्भलाई सिलसिलावद्ध प्रस्कने क्रममा बहुभाषी किरात समाज र तिनको विशिष्ट पहिचानबारे नै केन्द्रित छ । यसमा पटकौं स्थलगत अध्ययनका साथ समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययन प्रतिवेदन (२०६६-०७५) तथा नेपालको राष्ट्रिय जनगणना (२०७८) एवं एथ्नोलग (२६औं संस्करण २०२३) लगायतका प्रामाणिक ताजा 'सन्दर्भ-सामग्रीहरू' को सहयोग लिइएको छ । जस्ले गर्दा भाषाप्रेमी जिज्ञासुजनका लागि मातृभाषा भनेको के हो ? यस्को वर्तमान अवस्था के कस्तो छ ? महत्व के कति छ ? चुनौतिहरू के कस्ता छन् ? संरक्षणका उपायहरू के होलान् ? भन्ने बारेमा यो आलेखले आँखीझ्यालको काम गर्नेछ भन्ने मनसुवाका साथ प्रसङ्गलाई अधि बढाऊँ !

✎ भाषा के हो ?

विचार अभिव्यक्तिको माध्यम हो भाषा, जस्ले विषयवस्तुको बुझाइलाई सरल तुल्याउँछ । एक-आपसमा विचार आदान-प्रदान गर्न सजिलो माध्यमको रूपमा लिइन्छ यस्लाई । भाषालाई सञ्चारको विधि (वा प्रणाली) मान्ने

पनि गरिन्छ । बोलेर होस् वा शाङ्केतिक रूपमा नै किन नहोस्, जनजनको सार्थक जीवन जिउनका लागि यस्को महत्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । यसर्थ रस्ती-बस्तीका भाषिक समाजमा भनिल्याइएकै पनि छ, 'बिना भाषा न भेष, सिङ्गो वंशको नै शेष ।' पुस्तौं-पुस्तादेखि बोलिआएको भाषा आफैमा आफ्नो पुख्यौली निसानी पनि हुँदै छ । वस्तुतः भाषाले एकातिर समाजको रहनसहनलाई प्रतिविम्बित गर्दछ भने अर्कोतिर सामाजिक जीवनशैलीलाई नै प्रष्फुटन गराउँछ । समाजमा प्रचलित जीवन्त भाषाले त्यहाँको संस्कार (वा रहनसहन) को प्रत्यक्ष अनुभूति दिलाउँछ भने विद्यमान संस्कारको उन्नयनले नै संस्कृति मौलाउछ । अन्ततः संस्कृतिको प्रष्फुटनद्वारा नै सभ्यताको उजागर हुने भएकाले यसैको सार्थकताका लागि पनि भाषा अपरिहार्य हुने गर्दछ ।

✎ मातृभाषा केलाई भन्ने ?

'मातृभाषा' यानेकि सीधा अर्थमा 'पहिलो भाषा' (First language, or L1 language), अझ भनुड, किरात रस्तीबस्तीहरूमा परम्परागत बुभाईमा 'आफ्नो भाषा' भन्ने चलन पनि छँदैछ । वर्तमानमा 'पितृभाषा' वा 'पुख्यौलीभाषा' भनेर समेत व्याख्यामाथि थपिँदै गएको पुनर्व्याख्याले मातृभाषालाई यस मानेमा 'अविरल वंशगत अपनत्वको कसी' एवं 'व्यक्तिगत, सामाजिक र सांस्कृतिक पहिचानको दसी' नै ठान्ने चलन छ । परम्परागत रूपमा त किरात संस्कारमै पनि 'पुख्यौली' (वा बुवापट्टिको) र 'मावली' (वा आमापट्टिको) गरी दुवैतर्फकै भाषालाई सरोबरी बोलीव्यवहारमा चलाइन्छ । त्यसमा विशेष भूमिका रहन्छ त केवल जन्मदाता ममतामयी आमाको । अपितु हाल आएर परिवर्तन वा उन्नतिको नाममा हाभ्रै गाउँठाउँमा नै पनि 'भाषाले खान-लाउन दिन्छ र !' भन्ने ओठे सवालसँगै भाषा मात्र त के ? आफूले आफैलाई बिर्सन लागिस्क्यौं । परिणामतः 'कुत्ताको खुट्टा यता न उता' को भाषिक सङ्कटतर्फ फस्दै गइरहेका छौं । विश्वविख्यात नाटककार शेक्सपियरले पन्ध्रौं शताब्दीतिर सुभाएफ्रै 'भाषारहित जीन्दगी सासबिनाको लास' को दुरवस्थामा जाकिन खोज्दैछौं हामी किरातीहरू ।

मातृभाषाको वर्तमान अवस्था कस्तो छ ?

पितृ एवं प्रकृति पुजक किरात वंशका जिज्ञासु सन्तानहरूलाई हेक्का रहनै पर्छ, शरीरको पहिरन 'पोसाक' भएभैं विचारको पहिरन 'आफ्नो भाषा' बिना त आफू र आफ्नो वंश जिउने कसरी ! यी दुईथरी पहिरनै नरहे हाम्रो ठेट पहिचान खुलाउने केले ? भलै राज्यद्वारा अनेकानेक बहानामा अन्यको भागै खोसी एउटा भाषा 'खस-नेपाली' लाई पालिपोसी गरिराखेकै किन नहोस् । यो मुलुकमा अनेकानेक नामका व्यवस्था बदले पनि आदिवासी भाषाभाषीहरूका भाषिक अवस्था भन्नै बिकराल बन्दै गएको होइन भनुड कसरी ! शासनसत्ताको आडमा रभार्ई गर्न पल्केकाहरू आजसम्म पनि एक भाषालाई काख र अन्यलाई पाखामा पार्न हरतरह लागिपरेका हामी सबैले देखी-बुझी राखेकै छौं । भनिरहनै परेन, भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम भएपनि मातृभाषामा भाषाभाषीको हृदय बोल्ने नै भयो । दिल खोलेर, अनि धक फुकाएर आफ्नो भाषैमा बोल्न आतुर जो कोहीले मात्र यो यथार्थको मर्म बुझेका होलान्, नत अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई जरैसुद्ध मास्न 'मुखमा राम र व्यवहारका हराम' हरूलाई नै कदाचित अपराधबोध भइरहला !

बहुभाषी किरात राई समाज र तिनको नालीबेलीका बारेमा जान्न-बुझ्न जोकसैलाई खुल्दुली लाग्छ नै । अझ तिनका भाषिक विविधता र वर्तमान अवस्थाबारे सुस्पष्ट भइराख्न जरुरी पनि छ । यसर्थ विविध थरी किरात राई भाषिक समूहहरूलाई वक्ता सङ्ख्याको आधारमा बढ्दो क्रममा हेर्दा (क) एक हजारभन्दा कम जनसङ्ख्या रहेका (चारवटा): साम, बेल्लहारिया, फाड्डुवाली र लिङ्खिम; (ख) पाँच हजारभन्दा कम (सातवटा): तिलुङ, छलुङ, छिन्ताङ, जेरुङ/जेरो, मुगाली, लोहोरुङ र कोयी/कोयु; (ग) दश हजारभन्दा कम (छवटा): मेवाहाङ/नेवाहाङ, दुङ्माली, आठपहरिया, पुमा, दुमी र नाछिरिङ; (घ) बीस हजारभन्दा कम (चारवटा): याक्खा, बायुङ, वाम्बुले, खालिङ; र (ङ) बीस हजारभन्दा बढी (पाँचवटा): साम्पाङ, थुलुङ, कुलुङ, चाम्लिङ र बान्तावा भाषाहरू पर्दछन् । वक्ता सङ्ख्या धेर-थोर जतिसुकै भए पनि ती सबै नै सङ्कटपूर्ण अवस्थातिर उन्मुख छन् ।

विश्वका ७,१६८ मध्ये ४२.९% (अर्थात् ३,०७८) भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा छन् (एथ्नोलग २६औं संस्करण २०२३) । सबैजसो किरात राई भाषाहरू पनि यसै श्रेणी '६(ख) लोपोन्मुख' अन्तर्गत पर्दछन् । यसरी नै मुलुकभर दशक (वि.सं. २०६६-२०७५ सम्म) मा सम्पन्न समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययन प्रतिवेदनले समेत यो तथ्यलाई पुष्टि गर्छ । हर समुदायमा एक तिहाईभन्दा कम जनसङ्ख्याले आफ्नो भाषा बुझ्ने र त्योभन्दा भन्ने कम सङ्ख्याले मात्र खुलस्त बोल्छन् । मुलुकभरका १२४ भाषीहरू (जनगणना २०७८ को प्रतिवेदन) मध्ये २६ थरी/भाषी किरात राई समुदायमा पाइने साभ्ना विशेषता भन्नु नै ती प्रत्येक भाषिक समाजमा आफ्नो भाषा छोडी माध्यम भाषा खस-नेपालीतिर अपसरित हुँदैजाने क्रम बढ्दो छ । यसो हुनुमा भाषिक समाजका आन्तरिक र बाह्य गरी प्रमुख दुई कारणहरू छन् । पहिले त जटिल बन्दै गएको आन्तरिक कारणबारे नै चर्चा गरौं ।

(क) मातृभाषाको स्रोतव्यक्ति एवं संस्कार-संस्कृतिको धरोहरका रूपमा समाजका अग्रज एवं पथप्रदर्शक जेष्ठ नागरिकहरूलाई नै लिन गरिन्छ । स्थानीय कुबी-मःपा, ताया-ताम्कु, धामी-बिजुवा, मसुमे-मधुमे संस्कारबेत्ता अग्रणी व्यक्ति-व्यक्तित्वहरू, जो हर भाषिक समाजमा सिरको टोपी वा सिङ्गो समाजको गहना भइकन शोभा बढाएकै हुन्छन् । अपितु ती अग्रणी पुर्खाहरू 'एकपछि अर्को कालको लर्को' मा पर्दै गाउँगावै छिर्मलिँदै छन् । बाँकी अधिकांश वंश उत्तराधिकारीहरू, जो आफू बाँचेर पनि न भाषा-संस्कार, न त कला-संस्कृतिको ख्याल नै गर्छन् । तिनले आफ्नोपनबारे सोच नै नबनाई जन्मघर रुड्न र अगेनोमा अगुलो ठोसैका लागि मात्र जिउनपरेजस्तो र कतै पितृहरूद्वारा नै घिनाइने पो होकि भन्ने लघुताभाषामा जिउन विवश छन् ।

(ख) त्यसपछि प्रसङ्ग आउँछ, समाजका चल्तापुर्जा उनै युवापिँढीको, जो आजको बदलिँदो परिवेशमा गाउँघरै सम्भ्री थन्किएर बसून् पनि कसरी ! समय परिस्थितिसँगै परम्पराले काँचुली फेर्दा गाउँगावै अचकलटो चिन्तन, अनि अपूरो ज्ञानको बेसुरा सोचाईको घानमा पर्दैछन् होनहार

आजका युवा जमात । परिणामतः भूमिपुत्र नौजवानहरू घरआँगन नै अँध्यारो पारी विदेशीनु र परायाको अरन-खटनमा भर्भराउँदो आफ्नो बल-बैस सुम्पनुलाई नै जिन्दगीको उपलब्धि ठान्न विवश छन् । तब कताको अपनत्व न आफ्नोपन, केको भाषा न संस्कृति, न पहिचान न त वंशको स्वाभिमान नै, 'उठ जोगी फड्कार छाला ...' आखिर भइराखेको यति नै त हो !

गाउँघरमै रही श्रमपसिनामा रम्ने, आफ्नो भाषा ठेट रूपमा बोल्ने र परम्परा धानी समाजमा जिउन चाहनेलाई उल्टै निकम्मा र नालायकको ट्याग भिराइन्छ आफ्नै गाउँठाउँमा । उता बाहिरफेरो भौतारिँदैमा हतु-हैरान परी गाउँमा फर्किहालेनि (अपवादबाहेक) तब सुरु हुन्छ मन्द विषभैँ पुख्र्यौली बिरासतलाई डाम्ने-सेक्ने र आडम्बरी अहङ्कारले आफ्नोपनको गला रेट्ने काम । परायाको देखासिकीले निस्कलङ्क गाउँबस्तिमा आफ्नो भाषै बिसँदै जाने, संस्कृति भाँड्ने र विकृति फैलाउने दुस्कर्मा अचाक्लि गरी बढ्दै गएको किरात बस्तीहरूमा कतै छिपेकै नाइँ ।

- (ग) अनि पालो आउँछ, समाजका निर्दोष कलिलो पुस्ताको । आखिर युवापुस्ता पछिको उत्तराधिकारी न परे, अन्ततः आजको नयाँ पुस्ताको चालामाला पनि त देखिनै सकिएको छ, आफ्नो भाषा बुझ्नु र बोल्नु त कता हो कता, न गरिखाने अङ्ग्रेजीमा नै राम्ररी भाका टिप्छन्, या त बोलिटोपल्ने माध्यम भाषा खस-नेपाली शुद्धसँग लेख्न नै जान्दछन् ! औपचारिक शिक्षाको नाममा न भाषिक समाजको चेत खुल्ने, नत राज्यद्वारा नै चिन्ता लिने ! परिणामतः कति आमा-बुवालालाई लाग्दो हो, सन्तान त आफ्नै हो, र न हुर्काइन्छ, बढाइन्छ, र ठूलो मान्छे बन्ने अर्ती-उपदेश दिइन्छ पनि; परन्तु उही फिस्टे चरीको गुँडमा कोइलीको बच्चा हुर्केँदै गएभैँ उल्टै बित्यासै बढ्दो । अनि परिवार र टोल-समाज भाँडिन अरू के नै निहुँ चाहियो र !

के गरी भाषा-संस्कृति लोप हुन्छ ?

दैनिक बोलचालमा आफ्नो भाषाको प्रयोगमा ह्रास आउनुले 'भाषा लोप हुन गएको' सङ्केत गर्दछ । त्यसो हुँदा भाषिक वक्ताहरू आफ्नो भाषा छोडी अन्य भाषातर्फ अपसरित हुन पुग्छन् । त्यसो हुँदै जानुमा भाषिक समाजको प्रमुख हात रहन्छ नै । त्यसपछि आउँछ, राज्यको भाषिक नीति र समग्र मुलुकको परिस्थितिको प्रसङ्ग । 'सन्तानले आफ्नो भाषा बोल्दै-बोल्दै न' भनी आमा-बुवाले तिनमाथि दोषारोपन गर्ने, उता 'आमा-बुवाले हामीलाई कहिल्यै आफ्नो भाषामा बोलाएनन्' भनी छोरा-छोरीले गुनासो पोख्ने । अभि हामी कति जनाले त पितृ भइसकेका आफ्नो पुर्खाहरूलाई शुद्ध दोष थोपर्नसम्म पछि पर्दैनौ । तिनले भाषा नबोल्दा र संस्कार नसम्हाल्दा आफू बोलीबिहीन लाटो भई पुरातनको बाटै भुलेको दोषारोपन गर्नसम्म पछि पर्दैनौ । अन्ततः दुखद परिणाम 'भाषा-संस्कृतिको नै सत्यानास ।'

तब सवाल उठ्छ, अब गर्ने के त ?

यी त भए भाषिक समाजभित्रैका आन्तरिक कथा-व्यथाको नालीबेली । अब चर्चा गरौँ 'एकपछि अर्को त्यसपछि चर्को' गरी चुलिँदो बाह्य चुनौतिबारे । अनगिन्ती छन् अप्ठ्याराहरू, जो लेखा लाइसाध्य नरहलान् पनि । समाजमा विद्यमान बाह्य चुनौतिका रूपमा अनगिन्ती बेथितिका पाटाहरू भेटिन्छन् । यता राज्यले केही पनि गरिदिएन भनी भाषिक समुदायले आक्रोस पोख्ने, उता सरकार भने भाषिक समुदाय नै जागरूक भएनन् भनी सजिलो गरी पन्छिने । आखिर यो बिडम्बनाको ओखतीमुलो हुन्छ चाहिँ के त ? विगतमा राज्यद्वारा 'एक राजा एक देश, एक भाषा एक भेष' को नाममा लादिएको एकाङ्गी नीतिले एक्लो 'खस-नेपाली' बाहेकका जम्मै अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूलाई सखाप पार्न खोजिएकै हो । समाजकेन्द्रीत बेथितिलाई संघीय राज्य प्रणालीमार्फत संविधानले समेटेी ऐनले ऐँच्याउने, कानुनले कक्रयाउने र अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायका जनगुनासाहरूलाई व्यवहारतः सल्टाउँदै लैजाने भनिएकै हो क्यारे !

२०७२ साल असोज ३ गते मुलुकको संविधान घोषणासँगै नेपालीजन सार्वभौम भएको दिन । जनचाहना अनुसार संघीय कानून जारी गरिनुले आशा पलाउनु स्वाभाविक थियो, र छ पनि । अन्य विषय सन्दर्भहरूबारे कुरो छोडौं, मातृभाषाकै मात्र कुरो गर्ने हो भनेपनि सार्वभौम नेपालीजनले आजतक (आठौं वर्ष पार गर्दासम्म) जनअपेक्षा पूरा गर्दै जानुपर्नेमा उल्टै निराशा चाहिँ बढ्दो छ । अपेक्षित थिति बाँध्नुको सट्टा जताततै बेथितिको पहाड चुलिँदो छ । संविधानतः गरिएको व्यवस्थाले बहुभाषिक समाजको अवस्थामा सुधार ल्याउन त कता हो कता, उल्टै जनआक्रोसले चरमसीमा नाघ्न थालिनै सकेको छ । मुलुकमा बहुभाषी नीति लागु भएता पनि पुरातनदेखि अल्पसङ्ख्यक भाषाहरूबीचको भेदभाव भन्ने बढ्दो छ । मुलुकको शासन व्यवस्था कागजी प्रक्रियामा फेरि पनि भाषाभाषीहरूका दयनीय अवस्था उस्तै छ । नयाँ नेपाल निर्माणको नाममा सरोकारवाला निकायहरूद्वारा भाषिक सांस्कृतिक मुद्दालाई मसला बनाई सीधासाधा भाषिक समाजलाई नै छिन्नभिन्न पारी फेरि पनि 'माछो माछो भ्यागुतो' बनाइँदै छन् ।

कारण जेसुकै रहेनिकातिर किराती थातथलौमै पनि भाषिक वक्त्या सङ्ख्यामा खडेरी लाग्दै जाँदोछ भने अर्कोतिर भाषिक समाज नै पनि आफ्नो पहिचान जोगाउने नाममा अकारण चोइटिएको मात्र छैनन्, उल्टै भाँडिँदै गएका छन् । बहुभाषी किरात समाजभित्र विद्यमान अनाहकको जात, धर्म, राजनीति, आदि-इत्यादि विवादित विषयले दिमाग भुट्ने र पहिचान लुट्ने खेल भन्ने फस्टाउँदो छ । बेअर्थ आ-आफ्नो कित्ता र भित्ताको कल-भगडा अनि छल-लफडाको कुरो त परै छाडौं, आफ्नो भाषा र भाषीको नामदेखि लेखनमा मात्राको जात्रा र लिपि छनोटको ढिपीले 'वरको सिन्को पर सार्न' सम्म सकेकै नाइँ । 'मेरो गारुको बाह्रै ...' ले एक-आपसमै पानी बाराबार र आँखा तरातरको अनिष्टतातिर समाज फस्टै जानु निश्चय नै सुखद विषय हुनै सक्दैन । आखिर भुसको बोरा चुटेर पहलमानी देखाउन खोज्नुले हँदैसम्मको उपलब्धी भनेको 'बाठोको कति बल्ड्याड ...?' बाहेक अरु होला त केही !

मातृभाषामा मानवीय संवेदना मात्र त के ! व्यक्ति, परिवार र समाजको भावना नै मुखरित हुन्छ । अङ्ग्रेजीमा मनको भाव व्यक्त गर्न खोज्दा हामी स्वयमले भोगेको शास्तिले यो कुरोको पुष्टि गर्दछन भनुड कसरी ! नीतिगत राज्यको सर्वोपरि मान्यता यही नै होकि 'सामाजिक सहिष्णुता र पारस्परिक भावनात्मक प्रगाढताका लागि हरेक भाषालाई उतिकै महत्व र अवसर दिइनु पर्छ, नकि वक्ता सङ्ख्याको आधारमा कुनै भाषा कमजोर वा बलियो नै ठानियून् ।' प्राकृतिक रूपमा भाषा जन्मन्छ, हुर्कन्छ, र अन्ततः ढिलो-चाँडो बिलाएर जान्छ पनि । ध्वनि परिवर्तनसँगै भाषा परिष्कृत हुँदैजानु नियमित प्रक्रिया नै त हो । विश्वमाभू कयैन भाषाहरूको स्वचालित जीवनचक्र पार गर्दै अन्ततः लोप भइजानुले पनि यो कुरो छर्लङ्गिन्छ । भाषिक सन्दर्भमा प्राकृतिक नियमभै 'बिरुवा बढ्न छोड्दा स्वतः मर्न थालेजस्तै' भाषा पनि स्वतः गतिशील रहन्छ, या त मर्छ नै । कुनै भाषालाई कसैको चाहनाले मास्नै किन सकिन्थ्यो र ! दृष्टान्त खोज्नलाई बहुभाषी किरात राई समाजछोडी अन्त जानै पर्दैन । फलतः 'ज्यानभन्दा जेठो र प्राणभन्दा प्यारो मातृभाषा' लाई जति सकिन्छ, प्रयोगमा ल्याउने नै हो, नकि चोके भाषणबाजी वा फाल्तु बहसमाथिको मसलेदार अर्ती-उपदेशमै सीमित हुँदै जावस् ।

हालमा विश्वव्यापी रूपमा आदिवासी भाषाहरूको अन्तरीष्ट्रिय दशक (२०२२-०३२) सन्दर्भ चलिराखेकै छ । विश्वका चार हजारको हाराहारीमा, र नेपालका ५९ आदिवासी भाषाहरू अन्तर्गत नै किरात राई भाषाहरू पनि पर्दछन् । यो पनि थाहा भएकै कुरो होकि, मातृभाषाबिनाको संस्कृति र संस्कार-संस्कृतिविहीन समाजको कल्पना नै गर्न सकिएला कसरी ! अझ यो पनि रहस्य खुलाऊँकि, 'भाषा स्वयम्को संस्कृति र संस्कृतिको परिवर्तित भाष्य' लाई एक अर्काको परिपूरकका रूपमा हेरिनु पर्छ नै । आजको पुस्ताले यी दुवै पक्षलाई नङ-मासु जतिकै गहिरो सम्बन्ध रहेको ठानी तिनको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु जरूरी छ, र हर भाषिक समाजमा आफूले जानेको र सकेको मद्दत पुऱ्याउनु अपरिहार्य पनि भइसकेको छ । भाषा आफैमा मूर्त-अमूर्त संस्कृतिद्वारा निर्देशित हुन्छ र भइरहनु पनि पर्दछ । यसर्थ

सामाजिक मूल्यमान्यतासँगै समाज सञ्चालनमा यसको विशेष अर्थ र महत्व पनि रहने नै भयो ।

❧ लोपोन्मुख भाषाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्ने कसरी ?

भाषा संरक्षण गर्न त्यस्तो ठूलो सङ्कल्प लिइरहुन पनि पर्दैन । उपाय सरल र सहज छ, तर पालना गर्ने वा नगर्नेबारे भन्नेबारे भने भाषिक समुदायमा नै निर्भर रहन्छ । प्रथमतः भाषाको दर्दवटा रूपहरूः कथ्य र लेख्य दुवैको नै आ-आफ्नो ठाउँमा उतिकै महत्व रहन्छ । जुनै भाषालाई पनि बिकितममा अथवा लिखितममा मात्र सीमित राख्न खोज्नु अवश्य नै बुद्धिमानी ठहरिन्छ । ती दुवै रूपलाई समान महत्वका साथ सँगसँगै अगाडि बढाउन सक्नुलाई भाषा संवर्द्धनार्थ यथोचित विधि-प्रक्रिया मान्न सकिन्छ । भाषिक वक्ता भनेका आफैमा सजीव शब्दकोश र जीवन्त व्याकरण हुँदै हुन्, नकि पुस्तकरूपी शब्दकोश वा व्याकरण नामको ठेली नै मात्र । भाषाको कथ्य रूप अस्थायी प्रकृतिको हुन्छ, जुन समयसापेक्ष बदलिँदै वा सरलीकृत हुँदै जान्छ पनि । अपितु लेख्यरूप भने स्थायी हुन्छ, जुन लिखितममा सङ्ग्रहित भएर सप्रमाण जगानजुग रहन्छ । त्यसैले पनि पुर्ख्यौली कहावत रहिआएको पनि छ, 'लेख्योकि देख्यो' । भाषाको प्राचीन स्वरूप पल्टाइहेर्न, विश्लेषण गरी तिनको जरा पत्ता लगाउनका लागि त लेख्य रूप नै चाहिँन्छ । अन्ततः लेख्य रूपले नै भाषाको इतिहासबारे नालीबेली केलाउन समेत मद्दत पुऱ्याउँछ ।

अब प्रसङ्ग मोडौ भाषाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास कसरी गर्ने ? भन्ने बारे । मुलतः उल्लेखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पाटोलाई व्यवहारतः ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । भाषाको ठेट उच्चारणसँगै ध्वनि पहिचान, वर्ण निर्धारण तथा विन्याँस, भाषा लेखनशैलीको विकाससँगै तिनको प्रवर्द्धन र प्रयोग, उपयुक्त लिपिको छनोट, भाषाको अभिलेखीकरण (वा अभिलेखन), प्रयोगात्मक शब्दकोश निर्माण, शैक्षणिक व्याकरण

लेखन, भाषा-साहित्य तथा पाठ्यक्रम विकास, पाठ्यपुस्तक लेखन, साक्षरता कक्षा सञ्चालन, मातृभाषामा पठनपाठन आदि भाषिककार्य नियमित रूपमा सञ्चालन गर्नसके स्वतः भाषा समृद्धिले लय समाप्तै जाला, अन्यथा वर्तमानको विश्वव्यापीकरण, भूमण्डलीकरण र आधुनिकीकरणले भाषा-संस्कृतिसँगै समाजको अस्तित्व नै बढार्ने त अवश्यम्भावी छँदैछ ।

❧ निचोडमा अब के कसो भन्न सकिएला त ?

जाति, भाषा, संस्कृति, भूगोल र इतिहास; यी पाँच अभिन्न पाटाहरूलाई हर समाज (वा सभ्यता) को मूल जरा नै मानिन्छन् । जसै बहुभाषी किरात समाजभित्र पनि यिनका बारेमा चिन्तन मनन नभएका होइनन् । किरात सभ्यताका यी आधार स्तम्भहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासमा लागिपर्नुको विकल्प रहेन पनि, जसका लागि हामी एक्लाएकलै भिड्ने भन्दापनि भाषिक समुदाय विशेषको आपसी सामूहिक चिन्तनद्वारा दीगो निकास खोज्नतिर लाग्नुको विकल्प रहेन पनि । जस्का लागि पनि यथोचित योजना र कार्यक्रम त चाहियो नै । गाउँघरैपिच्छे प्रचलित कहावतले भन्छ, 'भाषा-संस्कृति बाँचे जाति जुगानजुग रहन्छ ।' स्वभावतः इतिहासले भूगोललाई समेट्छ, जसरी भूगोलले इतिहासका लागि निसानीको काम गर्छ । यसर्थ भाषाले संस्कृतिको उजागर गरेजस्तै संस्कृतिले पनि भाषाको गरिमा बढाउँछ नै । तब आम किरात समुदाको यति त चेत खुल्नै पयो । न त 'बिना भाषाको संस्कृति र संस्कृति बिनाको भाषा' जस्तै 'बिना भूगोलको इतिहास र इतिहास बिनाको भूगोल' को कल्पना गर्ने सकिएला कसरी ! स्वपहिचानको यी पाँचै मूल खम्बा बिना किरातहरूले आ-आफ्ना अस्तित्व जोगाउने के गरी ! सिङ्गो किरात वंशका लागि नै जिज्ञासा र चुनौती मिश्रित छ यो ज्वलन्त साभा सवाल । अलनु (धन्यवाद) ।

॥ नीरी (समाप्त) ॥

मातृभाषा बचाउने अचुक उपाय हो मातृभाषामा सन्तानको नाम

— चन्द्रकुमार राई “हतुवाली”
संस्कृतिक संस्थानको अध्यक्ष

परिचय

मेरो पहिलो प्रयास “राई बान्तावा भाषामा बालबालिकाको नामकोश” ले अपार सफलता प्राप्त गरेको व्यवहारतः अनुभव भयो । सबैले आफ्नो मातृभाषामा प्रशस्त मात्रामा सन्तानको नाम राख्न थाले । धेरैले भाषामा सन्तानको नाम राख्नको लागि नाम शब्दको लागि म कहाँ ठोक्किन थाले । यस सफलतापछि मेरो सोच समग्र किराती भाषामा “किरात बालबालिकाका नामकोश” पुस्तक लेखितर सोभियो । क्रमशः तयारीमा जुटेर अन्ततः तयारी गर्न सफल भएँ । यो पुस्तक तयारीपश्चात् शुभकामना मन्तव्य लेख्नको लागि राष्ट्रगानकार प्रदिपकुमार राई “व्याकुल माइला” ज्यूको सहयोग लिएर मूर्धन्य संस्कृतिविद् सत्यमोहन जोशीज्यूको निवासमा पुगेँ । त्यही क्रममा बालबालिकाको नाम मातृभाषामा राख्दाको महत्त्व सुनाउँदा उहाँलाई घत लाग्यो । त्यसपछि उहाँले श्रीमतिसँग सोध्दै परिवारका सदस्यहरूको नाम नेवारी मातृभाषामा कति जनाको राखिएको छ भनेर गन्न थाल्नुभयो । गन्दै जाँदा ९/१० जनाको गन्दा बल्ल २ जनाको मात्र नेवारी मातृभाषामा नाम रहेको पाएपछि पश्चाताप मान्न पुगु भयो र लेख्नुभयो “आफ्नो जातीय संस्कार र संस्कृतिको चिनारी र विशेषता तथा मातृभाषाको श्रीशोभा दर्शाउने नामको महत्त्व ज्यादै ठूलो हुने गर्दछ ।”

विगतको अवस्था

पञ्चायतकालमा राजनीतिक दल होस् वा पञ्चायत इतरको सामाजिक संस्था खोल्न संविधानतः निषेध थियो । यो व्यवस्थाले नेपाली र संस्कृत भाषा,

हिन्दु धर्म र संस्कृति साथै अङ्ग्रेजी भाषालाई संवैधानिक र कानूनी मान्यता दिएको थियो । यस बाहेकका अन्य रैथाने भाषा, धर्म र संस्कृतिहरूको बारेमा काम गरेमा अराष्ट्रतत्त्व भनिन्थ्यो । अराष्ट्रतत्त्व नाम पञ्चायत व्यवस्थाको विरोध गर्ने तत्कालीन कम्युनिष्ट र काङ्ग्रेसीहरूलाई पञ्चहरूले दिएको नाम थियो । यस अर्थमा तत्कालीन समयमा रैथाने जाति, भाषा, संस्कृतिको सेवा गर्नु पनि कम्युनिष्ट र काङ्ग्रेस समान थियो । त्यसैले यस्ता विषयमा काम गर्ने चुनौति कसैले मोल्न चाहँदैन थिए ।

पञ्चायत सत्ताबाट शोषित र दमित आदिवासी जनजातिहरू मौकाको प्रतिक्षामा नै थिए । यही क्रममा पञ्चायती व्यवस्था र त्यस राजनीतिमा संलग्न पञ्चहरूको राजनीतिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक दमनको विरुद्धमा वि. सं. २०४५ सालमा जनआन्दोलनको शंखघोष भयो । यस जनआन्दोलनबाट प्राप्त संविधान २०४७ ले निश्चित प्रावधानभित्र रहेर भाषा, धर्म तथा संस्कृति मान्न र बोल्न पाइने स्वतन्त्रता दियो । यद्यपी हिन्दु अधिराज्य र हिन्दु धर्मलाई राज्य धर्म र नेपाली राष्ट्रभाषा र अन्य रैथाने भाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषा हुने भनेर पुनः विभेदकारी नीति अवलम्बन गर्‍यो । पुनः यसलाई हटाउनको लागि नेपालका आदिवासी जनजातिहरू जनयुद्ध, जनविद्रोह र वि.सं. २०६२/६३ मा भएको जनआन्दोलन २ मा पुनः संलग्न भए । परिणामतः नेपालको संविधान २०७२ तय भयो । यसपछि संविधानतः सबै जाति, भाषा, धर्म र संस्कृति समानता प्राप्त भयो । तर व्यवहारमा भने त्यसो बन्न सकेको अनुभव छैन । अबै पनि केही पञ्चायती अवशेष सोचहरू बाँकी नै छन् ।

भाषाप्रतिको राष्ट्रिय दृष्टिकोण

कसैले नबोल्ने संस्कृत भाषाको समाचार प्रसारणको लागि रेडियो नेपालमा वक्ताको प्रतिशत सङ्ख्याको नियमले छेकेन । तर मातृभाषाको सन्दर्भमा भने वक्ता प्रतिशतको छेकाबारले रेडियो नेपालको ढोकामा छिर्न सम्भव भएन । त्यसरी नै विभिन्न जातिहरूले बोल्ने भाषाहरूलाई प्रदेशको कार्यालय भाषाको रूपमा प्रयोग गर्नको लागि अबै पनि वक्ता सङ्ख्यालाई आधार मानेको पाइन्छ । वक्ता सङ्ख्यालाई आधार मानेर विभेद गर्नु

पक्कै पनि वर्तमान संविधानको मकसद होइन । ऐतिहासिक प्रमाणहरूको आधारमा आज प्रदेश नं.१ को नाम किरात हुनुपर्दथ्यो । इतिहास शिरोमणी बाबुराम आचार्यलगायतका ज्ञानमणि नेपाल जस्ता इतिहासकारहरूका तथ्ययुक्त प्रमाणहरूले कोशीलाई होइन किरातलाई साबित गरेको पाइन्छ । यसप्रति हाम्रो नेतृत्व गणमा अध्ययनको कमीभन्दा पनि सङ्कुचित सोंचले काम गरेको देखिन्छ । उनीहरूले प्रदेशको नाम कोशी राखेर किरात र कोशी दुवै नामलाई भुत्ते मात्र तुल्याएका छैनन् इतिहास शिरोमणी पदलाई पनि नकाम बनाइदिएका छन् । इतिहास शिरोमणीले समग्र किरात क्षेत्रलाई ऐतिहासिक प्रमाणसहित ओल्लो किरात, माभकिरात र पल्लो किरात भएको उल्लेख गरेकै छन् । यस अर्थमा किरात नामलाई अस्वीकार्ने हो भने इतिहास शिरोमणी पद फिर्ता गर्दै प्रचलित इतिहासलाई खारेज गर्न सक्नु पर्‍यो ।

भाषाको सन्दर्भमा पनि व्यवहारतः राज्य सत्ताबाट नेपाली र संस्कृत भाषा बाहेकका अन्य भाषाहरूको लागि लगानी गर्नु भनेको खहरे हो, खोला र नदी होइन भन्ने मानसिकताबाट गुञ्जेको देखिन्छ । जनआन्दोलनबाट स्थापित नेताहरूबाट भाषा, धर्म र संस्कृतिका विषय साम्प्रदायिकत्व, विद्वेस र कित्ताकाटको दृष्टिले हेरिन्छ भने आशा गर्ने ठाउँ नै रहँदैन । किनकी केन्द्रीय राजनीतिमा हाम्रो पहुँज नभएको अवस्थामा हाम्रो मौलिक भाषा, धर्म र संस्कृतिको दिगो विकास समुदायको अग्रसरमा मात्र हुन सक्छ भनेर किटानका साथ भन्न सकिन्छ । किनकी यससँग हाम्रो जन्म भएको छ, आत्म जोडिएको छ, भावना जोडिएको छ । भाषा मर्दा हाम्रो आत्मा रुन्छ, अस्तित्व गुमेको अनुभव हुन्छ । त्यसैले मातृभाषाको संरक्षक हामी समुदायभन्दा अरु हुनै सक्दैन भन्ने मेरो ठम्याइ छ ।

आफ्नो मातृभाषा जोगाउने दायित्व हामी समुदायकै हो भने यसको लागि के के उपाय हुन सक्छन् त ? हाम्रै समुदायको राजनैतिक व्यक्तित्वको तर्क होला यो राज्यको दायित्व हो र राज्यले नै चासो दिनुपर्छ । राज्यले मात्र आमरूपमा बद्दलाव ल्याउन सक्छ । यसको लागि हामीले राजनीतिमा नै पहुँज पुऱ्याउनु पर्छ । प्रशासकले जवाफ देला यसको लागि राजनीतिक दवाबबाट मात्र समस्याको समाधान हुन सक्छ । तर यी समाधानका उपायहरू दोम्नो

उपायहरु मात्र हुन् । यी राज्यसत्तासँगै आउँछन् र जान पनि सत्तासँगै जान्छन्, दीघार्यु हुन सक्तैनन् । राज्यसँग गरिने यी कामहरु भल छोप्ने काम हुन् अर्थात राज्यसत्तासँग गरिने भाषिक, सांस्कृतिक र धार्मिक कार्यहरु सत्तासँगै आउँछन् र जान्छन् । यस मानेमा दोगो भाषिक संरक्षण र सम्बर्द्धनको कार्य भनेको समुदायबाटै गरिने कार्यहरु हुन् ।

अवश्य पनि यसका कतिपय उपायहरु भारी लगानीका छैनन् । मात्र हामीमा भाषाप्रतिको दृढ भावना बनाएर अवसर र समयअनुसार उपायहरुलाई उपयोगमा ल्याउने मात्र हुन् । यस्ता उपायहरुमा एकआपसमा बोलीचालीमा आफ्नो भाषालाई प्रयोगमा ल्याउनु हो । अहिलेका सञ्चारका विविध स्वरूपहरु इन्टरनेट, फोन, स्काइपी आदिमार्फत् आफ्नै भाषामा विचार आदनप्रदान गर्नु हो । मेरो अनुभव छ राई बान्तावा भाषाको बुडवाखाको प्रकाशनपछि सामान्यतः राई बान्तावा समुदायमा नमस्कारको सट्टामा सेवा, धन्यवादको सट्टामा आलाङ्गनेको प्रयोग बढेको पाउँछु । अब कोही बान्तावाभाषी राईले सेवा भन्न हिचकिचाहत मान्ने अवस्था हराइसकेको छ बरु अरु नेपाली भाषीले पनि ठट्टामस्करी गर्दै सिक्न थालेका छन् । कुनै टी.भी. वा रेडियो कार्यक्रममा बस्दै हुनुहुन्छ सेवा, नमस्कार भनिदिनुहोस् । स्रोता वा दर्शकले सेवा भनेको भाषामा नमस्कार रहेछ है भनेर सजिलै अर्थ्याउन सक्दछ । यी माध्यमहरुको उपयोगबाट भाषा जोगाउन र प्रवर्द्धन गर्नमा आर्थिक लगानी लाग्दैन । त्यसैले माध्यममा इच्छुक जो पनि सहभागी हुन सक्दछन् ।

भाषालाई जोगाउने उपायहरुमा समाचार पत्र, कितावको प्रकाशन हो भने गीत सङ्गीत, वृत्तचित्र, टेलिफिल्म र फिल्महरु हुन् । तर प्रकाशन र निर्माणमा निकै लगानी लाग्ने भएकोले सबैले पहुँज पुऱ्याउन गाह्रो छ । र पनि यी दीर्घकालीन अभिलेख तथा दस्तावेजहरु हुन् । त्यसरी नै यी माध्यमहरु जसतसले गर्न सक्दैनन् । यसको लागि खुबी चाहिँन्छ भने त्यसरी नै आर्थिक लगानी पनि चाहिँन्छ । खुबीवालाहरुलाई पनि आर्थिक लगानीले टुपी ठाडो पार्दछ । तथापी हामीले लगानी गर्ने क्षेत्र भनेको प्रकाशन र निर्माण नै हुन् । चाहेमा यो क्षेत्रलाई पनि हामीले सहजले काबुमा ल्याउन सक्छौं । एक थुकी सुकी, सय थुकी नदी भने जस्तै सबैले मन मिलाएर जुट्यौं भने आर्थिक

लगानी पनि भारी हुँदैन, हामी पनि जिरोमा हुँदैनौं भने घाटामा पनि जान सक्दैनौं । त्यसैले हामी ज्ञानबहादुर र धनबहादुर यस कार्यमा जुटिहालौं र भाषा, धर्म र संस्कृति सम्पन्न महल खडा गरौं । के हामी आफ्नो घर बनाउन अरुकै भरमा हुन्छौं र ? हामी आफैं नै सबै कुराको जोगाड् गछौं होइन र ? यसरी नै पहल गर्दै अगाडि बढौं ।

भाषामा बालबालिकाको नाम राख्ने कार्य र महत्त्व

अर्को भाषालाई जोगाउने महत्त्वपूर्ण उपाय भनेको साह्रै सहज, सरल, सस्तो र सुलभ उपाय भनेको भाषामा सन्तानको नाम राख्नु हो । मैले बुडवाखा पत्रिकाको प्रकाशन, राई बान्तावा भाषामा बालबालिकाको नाम साथै किरात बालबालिका नामकोश पुस्तक लेखन तथा प्रकाशन गर्दासम्मको अनुभव प्राप्त हो । भाषा आफैंले जोगाउनुपर्छ, राज्यसत्ताले होइन भनेर बान्तावा भाषाको सानो पत्रिका बुडवाखा थालनी गरियो । यो क्रममा बुडवाखा पत्रिकाले राई बान्तावा समाजको ध्यान तान्न सफल भयो । परिणामतः राई बान्तावा समाजले भाषामा बालबालिकाको नाम राखेर गर्व गर्न थाले । यसको लागि बान्तावा पत्रिकाको सञ्चालकको हैसियतले नामको लागि अनुरोध आउन थाल्यो । तर हामीलाई भट्ट राम्रो नाम सुझाउन गाह्रो थियो । त्यसैले नाम भएको पुस्तक भए खाना खाए जस्तै सजिलो हुन्छ भन्ने प्रश्नले भक्भक्काइ रह्यो ।

यस प्रश्नको समाधानको लागि भाषामा बालबालिकाको नाम पुस्तक लेखन कार्यको लागि आरम्भ गरियो । यस पुस्तक लेखनले भन् के खुराक दियो भने भाषिक अभियान तथा क्रान्तिको पहिलो र अचुक माध्यम भनेको “मातृभाषामा सन्तानको नाम राख्नु हो” किटानी निष्कर्ष दिलाउन पुग्यो । यो कसरी हुन सक्छ त ? यसका अकाट्य आधार भनेको भाषाको नाम सरकारी दस्तावेजमा सजिलै स्वीकार गरिन्छ । जस्तै निरंकुश सरकार आए पनि नाममा फेरवदल हुन सक्दैन । कुनै पनि कानूनले भाषाको नाम खारेज हुने आधार दिन सक्दैन । त्यसरी नै कुनै पनि सरकारी कर्मचारीले भाषाको नाम बोलाउनु नै पर्छ र अर्थ जान्ने प्रयास पनि गर्छ । यस अर्थमा एउटा भाषा भए पनि भिन्न भाषी

कहाँ मातृभाषाको एउटा शब्द सम्प्रेषण हुन सक्यो र भाषा बाँच्यो । यति मात्र होइन सरकारी दस्तावेजहरूमा भाषाको नाम ३ पुस्तासम्म बारम्बार प्रयोग भइ रहन्छ । बाजे, बाबु र छोराको कागजपत्रहरूमा भाषाको नाम आइरहन्छ । यो भाषा दस्तावेजीकरण गर्ने सरल र दीर्घकालीन उपाय हो ।

अर्को भाषिक सम्प्रेषणको आधार भाषाको नामको अर्थ सोधाइबाट मजाले अन्य समुदायमा जान सक्छ । उदाहरणको लागि : ए बाबु तिम्रो कुन भाषाको हो ? तिम्रो नामको अर्थ के हो ? भनेर प्रश्न उठ्दा भाषा र भाषाको नामको अर्थ सहजले अन्य समुदायका सदस्यले जान्ने मौका पाउँदछ । यसर्थमा भाषामा नाम राख्नु भाषिक क्रान्तिको मूल आधार हो । भाषिक नामले मातृभाषालाई जीवन्त जीवन्त बचाउन सक्दछ ।

सन्तानको नाम मातृभाषामा राखौं

वि.सं. २०७८ जनगणनाअनुसार किरात राई समुदायको जनसङ्ख्या जम्मा ६ लाख ४० हजार ६ सय ७४ जना रहेको छ । हामी कहाँ लगभग २६ भाषी किरात राई छौं । यस अर्थमा हामी कहाँ भाषाको विशाल भण्डार रहेको कुरा स्वतः प्रमाणित छ । यही मातृभाषाको भण्डारबाट ६ लाख ४० हजार ६ सय ७४ वटा मातृभाषाको नाम शब्द निकालेर ६ लाख ४० हजार ६ सय ७४ जनाको नाम राखौं त ६ लाख ४० हजार ६ सय ७४ वटा भाषिक शब्दको संरक्षण र प्रवर्द्धन हुन पुग्छ । यो कुनै चानचुने काम होइन ६ लाख ४० हजार ६ सय ७४ वटा भाषाको शब्द बचाउन र अरु भाषीहरूलाई चिनाउनको लागि यो सबैभन्दा राम्रो उपाय हुन सक्छ । ६ लाख ४० हजार ६ सय ७४ शब्दबाट त हजारौं काव्य महाकाव्यहरूको सिर्जना हुन सक्छ । त्यसैले अन्तिम निष्कर्ष र सल्लाह तथा अनुरोध भनेको नै “आफ्नै मातृ भाषामा सन्तानको नाम राखौं । आजसम्म जान अन्जानमा हामीले नेपाली, संस्कृत र अंग्रेजी भाषामा नाम राखेर अन्य भाषालाई मजबुत तथा संवृद्ध गर्ने काम गर्नुँ, अब जानेर आफ्नै भाषामा नाम राखेर मातृभाषाको जगेर्ना गरौं । यो हाम्रो कर्तव्य र दायित्व हो । यसैमा भावीपिढीको आशिर्वाद छ ।”

mailahatuwali@gmail.com

खाँचो छ है एकता

- ज्ञान कुमारी बायुड राई
नेचासल्यान गाउँपालिका-१, जन्तेरु, सोलुखुम्बु

नक्सामा यस देशको म कसरी, मुस्कान टाँसी दिऊ
साच्चै सोच्छु शान्ति साथ कसरी, सम्बन्ध गाँसी दिऊ
खुम्चेको छ यहाँ सीमा मुलुकको, तन्काउने चाह छ
सिङ्गो देश उठाउने भनभरी, इच्छा र उत्साह छ ॥१॥

मेरो यो अवतारको म कसरी, पाऊ सबै पारख
ल्याएको छु विवेक मानिस भई, आफू सँगसँगै पारख
हेरेको छु मुहार यो मुलुकको, मैलाई हेरी सरी
लाखौं लाख उदास प्रश्न जतिले मैलाई घेरीसरी ॥२॥

देखैं थे गहमाभआस गहमा, मेरै भयो टिलटिल
बाँकीकिन्तु थियो बुभे मुटुकको, आसा अभै पिलपिल
यो बेला खतरा हव म कसरी, साचु म मामौनता
मेरो निश्चय राष्ट्र भक्तजतिको, खाँचो छ है एकता ॥३॥

रेड इन्डियन मर्सस मङ्गोलियन

– रसिक सम्यक किरात,
केन्द्रीय सल्लाहाकार

पराईको सोच र शैलीमा जकडिएर जिउनुभन्दा निर्धन मालिकको बिचरो सेवक हुनु या अरू जेसुकै सहनु कता हो कता श्रेयस्कर हुन्छ - होमर पृथ्वीको उत्पत्ति भएको करोडौं वर्ष त सेलाउनै लाग्यो । त्यसपछि बल्ल वनस्पतिको अभ्युदय भयो । क्रमशः जीवनको उद्विकास भयो । त्यसमा पनि सुरुमा सरीसृप प्राणी बने जस अन्तर्गत अत्यन्त विषालु घस्रने प्राणी सामेल थिए । तिनले पृथ्वीको अति विषालु हावालाई ग्रहण गर्छन् र वातावरणलाई सन्तुलनमा राख्छन् । त्यसपछि चारखुट्टे स्तनधारी प्राणी बने जसमा मध्यम स्तर का विषालु हावा छान्ने मांसाहारी प्राणीको अस्तित्व समेटियो । अब मात्र मानव जातिको लागि उपयुक्त वातावरण बन्यो र मानिस क्रमशः अस्तित्वमा आउन थाले । सृष्टिको कान्छो सन्तानसँगै साराका सारा जेठो सन्तानहरूको नामकरण सुरु भयो । पृथ्वी लगायत यसको सृष्टि हुनु पूर्वको वस्तु र अहिलेसम्म सिर्जित सम्पूर्ण रचनाको पहिचान निर्माण सम्पन्न गरियो । यो नामकरणको परम्परा अनुसार अमेरिकाका हजारौं वर्षदेखि बसोबास गर्दै आएका आदिवासीलाई केही सय वर्ष अगाडी 'रेड इन्डियन' नामाकरण सुसम्पन्न गरियो भने हजारौं वर्षदेखि आफ्नो मौलिक भूमिमा बस्दै आएका किरातलाई 'मङ्गोलियन' नाम मार्फत पुनः न्वारान गरिएको खबर हामीमाभ्र तात्तातै छ ।

इतिहास, भाषा र भाष्य

सही ढङ्गको भाषा, भाषागत विवेचना, बोधगम्यता र प्रयोगधर्मिता इतिहासमै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । छद्मभेषी भाष्यकार (स्क्रिप्टर)का बग्रेल्टी बोलवालाले इतिहासको सच्चाइलाई धेरै हदसम्म भ्रामक बनाएका छन् ।

सचेत भाष्यकारको इतिहास सम्बन्धी सत्लेखनको प्रयास प्रायः इतिहासको हरेक कालखण्डमा यसकारण चुनौतीपूर्ण रही रह्यो । सत्लेखन भाषाको त्यो रूप हो जसमा सचेत भाष्यकारले भाषाको असली रूप प्रयोग गर्छन् । इतिहासमा सचेत भाष्यकारको धेरै हदसम्म खडेरी लागेको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा भाषाले उल्टो यसकै प्रयोगकर्तालाई प्रयोग गर्छ । वक्ता बोल्नु पर्नेमा उल्टो भाषाले वक्ताको बारेमा वकालत गर्छ । सत्लेखन तुलनात्मक रूपमा कम प्रयोग भएको देखिन्छ भने देवताकृत भाष्य ज्यादा भन्दा ज्यादा प्रयोग हुँदै आएको छ । हामीलाई लागिरहेको हुन्छ कि हामी भाषा बोलिरहेका छौं तर यथार्थमा हामी सान्हाै थोरै मात्रै भाषा बोल्दछौं । भाषाले हामीलाई बढी भन्दा बढी बोलिरहेको हुन्छ, जुन प्रायः हामीलाई थाहै भइरहेको हुँदैन । वास्तवमा भाषा बोल्नु सान्हाै कठिन काम हो । खासमा हामीलाई भाषाको प्रयोग सजिलो काम जस्तो लाग्छ र त यसको प्रयोग हामी सजिलै गरिरहेका हुन्छौं । जति सजिलै हामी भाषा प्रयोग गर्छौं थाहै नपाइ यसले हामीलाई प्रयोग गरिसकेको हुन्छ ।

भाषाले हामीलाई प्रयोग गर्नु भनेको भाषा हामीमा चढ्नु हो, हाम्रो बोल्ने काम उसले जिम्मा लिनु हो र हाम्रो ठाउँमा ऊ बोल्न थाल्नु हो, हाम्रो सट्टा उसले कुरा भन्न थाल्नु हो । कोही कसैमाथि चढेर बोल्ने विषय तान्त्रिक विद्यासँग जोडिएको सुनिन्छ; धामी भाँक्री विद्यामा यो कुरा आइरहेको हुन्छ । खास गरी वर्तमान किरात समुदायमा पनि यो अद्यावधिक छँदैछ । विशेष समयमा देवी वा देवता धामी भाँक्रीको आइमा चढ्छ र धामी भाँक्रीको सट्टा देवी वा देवता बोल्न थाल्छ । बरू धामी भाँक्रीमाथि चढेर बोल्ने देवी देवताले आम मानिसको फाइदाको बारेमा बोल्छन् । तिनले त लुप्त समस्या र तिनका सही समाधानको रहस्ययोद्घाटन गर्छन् । तर पाठक माथि चढेर बोल्ने भाष्य घातक हुँदै आएको छ ।

किरात संस्कृतिको अध्ययन गर्दा आध्यात्मिक पुरुष (प्रकृति, ईश्वरीय शक्ति) चढ्ने कुरा भने किरात सभ्यता जतिकै पुरानो देखिन्छ । सुरुमा किरातसँग सात्विक संस्कार हुँदा अत्यन्त शक्तिशाली चेतना बोकेको

आध्यात्मिक शक्ति किरात समुदायकै कोही व्यक्तिमाथि चढ्ने र उक्त शक्तिले सभ्यतालाई भविष्यवाणी एवम् मार्गदर्शन गर्दै सही मार्गमा हिँडाउने पद्धति भएको तथ्य अनुसन्धानबाट थाहा हुन्छ । यो सभ्यता शैली यति असल हुँदो रहेछ कि जसमा कुनै लिखित सामाजिक कानुन नचाहिँने हुँदो रहेछ किनभने उक्त पद्धतिले कुनै दस्तावेजको व्याख्यानको नाममा अल्पज्ञानले अपव्याख्या हुन पुगी मानिसले सत्मार्ग भुल्ने समस्याबाट बच्ने रहेछ । यसले धर्मको नाममा व्यवहारगत रुग्णता, जडता र पाप जन्मने खतरा पूर्ण रूपले अन्त्य हुँदो रहेछ । दस्तावेजको जड मार्गदर्शनको ठाउँमा स्वयम् जीवित आध्यात्मिक मार्गदर्शन सदा मिलिरहेपछि के को समस्या । तर जसै किरात समुदाय दुर्व्यसन र मासुमंशमा लागे ज्ञान र शालीनताको ठाउँमा अहङ्कार चुलियो परिणाम स्वरूप जताततै भुन्डै भुन्ड । दुर्व्यसनी भएपछि तान्त्रिक बिजुवा, न्वक्सोहरूमा पनि भोगबली, जाँड रक्सी आदिले देवीदेवता पुज्ने तामसिक पुजाको संस्कार र कार्यविधि बन्ने रहेछ ।

पदार्थको एटममा जस्तै प्रकृतिमा पोजेटिभ र नेगेटिभ शक्ति हुने गर्दछ । तामसिक पुजा आराधनाले नेगेटिभ शक्तिको आराधना हुने गर्दछ । इतिहासका राजामहाराजाहरूले पनि तामसिक पुजा आराधनाबाट यही नेगेटिभ शक्ति पुकारेर शक्तिमा रजगज गरेको देखिन्छ । नेगेटिभ शक्ति शास्वत र सदावहार हुँदैन, त्यसले कालान्तरमा जन्माउने भनेको दुःखदायी अवस्था नै हो ।

किरात इतिहास, तथ्य र कथ्य

किरात इतिहासको जो सवाल छ यसमा पाठकमाथि भाष्य चढ्ने चलनको अहम् भूमिका छ । सत्लेखन याने कि सचेत ढङ्गले सत्य तथ्य अनुसन्धान गरेर सही नियतले जिम्मेवार भई सम्प्रेषण गरिएका यथार्थपरक किरात इतिहास सम्बन्धी विवरण सान्छै कम छन् हामी कहाँ । यस मामलामा देवताकृत भाष्यले यति धेरै हलचल ल्याएको छ कि स्वयम् सही नियतधारी सत्लेखनवाला इतिहासकारहरू पनि धरमराएर किरात इतिहासको नाममा भ्रामक दस्तावेज पेस गर्न पुगेका छन् । किरात इतिहासलाई न्यायोचित कोणबाट सत्लेखन गर्ने काम मरुभूमिमा चिस्यानको खोजी कार्य जस्तै अवस्थामा छ ।

किरात इतिहासलाई बङ्ग्याउने त बङ्ग्याउने नै भइहाले यसलाई माया गर्ने लेखकले पनि संसारका एक से एक कुटिल बौद्धिक लेखकका चलाख पूर्ण जाल महाजालको गोलचक्कर चिर्न नसकेर यस इतिहासको भ्रामक अनुहार सजाउन पुगेका छन् । याने कि किरात इतिहास सम्बन्धि लेखनमा भाष्य लेखकमाथि चढेर बोलेको छ ।

किरात इतिहास सम्बन्धि तामसिक पूजा आराधना विधिबाट पुकारेर पूजा गरिने देवता चढेर बोल्ने पहिलो व्यक्ति सिल्भन लेभी थिए । ती देवताकृत भाष्यकार साहसी मात्रै होइनन् महा साहसी थिए । यस अर्थमा कि दुस्साहस गर्नु साहस गर्नु भन्दा निकै खतरनाक हुन्छ । किरातलाई कपोलकल्पित 'मङ्गोलियन'को उपमा दिएर जता पायो उतै बक्ने पहिलो स्क्रिप्टर लेभीनीयन स्क्रिप्टर नै थिए । अरूको छँदाखँदाको इतिहास बिगारेर भ्रामक मनोमालिन्यता पोख्नु कम चानचुने कुरा होइन । यिनमा इतिहासको सद्बुद्धिको अलावा कुटिल राजनीतिक बुद्धि तत्काल जाग्यो र तत्क्षण इतिहास बिगाडै विभाजन ल्याउने भ्रामक स्वैर कल्पना हाबी हुन थाल्यो । यसो गर्नुको पछाडि अत्यन्त गौरवशाली सभ्यताको मूल थलोबाट किरातलाई अलग्याई मङ्गोलियाबाट आएका इतिहास विहीन या कमजोर इतिहास बोकेका फिरन्ते जाति हो भन्ने रहस्यात्मक भ्रम फैलाउनु, शक्तिशाली किरात इतिहासको जरा उखेलेर किरातलाई साँघुरो कित्तामा कहिल्यै उठ्न नसक्ने गरी एउटा निम्छ्रो उपस्थितिमा बुद्धिमता पूर्वक पछारेर कैद गरिछाड्नु लगायतका उद्देश्यहरू थिए ।

स्वयम् मङ्गोलियाको भने इतिहास तीन हजार वर्षको छ अनि किरातहरू उही देशको इतिहासको सुरुवाती समयभन्दा हजारौं वर्ष अघिदेखि यहाँ छन् । त्यसो भए कसरी किरात मङ्गोलियन भए? संसारकै सबैभन्दा पुरानो पाँच हजार वर्ष अघिको ऋग्वेदमा जताततै किरातको उल्लेख छ । असल इतिहासका सचेत इतिहासकारहरूले के सम्म उल्लेख गरेका छन् भने मङ्गोलियातिर चाहिँ कतिपय किरात व्यापार गर्ने लगायत विविध सिलसिलामा पुगेर बसे र केही उपस्थिति चाहिँ त्यहाँ पनि किरातको छ ।

दुःखको कुरा लेभीनीयन भाष्यकारको कपोलकल्पित भाष्य पुष्टि गर्ने कुनै वस्तुगत आधार बिना नै कागले कान लग्यो भन्दा कान नछामी दौडिनेहरूको बिचमा अकल्पनीय ढङ्गले बिक्न पुग्यो ।

लेभीनीयन भाष्यकार कोलम्बस नामको भाष्यकारकै उत्तराधिकारी हुन् । कोलम्बसले अमेरिका पत्ता लगाए र त्यहाँका आदिवासीलाई उनीहरूको साँचो पहिचानमाथि 'रेड इन्डियन' नामको दाइजो ट्याग लेपन गराए । यति सम्म उदेक लाग्दो इतिहास बनाइयो कि उनीभन्दा हजारौं वर्ष अघिदेखि बसोबास गर्दै आएका ती आदिवासी भने अमेरिका पत्ता लगाउने मानिसमा परेनन् । उनीहरू अमेरिकाका जननी हुन् भनी उल्लेख गरिएको साँचो इतिहास कहाँ कतै बनेन, बनाइएन । जो युगौं पछि छिरे उनी अमेरिकाका जननी बने । किरातलाई युगौंपछि 'मङ्गोलियन' लेख्नु त्यही विरासती देवताकृत भाष्यकारको निरन्तरता हो ।

प्लेटोको एलिगरी र किरात संस्कृति

प्लेटोले एउटा सुन्दर लेखनी लेखे - द एलिगरी अफ द केभ । जस अनुसार एउटा गुफामा कुवाका भ्यागुता जस्ता बासिन्दाहरू हुन्छन् । ती कहिल्यै बाहिरका संसारसँग अभ्यस्त भएका हुँदैनन् । उनीहरूलाई गुफाको भ्रामक सौन्दर्य नै यथार्थ संसार हो भन्ने लागेको हुन्छ । त्यो गुफाको एकातिर अग्लो भित्ता हुन्छ र त्यहाँ गुफा बाहिरका वस्तु, जनावर, मानिसको आकृति आदिको छाया देखा पर्छन् । बाहिरका मानिसहरू नाचगान गर्दा गुफाबासीलाई लागेको हुन्छ कि छाया नाच्छन् र गीत गुञ्जनको आवाज पनि ती छायाकै आवाज हुन् । उनीहरूलाई ती छायाका यथार्थ रूप बाहिर उज्यालो संसारमा छुट्टै छन् भन्ने विश्वास नै हुँदैन र ती छाया नै साँचो वस्तु हुन् भन्ने परेको हुन्छ । ती गुफाबासी मध्ये कोही अचानक बाहिर उज्यालोमा आइहाल्यो र संसारको उज्यालोको यथार्थ देख्यो भने छाया त अरू नै वास्तविक मानिस, वस्तुका परावर्तित रूप पो रहेछन् भन्ने बुझ्नेछ । गाउने र नाच्ने त छाया होइन मान्छे पो रहेछन् भन्ने कुरामा ऊ स्पष्ट हुनेछ र गुफाबासी प्रति अचानक उनमा अगाध दया पलाउनेछ । यस्तै भाव लिएर ऊ गुफाबासीको उद्धारमा

फक्यो भने के त्यहाँ उसको भव्य स्वागत होला? उसलाई त्यहाँ स्वागत त गरिएला तर फरक प्रकृतिको । जब गुफामा गएर उनले सत्य नै भए पनि फरक मत राख्नेछन्, त्यसले सबैको विश्वास विरुद्ध बोलेको ठहरिने छ र तत्काल उनलाई मार्न सबै जाइलाग्नेछन् ।

संसारमा सत्य बोल्नेहरूलाई बडो खतरा छ । भुट बोल्नेलाई जताततै स्वागत छ, तिनका जत्रतत्र चेला पनि निस्किएलाछन् । किनभने सार र गहिराई बिनाको हल्का काम गर्न जसलाई पनि सजिलो हुन्छ । हामी जहाँ हुर्कन्छौं र दीक्षित हुन्छौं त्यहीँ ठाउँ अनुसारको छायाका बाछिटाहरूले हाम्रो चेतन र अवचेतन मन नछुने कुरै भएन । जुन छायामा हामी अभ्यस्त हुन्छौं त्यसबाट पृथक् रहन पनि त गाह्रै छ ! जसले छिटो छुन्छ उसको तत्काल सुनुवाइ हुन्छ । देवताकृत भाष्यको नालीबेली पनि यही नै हो, कुटिल चाल चल्थो, चढ्यो बोल्यो, प्रभाव पारी हाल्ने । सुन्ने आम मानिस 'हो त !' भन्दै ज्यान फालेर पछि दौडी हाल्छन्, सोचन परेन, ठम्याउन परेन किनभने सोच्ने, ठम्याउने काम कठिन काम हो ।

यो लेभिनीयन स्क्रिप्टरको रहस्योक्तिमा निस्केको 'मङ्गोलियन' शब्दको प्रभाव असोचनीय रूपले बढेर गयो प्लेटोको एलिगरीमा छायाको प्रभाव जस्तै । क्रमशः लेभीकै शैलीमा अरू कर्कपेट्रिक, हेमिल्टन, मिस्टर मूर लगायतका इतिहासकारहरूले पनि 'किरात मङ्गोलियन हुन्' भन्ने भाष्यलाई प्रगाढ बनाउँदै गए ।

मङ्गोलियन वाला भाष्यको बलियो प्रभाव जनसमुदाय लगायत बौद्धिक वर्गमा पनि गहिरो परेको छ । कतिपयमा हाम्रो पहिचान 'किरात' त के कसो हो, 'मङ्गोलियन' चाहिँ पक्का हो, किनभने यो विश्वले मान्दै आएको छ भन्ने परेको छ ।

त्यसो त लेभिनीयन भाष्यकारको प्रभाव सुप्रसिद्ध किरात समुदायकै इतिहासकार माथि पनि परेको छ । उनी हुन् - इमान सिं चेम्जोङ । उनले किरात इतिहास नामक पुस्तकमा लेभिनीयन भाष्यलाई साभार गरेर 'किरात मङ्गोलियन हुन्' भनी उल्लेख गरेका छन् । यहाँ पनि इतिहासकार माथि भाषा

चढेर बोलेको छ ।

संस्कृत साहित्यमा किरातको चर्चा छ । प्राचीन संस्कृत वाङ्मयका ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद लगायत अधिकांश ग्रन्थमा किरातको चर्चा छ, किरात इतिहास सुरक्षित छ । ऋग्वेद मङ्गोलियाको इतिहासभन्दा पुरानो छ, हजारौं वर्षले । किरात मङ्गोलियन हुनको लागि ऋग्वेद लगायतका संस्कृतका महान् ग्रन्थहरू उतैबाट आएको हुनुपर्छ । यदि संस्कृत उतैबाट आएको हो भन्ने हो भने उतै रहेको संस्कृतको अवस्था कस्तो छ ? मङ्गोलियामा संस्कृतको प्रादुर्भाव कहिले र कसरी भयो ? उताका वेदव्यास, बाल्मीकि को को परे ? यो प्रश्नको जवाफ लेभीको मङ्गोलियन भाष्यमा पाउन सकिन्न । किरात मङ्गोलियाबाट आएको हुन किरात सभ्यता र संस्कृति पनि उतैबाट आएको हुन पर्छ । किनभने जब मानिसको बसाइसराई हुन्छ मान्छे मात्र सदैँनन् । मानिससँगै सभ्यता र संस्कृतिका विभिन्न छापहरू सरेर आउँछन् । बसाइ सदा फेरि सबै सदैँनन् । उही जातिका कुनै न कुनै अंश उतै रहन्छ । मङ्गोलियामै रहेका र यता आएका विभाजित किरात जातिको जनसङ्ख्या, भौगोलिक र सांस्कृतिक सम्पदाको अन्तर सम्बन्धित फेहरिस्त वस्तुगत ढङ्गले कोही पेस गर्न सक्दैन । यसो गर्न नसक्दा किरात मङ्गोलियन हुन् भन्ने आधार रहँदैन । पुरातात्विक एवम् ऐतिहासिक लगायत कुनै पनि तरिकाले किरात मङ्गोलियन ठहर्दैन ।

कुटिल भाष्यको पहाड फोर्ने शास्त्रार्थ महारथ डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यलाई पनि उक्त पहाडले च्याप्यो । उनले प्राचीन किरात इतिहास नामक पुस्तकमा किरात हिन्दु हुन् भनेर उल्लेख गरे । उनका अनगिन्ती कुराहरू सही छन् जस्तै, किरात शाकाहारी थिए, धूम्रपान, मध्यपान गर्दैनथे । किरात यो जीवनशैली बाट प्राप्त उच्च चेतनाले संसार शासन गर्ने चक्रवर्ती सम्राट् थिए ।

यो धर्तीमा सबैभन्दा पुरानो धर्म, संस्कृति र सभ्यता किरातको थियो जुन सात्विक थियो भनी मासुमंश, धूम्रपान, मद्यपान रहित थियो । किरात धर्म संस्कृतिका मन परेका, राम्रा लागेका कुरा लिएर एवम् कतिपय नयाँ कुरा थपेर त्यो बेलाको समय, चेतना अनुकूल छुट्टै धर्मको प्रवर्द्धन गरियो, त्यो धर्म

हिन्दु धर्म थियो । वर्तमान समयमा पशुपतिनाथ लगायत विश्वका विभिन्न महाशक्ति पीठहरूमा हिन्दु धर्ममा आधारित शिव लिङ्गको पुजा आज गरीन्छ । यो शिव लिङ्ग पुजा गर्ने संस्कृति किरातको थियो । गाउँ गाउँमा धामी भक्तीले आफ्नो तान्त्रिक विद्यामार्फत जमिनमुनि रहेको शिला पत्ता लगाइ उत्खनन गरेर देवताको रूपमा पुज्ने जुन चलन रहँदै आएको छ, त्यो शिवलिङ्ग पुजा गर्ने संस्कृतिकै निरन्तरता हो । शिव लिङ्ग पूजा गर्ने चलन भने रगत चढाएर (राजसिक पुजा विधि) र जाँड रक्सी चढाएर पूजा गर्ने विधि (तामसिक)मा आधारित रहेकोले अधिकांश त्यस्ता शिव लिङ्गबाट शक्ति हराएको छ जसलाई बोलीचालीको भाषामा देवता हिँडेको भन्ने गरिन्छ । जब पूजा विधि सात्विक बाट राजसिक र तामसिकमा खस्कन्छ, संस्कृति, चेतना, अनुशासन खस्कन पुगी समुदाय, राष्ट्र र विश्वकै अवस्था अनिश्चित बन्न पुग्छ, जुन वर्तमान अवस्थाको वास्तविकता बनेको छ ।

वर्तमान अवस्था भने विकृतिलाई संस्कृति मान्ने अवस्था धेरै छ । हत्या, हिंसा, दुर्व्यसन र विकृतिले जेलिएको संस्कारजन्य रीतिलाई मौलिक संस्कृति भन्ने चलन चलेको छ । यो विकृतिको बचाउको लागि जे पनि खतरा मोल्ने अवस्था छ, संस्कृतिको समीक्षा, सुधार तथा सच्चाइको संस्कृतिको प्रवर्धनमा भने कोही पनि तयार छैनन् । सच्चाइको किरात संस्कृतिको कुरा गर्दा, सु-संस्कृतिको कुरा गर्दा किरातहरूलाई सहज अनुभव हुँदैन । जस्तो कि प्लेटोका गुफावासीलाई उज्यालोको कुरा गर्दा पारो तात्छ । यस अर्थमा हामी सबैभन्दा पुरानो सभ्यता हिन्दु भन्छौं तर त्योभन्दा पनि पुरानो प्राचीनतम सभ्यता अर्कै थियो, त्यो हो किरात सभ्यता । अनार्य र आर्यबीच एकता कायम हुँदै आएको छ । यो एकता किरात सभ्यताको जगमा हिन्दु संस्कृतिको विकास भएर निर्माण भएको छ ।

मेलिटिड पट भर्सस सलाद

जुन बेलासम्म चेतना र सभ्यताको शिखर निर्माण गर्ने संस्कार, संस्कृति र जीवनशैली बन्दैन तबसम्म कसैको पनि उत्थान सम्भव हुँदैन । मानिसको जीवनलाई विषादको रहस्यले जेलेर दिगो रूपमा उभिन गाह्रो हुन्छ । आफ्नै विकृति र विश्वव्यापी छद्मभेषी भाष्यकारको जालोबाट मुक्त भएर सम्यक

चैतन्यको पाइलामा किरात अधि नबढेसम्म किरातको सुसंस्कृति र उत्थान कठिन रही रहन्छ ।

अब भने किरात इतिहास र संस्कृतिलाई ऐतिहासिक कुटिल भाष्यको चङ्गुलबाट मुक्त गरेर सच्चाइको आँखाले हेर्नुपर्दछ । किरात इतिहासको सम्यक अध्ययन, लेखन, वहस, बोध र अभ्यासको आवश्यकता लाई पुरा गर्नु पर्दछ । अबको सांस्कृतिक अभियान सांस्कृतिक उपनिवेशबाट सचेत सलादीकरणमा आधारित हुनुपर्छ । यसबाट मेलमिलाप सँगै सांस्कृतिक प्रवर्धनको जगमा विश्वबन्धुत्व फैलन्छ । विश्वको भविष्य सुदृढ बन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

चेमजोड, इमान सिंह, *किरात इतिहास, महालक्ष्मीस्थान, ललितपुर*: किरात याक्थुड चुम्तुड, २०५९ ।

च्याटर्जी, सुनितीकुमार, *किरातजनकृति*, कलकत्ता, इ. सं। १९५० ।

प्रपन्नाचार्य, डा. स्वामी, *प्राचीन किरात इतिहास*, रवि, पाँचथर: किरातेश्वर प्रकाशन, २०५१ ।

---, *वेदमा के छ?*, पुलचोक, ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०६७ ।

राई, रामचन्द्र, *प्राचीन किरातले छाडेका सम्पदाहरू*, अनामनगर, काठमाडौँ: दिदी बहिनी अपसेट प्रेस प्रा. लि., २०६६ ।

ऋग्वेद (*सायणभाष्य*), म्याक्समुलर संस्करण ।

Kirkpatrick, Colonel. *An Account of The Kingdom of Nepal*. Delhi: 1811.

Hamilton, Francis. *The Kingdom of Nepal*. Delhi: 1819.

Levi, Sylvain, *In His Work on Nepal*. Paris, 1905.

Lunminthang, Michael. "Rethinking the Political History of Northeast India: Historical Review

on Kuki Country". *Indian Historical Review*, 43.1 (2016).

Singh, G. P. *Researches into the History and Civilization of the Kiratas*. Ansari Road, New

Delhi: Gian Publishing House, 2008.

---. *The Kiratas in Ancient India: A Historical Study of Their Life, Culture, and Civilization*.

Ansari Road, New Delhi: Gian Publishing House, 1990.

चाचुवा

- राज सँगम बायुङ राई
बिगुटार-४, आफ्नो बस्ति,
ओखलढुङ्गा (हाल: युएई, सतवा)

सान्ती इक्के मुलु दुम्ताना
कड लो कड सो पान्तायाना
सारीरेरी के सजेम लेम्जेम दि
मिचि होक्ताया निवा ख्रप्तायाना
कुर्मा कुर्सी नुड
कि लाम पि लाम दि गक्तायाना
इक्के नालुङ दि भक्तायाम ब
डप्सि लआ गरे मुलु खिक्सोड
कुरमा कुरसि प्रक्तायाको
आना इक्के चासुवा योक्तायाम ब ।

गयि भक्दिखा चोमोलुङमा तरे
गक्दिखा लाम द चु धारि गरे
फ्रेसिआ खुलि
तल्सिआ मिचि
डाल्ला दि थुप्रोङ लाम पेल्आ द
निवा हेरआ द

ना यो गयि गक्सोड पायाम दुम
कड कड खुट्टिकलो लक्सोड पायाम दुम
रुडबु किकि के आसिरवाद थिया गयि
जम्म नालुड दि भक्सोड पायाम दुम
गिजो वाजो रोकसोमा मि
हारिबुरि पासियाना
सारी रेरि थुक्सोड निवा ग्व लामयाना
गक्दिखा भक्दिखा लाम द तास्था दि
ग्वल स्यडखिल्ल भाल्याकोदिड
कोजासेति डाल्ला लायाना
डप्सि घाल दनि द्याल फल्याना
इक्के कुर्सीमा कुरसि हल्सोमामि
चासुवा योडयाना प्रडयाना
साया रोडसेला
निवा हर्सेला

चासुवा प्रडया गयि
कड सज्याम पासोड मुलु ख्रप्तियाना
फुडलाम दि,
सारी लाम दि
मुन्खा दि,
घम्खा दि,
नालुड दि चक्सोमा मि भक्सोमा मि
ईक्के कुरमा कुरसि हल्याना
तुकुनि सिम्बा द मात्रै माघ्लुमे अब

गिजो वाजो द मात्रै माघ्लुमे अब
जोडमा तुमाके कुरमा दुम्ला
थोचे निरे के तुम्लो दुम्ला
चासुवा प्रडयाना योडयाना
सिपखा जापखा मात्रै माघ्लुमे अब
तुम्लो यलो द योडयाला
निवा चिडखा मिमखा द योडयाला
सजेम लजेम द योडयाला
जोडमा तुमा द योडयाला
सधैँ योडयाला
हप्पेला योडयाला ईक्के चासुवा ।

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

किरात बायुङ राई सुम्नीखिमका हडकड शाखा समिति सदस्य
ताप्लेजुङ जिल्ला फक्ताङलुङ गा.पा.-४, इखाबु स्थायी ठेगाना,
सुनसरी जिल्ला धरान उ.म.न.पा.-१५, स्मृति पथ घर भई रोजगरीको
शिलशिलामा हडकड बस्दै आउनु भएका वर्ष ५० का विष्णु कुमार
बायुङ राईको मिति २०८०/०२/०२ गते असामहिक निधन भएको
प्रति दुःख व्यक्त गर्दै उहाँ प्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछौं ।

किरात बायुङ राई सुम्नीखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति

बायुड राई भाषा सिकाई क्रियापद (भाग-२)

वसन्त बायुड राई

नेचासल्यान-१, सोलुखुम्बु

बायुड राई भाषा	नेपाली भाषा
उ:चो	दाँत वा सिङ फुकाल्नु, रुख ढाल्नु
ओचो	चढनु, प्रवेश गर्नु
क:चो	बसाल्नु
काचो	तितो हुनु
का:चो	पोइला जानु,
का:चो	पोखिनु
किचो	पकाउनु
कुचो	चोर्नु, कु:चो = तलबाट ल्याउनु
को:चो	हेर्नु
खाचो	दुख्नु
खि:चो	बहानु, हावा चल्नु
खिचो	भगडा गर्नु
खु:चो	छुनु
खु:चो	भुलो चकमकबाट आगो पार्नु
खेचो	लाग्नु(कुनै चिजले लाग्नु), दाउ पार्नु
खोचो	पछ्याउनु
गिचो	दिनु
घिचो	कुट्नु

डक्चो	रुनु
डिचो	डराउनु
चिचो	च्यादनु
चुःचो	खेदनु
चुचो	ओखलीमा कुदनु
चेचो	बादनु
चेःचो	खप्नु
चोःचो	तिर्नु
चोःचो	गला
चोक्चो	किला तिखार्नु, छिपिनु
छेःचो	पखाल्नु
छेःचो	पवित्र पार्नु
छोःचो	मिसाउनु
छोचो	नुन लाग्नु
जाचो	भात खानु
जेःचो	चाल्नु र न्याँनो हुनु
भाःचो	समाउनु, समात्नु
भिःचो	बिउहरु राख्नु, भिज्याउनु(फलफूल) पाक्नु
भोःचो	जोत्नु, भोचो = लम्बु
ताचो	देख्नु
तुचो	पिउनु
तुचो	थाहा पाउनु
तुचो	(सिडले) हान्नु
तेचो	कादनु
तोचो	(मान्छेलाई) बोलाउनु
थिचो	भेट्याउनु

दाचो	भन्नु
दि:चो	(कुवामा पानी) जमाउनु
देचो	काटिनु
दोचो	सुकनु
ध:चो	उज्यालो हुनु
धा:चो	थाप्नु
धे:चो	थेचार्नु
धोचो	खन्नु
न:चो	(भारी) बिसाउनु
ना:चो	चिमोटनु
ना:चो	(सिस्नु/सागपात) टिप्नु
नि:चो	उतार्नु
नि:चो	(भुइँमा) बसाउनु
नुचो	(बिरामबाट) निको हुनु
नो:चो	अशुभ हुनु
प:चो	(कुनै तरल बस्तुको) राग उडनु
पा:चो	बाँधनु
पि:चो	ल्याउनु
प्रि:चो	भत्काउनु
पु:चो	फुकाल्नु
फ:चो	(कुरा) घुमाउनु
फा:चो	साटनु
फिचो	खाना सडिनु/बिग्रिनु
फु:चो	छर्नु
फे:चो	(खाना)पस्काउनु
फे:चो	बाटनु

बा:चो/ब्रे:चो	अलि पछि बोलाउनु
बाचो	खानु
बु:चो	खुस्किनु
बे:चो	सेलाउनु
भो:चो	फुल्नु
मु:चो	फुक्नु
मो:चो	भन्नु
यु:चो	ल्याउनु
यो:चो	हल्लाउनु
रा:चो	ल्याउनु
रि:चो	जिस्काउनु
रु:चो	बिराम हुनु
रुन्चो	उबार्नु/बाँकी राख्नु
रु:चो	अघाउनु
रेचो	खसी पार्नु/काट्नु
रो:चो	खोस्नु
ला:चो	लैजानु
ला:चो	अग्लो हुनु
लि:चो	नेपर्नु
लुचो	यौन सम्पर्क गर्नु
ले:चो	बेच्नु
लो:चो	भक्नु
व:चो/वा:चो	छोड्नु/त्याग्नु
सा:चो	मार्नु
सा:चो	माल्नु
सि:चो	फल्नु

सु:चो	बेस्मारी कुट्नु
सु:चो	सुइरो तिखार्नु
सेचो	धानबाली काट्नु
से:चो	चोखो/चइख हुनु
सो:चो	हार्नु
ह:चो	उपद्रो गर्नु
हा:चो	बफाउनु
हु:चो	(पशु, चौपाया) हकार्नु
हे:चो	मर्न लाम्नु
हो:चो	घोच्नु

२. साधारण वाक्य र उच्च(आदरर्थ) वाक्यको उदाहरण सहित तल दिएको छ ।

साधारण वाक्य	आदरर्थी वाक्य(V मा नेको जोड्ने)
गे पिउ(तँ आइजा)	गुनि पिनेको(तपाईं आउनुहोस)
गे लाऊ(तँ जा)	गुनि लानेको(हजुर जानुहोस)
बिड घिऊ(गोरु कुट)	बिड घिनेको (गोरु कुटिदिनुहोस)
बुब्बुलो सातो(चल्ला मार)	बुब्बुलो सानेको(चल्ला मारिदिनुहोस)
जाचो जाऊ(भात खा)	जाचो जानेको(भात खानुहोस)
खुर्वा कोको(जाँतो उध्या)	खुर्वा कोडनेको(जाँतो उध्याइदिनुहोस)
चार्चा सेऊ(कोदो टिप)	चार्चा सेनेको(कोदो टिपिदिनुहोस)
ब:कु रातो(पानी ल्या)	ब:कु रानेको(पानी ल्याईदिनुहोस)
किकी ब्रेली पाऊ(बाजे बो ला)	किकी ब्रेली पानेको(बजे बो लाईदिनुहोस्)
पुपुम गिऊ(चिन्डो देऊ)	पुपुम गिनेको(चिन्डो दिनुहोस्)
पालाम ब:को(बाँस फुटा)	पालाम पडनेको(बाँस फुटाउनुहोस)

वादिसी चरो(दुदिलो काट)	वादिसी चर्नेको(दुदिलो काटिदिनुहोस)
खिम लाऊ(घर जा)	खिम लानेको(घर जानुहोस)
तोलो पाऊ(थुम्से बना)	तोलो पानेको(थुम्से बनाईदिनुहोस)
कोसी लामो(पाहा खोज)	कोसी लाम्नेको(पाहा खोजिदिनुहोस)
डा सिऊ(माछा समात्)	डा सिनेको(माछा समातिदिनुहोस)
चापो भापो(सुँड्गुर पाठा किन)	चापो भाम्नेको(सुँड्गुर पाठा किनिदिनुहोस)
सङ्गारा माबाऊ(बाखा नखा)	सङ्गारा माबानेको(बाखानखाईदिनुहोस)
डासी मातुडो(जाँड नखा)	डासी मातुनेको(जाँड नखाईदिनुहोस)
माखिऊ(भगडा नगर)	माखिनेको(भगडा नगर्नुहोस)
चिक्बा मासातो(चरा नमार)	चिक्बा मासानेको(चरा नमारिदिनुहोस)

३. मानव शरीरका केही नामहरु

बायुड राई भाषा	नेपाली भाषा
पिया	टाउको
चाम	केस
मिची	आँखा
नाल्दो	नाक
नो	कान
सो	मुख
ख्लू	दाँत
चोचो	गाला
गोन्दरी	घाँटी
ल्यासु	घाँटी पछाडि
कुचु	छाती
नुचु	दुध

गुँ	हात
कोजा	पेट
सुपुम्म	नाइटो
कल	लिङ्गा
द्र्याला	यौनी
फोफोल	नलिखुट्टा भन्दा पछाडिको भाग
खोली	खुट्टा
रुसे	हड्डी
हुःसी	रगत
थुम्बक	मुटु
चिसे	आन्द्रा
कोक्ते	छाला
रामा	भिल्ली
नोगाची	कानेगुजी
यःली	चिउडो

४. बोटबिरुवाहरुको केही बायुड नामहरु

बायुड राई भाषा	नेपाली भाषा
फोसी	नेबारा
थ्यासी	गोगुन
वादिसी	दुदिलो
पालाम	बाँस
नार	निगालो
मुलु	पात्ले
भसिङ	दार
बुसी	उत्तिस

चोसिङ	चिलाउने
वफा	कुचोको बोट
फोरो	ओखर/ओखर बोट
रिची	भलायो/भकिम्लो
खाली	चिराइतो
सेली	मुसुरे कटुस
गुयरुसिङ	काउलो
पाताराङ्गी	सिन्कौली
लोकसी	तितेपाती
ग्रामुचि	केरा/केराको बोट
खलोबाची	एँसेलु
प्रेची	काफल
जिब्जो	घुर्मिस
खुल्तीम्	लोक्ता
पाले	अल्लो
चोकची	काभ्रो
बिङ्ग्याल्वा	किम्बु

५. चराहरुको केही बायुड नामहरु

बायुड राई भाषा	नेपाली भाषा
चिलो	कल्चुडौ
तुक्तुकुर्मा	ढुकुर
कुर्ले तुक्तुकुर्मा	कण्ठे ढुकुर
किल्डु	न्याँउली
बागुलो	ट्याउकिली गरेर कराउने एक भ्याकुर
बिम्बडी	जुरेली

सिको	लाटकोसेरो
हुई	हलेसो
बार्दे	गिद्ध
थोब्याम	कोइरालो
काग्वा	काग
चिखे	चिभे
कोकोले	कोकले
चिचिखे	गाजले पीतचरी
भिरकिली	लमी चरा
थ्याल्मी	कालिज
सिन्टक	काठखोपुवा
क्राम	लामपुच्छे
बिलुक्वा	गौथली

६. जनावर र किराहरुको नाम यस प्रकार छन ।

बायुड राई भाषा	नेपाली भाषा
पो	सुङ्गुर
साआला पो	बदेल
मेसो	भैसी
बा:	कुखुरा
बुब्बुलो	चल्ला
बिड	गोरु
बिर्मा	बिरालो
खिलचा	कुकुर
सङ्गारा	बाख्रा
यू	मुसा
कासु	दुम्सी

किसी	मृग
रोगासी	घोरल
कोसी	पाहा
भोरो	भ्यागुतो
डा	माछा
बुर्बा	भट्ट्याङ्ग्रो
चिक्बा	चरा
खायो	छेपारो
बुसा	सर्प
वाम	भालु
गुब्सा	बाघ
कोक्सो	लोखर्के
सोक्से	बाँदर
पिकिची	सालक
तुङ्कुलुडमा	साडला
रिड	जुम्रा
तुस्यार	उडुस
चुकुब्बा	उपिया
यून्दी	गँड्यौलो
सुरा	भौरी
चङ्केलेडमा	बारुला
खिचाजामा	नमस्ते किरा/आँखा फोरुवा
सैमो	भिँगा
रिक्से	कन्सुलो
कुतिस्यार	गोहोरो
सक्सब्यू	गाइनेकिरा
बाजोरिडमा	माकुरा

खाबुलो	खुम्ले किरा
कोक्चीड्याल्मा	सङ्खे किरा
ब्याम	चिप्ले किरा
भँवा	अरिङ्गाल
खल्याम	कमिला
व्याक्वी	गंगटो

हार्दिक श्रद्धाञ्जली

ओखलढुङ्गा जिल्ला सिद्धिचरण नगरपालिका वडा नं. ३ मोप्लोदयाल निवासी समाजसेवी स्व. भिम बहादुर राईकी श्रीमती तथा शान्ता बायुङ राईको ममतामयी आमाको मिति २०८०/०५/११ गतको दिन ८७ वर्षको उमेरमा भएको निधनले किरात बायुङ राई सुम्निखिम परिवार अत्यन्त मर्माहत भएको छ । शोकको यस दुःखद घडीमा दिवंगत आत्माको चिर शान्तिको कामना गर्दै हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछौं । साथै शोकलाई शक्तिमा बदल्ने शक्ति सुम्निमोले प्रदान गरून भनी परिवारजन प्रति समवेदना व्यक्त गर्दछौं ।

किरात बायुङ राई सुम्नीखिम, केन्द्रीय कार्यसमिति

मोलोचे गेक्सै पाचो दुम्आ बः

- भिमकुमारी बायुड राई
सचिव, नेचा सल्ल्यान-५ सोलुखुम्बु

मोलोचे गेक्सै पाचो दुम्आ बः
पाचो दुम्आ एम थोचे गेक्सै बः
ताम वाक्सा सेग्रो पाचोको सारी लेचो दुम्आ बः
दबके पातुप्री पासोड लाचो दुम्आ बः

मोलोचे गेक्सै पाचो दुम्आ बः
पिउनडा खारायो सरकारी जागिर जाचो दुम्आ बः
मेम मामाके जिआ चोली आकडमे फ्यार्चो दुम्आ बः
दश धारा नुचुके ज्यार चोचो दुम्आ बः

मोलोचे गेक्सै पाचो दुम्आ बः
खाडी मुलुकडा खारायो लाचो दुम्आ बः
मेम पापाके जिवा दौरा वोक्चो दुम्आ बः
आथिड पाने माचापचोम गुण चोचो दुम्आ बः

मोलोचे गेक्सै पाचो दुम्आ बः
साला वाक्सारी हर्गे फोक्सोड पोक्सो-प्रोक्मो सिली मोचो दुम्आ बः
चोखो लिडखाम डासी पिरुममी भुचो दुम्आ बः
तुम्लो पासोड भुमि लिफे पुपुम्मी किपिलाइ पोक्चो दुम्आ बः

मोल्टोचे गेक्सै पाचो दुम्आ बः
हलेसी तुवाचुडरी दोलोकुम ताप्चो दुम्आ बः
सुरु दबड पाचो दुम्आ बः
ब्लन पाचोको किपिके पातुम्री वकआपुस्तालाइ कैसो पाचो दुम्आ बः

नेपाली अनुवाद

यासपाली केही त गर्नु छ
ताम वाक्सा सेग्रो गरी पितृ पुज्नु छ
आफ्नो संस्कार र संस्कृति बचाउनु छ
प्रकृति र पितृलाई रक्सि पार्नु छ

यासपाली केही त गर्नु छ
चाहे पिउन नै किन नहोस सरकारी जागिर खानु छ
त्यो भगवान रुपी आमाको फाटेको चोलो फेर्नु छ
दश धारा दूधको ऋण तिर्नु छ

यासपाली केही त गर्नु छ
चाहे किन नहोस खाडी मुलुक नै भए पनि विदेशिनु छ
त्यो पापाको च्यातिएको दौरा टाल्नु छ
अमूल्य सर्घष जीवनको ऋण तिर्नु छ

यासपाली केही त गर्नु छ
साला वाक्सा गरी भ्याम्टा बजाउदै छमछमी नाच्नु छ
चोखो लिङखाम डासी पिरुमले पर्साउनु छ
मुन्दुम गाउदै लिफे भुमि चमर पुपुमले कुल पितृलाई ब्युभाउनु छ

यासपाली केही त गर्नु छ
हलेसी तुवा चुडमा दोलोकुम घन्काउनु छ
किकी पिपीको विती बचाउनु छ र शिर उचाल्नु छ
सुरुवात आफैबाट गर्नु छ
गरेर जर्गेना संस्कृति र इतिहासको पुस्तान्तरण गर्नु छ

आर्थिक प्रतिवेदन

पार्वती बायुड राई (रिम्वाफुड)
कोषाध्यक्ष

आदरणीय अध्यक्ष ज्यू,

किरात बायुड राई सुम्निखिमको तेश्रो साधारण सभामा पाल्नुभएका प्रमुख अतिथि, विशिष्ट अतिथि एवम् अतिथिगण, संस्थाका सल्लाहकार, नक्सो, भाम्चा/जाम्चा, मुलुमी मसिमी, लगायत सभामा उपस्थित सम्पूर्ण आमाबुवा, दिदीबहिनी तथा दाजुभाईहरूमा संस्थाको कोषाध्यक्षको तर्फबाट सेवा अभिवादन व्यक्त गर्दछु।

सर्वप्रथम सुम्निखिमको उन्नति र प्रगति होस, सबैको मन मुटुमा बस्न सफल होस भनी स्वइच्छाले अमूल्य आर्थिक सहयोग गर्नु भएकोमा सम्पूर्ण सहयोगीहरूलाई हार्दिक आभार साथै धन्यवाद व्यक्त गर्दछु। हाम्रो बायुडभाषा, संस्कृति, धर्म, इतिहास र तुम्लोयालो संरक्षण संवर्द्धनका निम्ती आगामी दिनमा पनि यसैगरी यहाँहरूले साथ सहयोग गर्नु नै हुनेछ भन्ने पूर्ण आशा लिएकी छु।

कुनै पनि संस्थालाई जीवन्त दिनलाई आर्थिक पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। किरात बायुड राई सुम्निखिम सिमित श्रोत साधनबाट बायुड समुदायको हितको लागि क्रियाशिल छ। तपाईंहरूले ठूलो मन बनाएर दिनु भएको आर्थिक सहयोगलाई पारदर्शिता, इमान्दारपूर्वक र मितव्ययिताको साथ उचित शिर्षकमा खर्च गर्न सक्दो कोसिस गरेका छौ र गर्नेछौ भन्ने प्रतिबद्धता सभासामु व्यक्त गर्दछु। सुम्निखिमको हितको निम्ति आउने दिनमा आआपनो ठाउँबाट लागी पर्न, संस्थाले गरेको सही कामको प्रचार प्रसार गर्न र आवश्यक सुभाब सल्लाह दिन सबैको दायित्व भएकोले जिम्मेवारी पूर्वक लाग्न हुन सम्पूर्ण बायुड राई समुदायमा हार्दिक अपिल पनि गर्दछु। (सुभाब सल्लाह र सहयोगको लागि Email: bayungsumnikhim@gmail.com)

किरात बायुड राई सुम्निखिमको आ. ब. २०७९/८० आय/व्यय निम्न अनुसार छन्।

Dwaraka & Co.
Regd Auditors
Firm. No. 2173

Pan No. 50008430
Cop . No. 202

**INDEPENDENT AUDITOR REPORT
ON
FINANCIAL STATEMENT**

We have audited the attached Balance sheet of, **Kirat Bayung Rai Sunnikhim., Sokedhara - 4 , Kathmandu (Pan.No.615292809)** as on 31st Ashadh 2080, and the related statements of income for year then ended These financial statements are the responsibility of the Organization's . Our responsibility is to express an opinion on these financial statements based on our audit.

We report that

- a) We have obtained all the information and explanation which to the best of my knowledge and beliefs were necessary for the purpose of my audit.
- b) In our opinion, the Organization has kept proper books of account so far appears from our examination of these documents.
- c) The Balance Sheet and Profit and Loss Account dealt with by the report are in agreement with the books of accounts.
- d) In our opinion and to the best of my information and according to the explanation given to us the said accounts give a true and fair views:
- e)
 - I. In the case of Balance Sheet of the state of affairs of the firm as on 31st Ashadh 2080 and,
 - II. In the case of Profit and Loss account, actual result of the transaction during the year.
- f) In our opinion and to the best of my information, it is not noticed that any employees of the Organization has acted contrary to the legal provision relating to the account or committed any misappropriation or caused loss or damage.

Dwarika Chaulagain

Regd. Auditor
For: Dwaraka & Co
Date: 2080/08/23
Place: Kathmandu

UDIN Number:240107RA033767JbB3

Kirat Bayung Rai Sumnikhim
Sukedhara - 4 , Kathmandu
Balance Sheet
 As on 31st Ashadh 2080

Amount in Rs			
Sources of Fund	Schedule	Current Year	Previous Year
Saving Fund			
Lifetime Membership Fund		-	65,000.00
Accumulated Fund		60,269.00	(1,798.00)
(Excess of Income Over Exp.)		(66,047.75)	(2,933.00)
Total:		(5,778.75)	60,269.00
Application of Fund			
Fixed Assets	2		
Gross Block		9,375.00	12,500.00
Depreciation		2,343.75	3,125.00
Net Block		7,031.25	9,375.00
Current Assets			
Cash & Bank Balance	1	41,982.00	55,894.00
Advance & deposit	3	-	-
Total Current Assets		41,982.00	55,894.00
Less Current Liabilities	4	54,792.00	5,000.00
Net Working Capital		(12,810.00)	50,894.00
Total:		(5,778.75)	60,269.00

Treasurer

chairman

Auditor

Kirat Bayung Rai Sumnikhim
Sukedhara - 4 , Kathmandu
Cash Flow Statement
 As at end of Ashadh 2080

	Particulars	Amounts In NRS
A.	Cash flow from Operating Activities	
	Profit (Loss) During the year	(66,047.75)
	Adjustment	
	Depreciation	2,343.75
	(Increase)/Decrease Closing Balance	-
	(Increase)/Decrease Advance & Deposit	-
	Increase/ (Decrease) Current Liabilities	49,792.00
	Net Cash from Operating Activities	(13,912.00)
B.	Funds from investing Activities	
	Investment in Fixed Assets	-
C.	Cash from Financing Activities	
	Lifetime Membership Fund	-
	Increase / (Decrease) Fund	-
	Total Cash from financing Activities	-
	Total Cash Flow during the Year (A+B+C)	(13,912.00)
	Cash & Bank Balance beginning of the year	55,894.00
	Cash & Bank Balance end of the year	41,982.00

 Treasurer

 Chairman

Auditor

Kirat Bayung Rai Sumnikhim
Sukedhara - 4 , Kathmandu
Profit & loss Account
 For the year ended 31st Ashadh 2080

Particulars	Schedule	Amount in Rs	
		Current Year	Previous Year
Total Received	5	542,481.00	727,662.00
		-	-
Total:		542,481.00	727,662.00
Administration Overhead	6	606,185.00	727,470.00
Operating Profit & (Loss)		(63,704.00)	192.00
Miscellaneous Income		-	-
Depreciation	2	2,343.75	3,125.00
Excess Of Income Over Expenditure		(66,047.75)	(2,933.00)
Saving			
Previous Year Saving		-	-
Current Year Saving		(66,047.75)	(2,933.00)
Saving transferred to B/S		(66,047.75)	(2,933.00)

Raj
 Treasurer

Gyankar Rai
 Chairman

**Kirat Bayung Rai Sumnikhim
Sukedhara - 4, Kathmandu**

**Schedule : 2
Fixed Assets Details**

Group	A		B		C		D	
	Building	Office Equipments	Vehicle	Others	Total			
Particulars (Pool)								
Original cost as on 32-03-079	-	12,500.00	-	-	12,500.00			
Depreciation up to 32-03-079	-	3,125.00	-	-	3,125.00			
Balance up to 01-04-079	-	9,375.00	-	-	9,375.00			
Adding During the year	-	-	-	-	-			
Disposal/sales during the year	-	-	-	-	-			
Total Amount	-	9,375.00	-	-	9,375.00			
Depreciation Rate	5%	25%	20%	15%	-			
Depreciation During The Year	-	2,343.75	-	-	2,343.75			
WDV as on 31-03-080	-	7,031.25	-	-	7,031.25			

Rai
Treasurer

Kayam P. Rai
chairman

[Signature]
Auditor

Kirat Bayung Rai Sumnikhim
Sukedhara - 4 , Kathmandu
Fiscal Year 2079 - 080

Schedule - 1		Amounts In Rs	
	Current Year		Previous Year
Cash & Bank Balance			
Cash Balance	-		29,232.00
Bank Balance	41,982.00		26,662.00
Total :	41,982.00		55,894.00

Schedule - 3		Amounts In Rs	
	Current Year		Previous Year
Advance & Deposit			
	-		-
Total :	-		-

Schedule - 4		Amounts In Rs	
	Current Year		Previous Year
Current Liabilities			
Parbati Rai	44,792.00		-
Audit Fee Payable	8,500.00		4,925.00
TDS on Audit Fee	1,500.00		75.00
Total :	54,792.00		5,000.00

 Treasurer

 Chairman

Kirat Bayung Rai Sumnikhim
Sukedhara - 4 , Kathmandu
Fiscal Year 2079 - 080

Schedule - 5

Programme Income	Amounts In Rs	
	Current Year	Previous Year
Member Income	80,000.00	4,400.00
Other Income	410,581.00	491,298.00
Deusi Bailo Income	-	110,664.00
Book Sale	51,900.00	-
Picnic Income	-	121,300.00
Total :	542,481.00	727,662.00

Schedule - 6

Administration Expenses	Amounts In Rs	
	Current year	Previous Year
Printing & Stationery	43,200.00	66,350.00
AGM Expenses	244,760.00	57,454.00
Calender & Booklate Publication	189,400.00	246,400.00
Picnic Expenses	-	159,495.00
Audit Fee	10,000.00	5,000.00
Tea & Khaja Expenses	81,040.00	70,750.00
Office Exp.	-	76,590.00
Miscellaneous Expenses	35,535.00	29,000.00
Local Conveyance	500.00	-
Organization Regd Exp.	1,750.00	16,431.00
Total :	606,185.00	727,470.00

 Treasurer

 chairman

 Auditor

Kirat Bayung Rai Sumnikhim.,
Sukedhara - 4, Kathmandu
Financial Year 2079/080(2022/2023)

Schedule 7

Significant Accounting Policy and Notes to Account

A. Basis of Accounting

Financial statements have been prepared under historical cost convention and accrual accounting concept (except as specifically stated in this schedule) following Nepal Accounting Standards.

B. Revenue Recognition

Revenue has been recognized as and when the services are confirmed to deliver to customers (Groups) unless there is uncertainty as to the realization of amount.

C. Fixed Assets

Fixed Assets have been valued at Cost. All expenses incurred for bringing the assets to their present location and conditions have been capitalized.

D. Depreciation

Depreciation on fixed assets has been provided on Diminishing Balance Method at the following rates provided in Income Tax Act 2058

A. Building	5%
B. Office Equipment and Furniture & Fixtures	25%
C. Automobiles	20%
D. Machinery and Other Fixed Assets	15%

Depreciation on additions made or allocated to the fixed assets during the financial year has been provided as per Income Tax Act, 2058 by applying following proportions.

A. Fixed Assets acquired up to Poush End	Full Depreciation
B. Fixed Assets acquired between Magh and Chait End	2/3 Depreciation
C. Fixed Assets acquired between Baisakh and Asar End	1/3 Depreciation

D. Income Tax Provision

Income Tax provision was made as per the provision of Income tax Act and it may be differing when tax audit is done.

ध्यान बहादुर राई: जीवनी

— चक्रसेर राई
अधिवक्ता/केन्द्रीय सल्लाहकार

संक्षिप्त परिचय

नागरिकताको नाम:- ध्यान बहादुर राई

बुलुनिड (पित्री नाम):- तोडिदसे ध्यान बहादुर (मुपुचा, बायुड राई)

जन्म:- २०१७/०४/०६ गते विहिबार

जन्मस्थान: रावाबैसी गाउँपालिका- ३ (साविक लामिडाँडा गाउँ
पञ्चायत/गाविस), खोटाङ

बाजे/बजुः- जयमान सिंह राई/रनहिरा राई
 बुवा/आमाः- खड्ग बहादुर राई/खड्ग माया राई, मनलक्षी राई
 पत्नीः- कोपिला राई
 छोरी/छोराः- साइस्ता राई/पराक्रम प्रसिद्ध राई
 भाईहरुः- मान बहादुर रुम्दाली राई(माईला), ज्ञान बहादुर राई(साईला)
 र युवराज राई(कान्छा)
 वहिनीहरुः- विन्द्रशोभा राई(ठुली), चित्र कुमारी राई(माईली), विमला
 राई(साईली) र निर्मला राई(कान्छी)

शिक्षा

प्राथमिक शिक्षाः- श्री महेन्द्र मंगला राष्ट्रिय प्राइमरि स्कुल, रावाबैसी
 गापा- ३, लामिडाँडा

माध्यमिक शिक्षाः- श्री चम्पावती माध्यमिक विद्यालय, दिक्तेल
 रुपाकोट मझुवागढी न.पा.- १४, वुईपा

आई.ई.:- पुलचोक इन्जिनियरिङ क्याम्पस, पुलचोक ललितपुर

वि.कम.:- महेन्द्र मोरङ क्याम्पस, विराटनगर

एम.ए. (अर्थशास्त्र):- महेन्द्र मोरङ क्याम्पस, विराटनगर

सार्वजनिक पदधारणः - नगर प्रमुख, धरान नगरपालिका (२०४९-
 २०५४)

सांगठनिक/राजनैतिक जिम्मेवारी

- ◆ सदस्यः- माले अखिल (अनेरास्ववियु) ललितपुर जिल्ला कमिटी, २०३६ ।
- ◆ कोषाध्यक्षः- अखिल (अनेरास्ववियु) मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय कमिटी, २०३७ (अध्यक्ष- दाताराम खनाल) ।
- ◆ सचिवालय सदस्यः- अनेरास्ववियु केन्द्रीय कमिटी, २०३८ (छैटौँ राष्ट्रिय सम्मेलनबाट, अध्यक्ष- टंक कार्की) । २०३९ मा अखिलको मेची, कोशी, सगरमाथा र जनकपुर अञ्चल इन्चार्ज ।

- ◆ सदस्यः— बागमती विशेष समिति, नेकपा माले, २०३८ ।
- ◆ सहसचिवः— धरान नगर कमिटी नेकपा माले, २०४६ । सचिवः— धरान नगर कमिटी, नेकपा एमाले, २०४७ ।
- ◆ सदस्यः— सुनसरी जिल्ला कमिटी, नेकपा माले, २०५४ (महाकाली सन्धिको विषयमा एमाले विभाजन भएपछि बनेको पार्टी, अध्यक्ष- वामदेव गौतम)
- ◆ अध्यक्ष— लोकतान्त्रिक किरात राई संघ (एमाले र माले एकीकरण भएपछि), २०५८ ।
- ◆ सचिवः— केन्द्रीय निर्वाचन आयोग, सङ्घीय समाजवादी पार्टी, २०६९ (पहिचानको मुद्दालाई पार्टीले बेवास्ता गरेपछि नेकपा एमालेबाट अलग भई बनेको पार्टी, अध्यक्ष- अशोक कुमार राई)
- ◆ सचिवः— केन्द्रीय संगठन विभाग, सङ्घीय समाजवादी फोरम, २०७२ (सङ्घीय समाजवादी पार्टी र मधेशी जनअधिकार फोरम एकीकरण भई बनेको पार्टी, अध्यक्ष- उपेन्द्र यादव)
- ◆ सदस्यः— केन्द्रीय समिति, समाजवादी पार्टी, २०७४ (सङ्घीय समाजवादी फोरम र बाबुराम भट्टराई नेतृत्वको नयाँ शक्ति बीच एकीकरण भई बनेको पार्टी)

जेल जीवन

- ◆ शिक्षक आन्दोलनलाई सहयोग गर्ने क्रममा पुलचोक क्याम्पसबाट पक्राउ गरी नखुबु जेल, २०३७ ।
- ◆ अखिलको छैटौँ राष्ट्रिय सम्मेलन तयारीको क्रममा पुलचोक क्याम्पस होस्टल कोठा नं. ३१८ बाट पक्राउ गरी महेन्द्र पुलिस क्लब हुँदै सदर खोर डिल्लीबजार । जेलभित्र आन्दोलन गरेपछि हनुमानढोका हुँदै भैरहवा जेल, २०३८ ।

सामाजिक योगदान

- ◆ संस्थापक- श्री जनज्योति प्रा.वि. लामिडाँडा-३ (हाल रावाबैसी गापा- ३) खोटाङ, २०४२ ।
- ◆ संस्थापक- चिउरीवास एकता समाज काठमाण्डौ, २०६६ ।
- ◆ संस्थापक- श्री खड्ग बहादुर-खड्गमाया-मनलक्षी स्मृति शिक्षा पुरस्कार । श्री जनज्योति आ.वि. रावाबैसी ३ खोटाङ, २०७१ (वार्षिक पुरस्कार रकम रु. ५० हजार)

विदेश भ्रमण: बेलायत(२०४४), भारत, टर्की, दुवाई, सिंगापुर, थाईल्याण्ड

स्मृतिमा आदरणीय दाजु ध्यान बहादुर राई

जिल्ला खोटाङ साविक लामिडाँडा गाविस हाल रावाबैसी गाउँपालिका-३ द्यालबाया निवासी बुवा स्व. खड्ग बहादुर राई र आमा स्व. खड्गमाया राईको जेठो सन्तानको रूपमा वि.सं. २०१७ साल साउन ६ गते विहिवार ध्यान बहादुर राईको जन्म भयो । सानै उमेर देखि तेजिलो दिमाख भएका उहाँले प्राथमिक तहको शिक्षा स्थानीय श्री महेन्द्र मंगला राष्ट्रिय प्राइमरि स्कूल (लामिडाँडा) बाट र माध्यमिक तहको शिक्षा छिमेकी वुईपा गाविस हाल दिरुम नपा- १४ स्थित श्री चम्पावती माध्यमिक विद्यालयबाट लिनुभयो । हरेक कक्षामा प्रथम भई उत्तीर्ण हुनुहुने राई पढाईका अतिरिक्त विद्यालयमा संचालन हुने हाजिरी जवाफ, वादविवाद प्रतियोगिता, कविता लेखन/वाचन, भलिबल खेल, दौड प्रतियोगिता, नृत्य प्रतियोगिता जस्ता हरेक क्रियाकलापहरूमा सक्रिय सहभागी भई उत्कृष्ट नतिजा हासिल गर्नुहुन्थ्यो । श्री चम्पावती माविका तत्कालीन प्रधानाध्यापक गुरू एकनाथ ढकाल सम्झंदै भन्नुहुन्छ “पढाई संगै हरेक क्रियाकलापमा अब्बल विद्यार्थी उनै ध्यान बहादुर राईको नेतृत्वमा गएको टोलीले विराटनगर र क्षेत्रीय सदरमुकाम धनकुटामा राजा विरेन्द्र सवारी हुँदा प्रस्तुत गरेको नृत्यले क्रमशः प्रथम र दोश्रो स्थान हासिल गर्न सफल भई नगद र प्रमाणपत्र सहित पुरस्कृत भयो । सो बखत टोलीलाई राजाबाट प्रदान गरिएको शिल्ड विद्यालयमा अझै सजिएर रहेको छ”।

उच्चशिक्षा, संघर्ष र राजनीति

२०३४ सालमा दोश्रो श्रेणीमा एसएलसी उत्तीर्ण भएपछि बिहेगरी मास्टरको जागीर खोजी गाँउमै बस्न बुवाले सुभाएको प्रसंग उहाँ यसरी सुनाउनुहुन्थ्यो “उवेला एसएलसी गरेको मान्छे धेरै पढेलेखेकोमै गनिन्थ्यो । अरु केहि नहुंदापनि त्यति पढेकोलाई मास्टर हुन स्कुलले बोलाएरै जागिर दिन्थ्यो । एसएलसी पास गरेपछि पापाले बिहे गर्न र मास्टर हुन भन्नुभो तर मैले मानिनँ । मलाई फकाउनलाई एकपटक काठमाण्डौ घुमेर आउँछु अनि जे गरेनि गरौंला नि त भन्ने प्रस्ताव पापाले सहजै स्वीकार गर्नुभो । पैसोको जोहो गरिदिनु भो अनि म काठमाण्डौ गएँ । काठमाण्डौ पुगेर साथीभाईको सल्लाहमा पुल्चोक इन्जिनियरिङ, शंकरदेव र रत्नराज्य क्याम्पसमा प्रवेश परीक्षा दिएँ । नाम निस्कियो पनि अनि मात्र म गाउँ फिरेँ । पढाईको निमित्त छिट्टै काठमाण्डौ फिनुपर्ने व्यहोरा सहित सबैकुरा पापामामालाई सुनाएँ । छोराको पढाई मोह देखेर आफू पढ्न नपाएको पीडामा मल्हम लाएभैँ भो क्यारे उहाँलाई, त्यसैले यो पटक खास छेकबार लगाउन चाहनु भएन । अनि बल्ल थप अध्ययनको लागि मेरो बाटो खुल्यो” ।

उच्च शिक्षा अध्ययनगरी सुन्दर भविष्य निर्माणको महत्वकांक्षा बोकेर २०३५ सालमा राजधानी काठमाण्डौ छिरेपछि उहाँले पुल्चोक इन्जिनियरिङ क्याम्पसमा आई.ई. पढ्न थाल्नुभयो । घर र आफन्त भन्दा टाढा, अभाव र अप्ठ्याराका बीच क्याम्पस पढ्ने क्रममा चौलानीमा नुन हालेर भात खाएको विगत सुनाउनु भएको अभै ताजै छ । भन्नुहुन्थ्यो” पैसा सकियो है भनेर आज पठाएको चिट्ठी १५ दिन पछि गाउँमा हात पर्थ्यो । खबर पाएपछि पापाले पैसा खोजेर सदरमुकाम दिक्तेलको बैंकमा जम्मागरी काठमाण्डौमा आवा गर्नुहुन्थ्यो अनि बल्ल यता पैसा निकाल्नुपर्ने । पैसा साह्रै महँगो उ बेला । घरबाट पठाएकोले मात्रै कहाँ पुनु ? विविध विषयमा पाउने छात्रवृत्तिको भरथेग हुन्थ्यो” । पुल्चोक क्याम्पस अध्ययनकै क्रममा उहाँ माले अखिलको विद्यार्थी राजनीतिमा सक्रिय हुन थाल्नुभयो । वि.सं. २०३६ सालमा अखिलको ललितपुर जिल्ला कमिटि सदस्य, २०३७ सालमा मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय

कमिटी कोषाध्यक्ष हुँदै २०३८ मा भूमिगत रूपमा सम्पन्न अनेरास्ववियुको छैटौँ राष्ट्रिय सम्मेलन पछि केन्द्रीय सदस्य हुनुभयो । श्रमजीवि देशभक्त जनताको अधिकार र मुक्तिका लागि निरंकुश पञ्चायति व्यवस्थाको अन्त्य अपरिहार्य ठान्दै वामपन्थी विद्यार्थी राजनीतिमा होमिनु भयो । आन्दोलनको क्रममा धेरै पटक जेल पर्नुभयो । उच्चशिक्षा अध्ययनको लागी पश्चिम जर्मन जान प्राप्त सुविधा समेत त्यागी २०३९ सालमा संगठनले मेची, कोशी, सगरमाथा र जनकपुर अञ्चलको इन्चार्ज बनाई खटाएको मुकाम विराटनगर गई क्रियाशील हुनुभयो । विराटनगर बसाईको क्रममा महेन्द्र मोरङ क्याम्पसबाट बिए गर्नुभयो । यसपछि धरान स्थित पुर्वाञ्चल इन्जिनियरिङ क्याम्पसमा प्राध्यापन गर्न थाल्नुभयो । यसैक्रममा निर्दलीय पञ्चायति व्यवस्थाको विरुद्ध देशैभरी आन्दोलन सुरुभयो । २०४६ सालको सो जनआन्दोलनमा नेकपा माले धरानको नेतृत्व पडकिता रहेर क्रियाशील रहनुभयो । जनआन्दोलनको सफलता सँगै बहुदलीय प्रजातन्त्र प्राप्तपछि २०४९ मा सम्पन्न पहिले स्थानीय निर्वाचनमा नेकपा एमाले धरान नगर सचिवको हैसियतले नगरप्रमुखको उम्मेदवार हुनुभई विजयी हुनुभयो । उमेरको हिसाबले देशकै सबैभन्दा कान्छो नगरप्रमुख (३२ वर्ष) को ५ वर्षे कार्यकालमा आधुनिक धरानको खाका कोर्दै, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत सडक, बिजुली, ढल, खोला तटबन्ध र सार्वजनिक बगैँचा निर्माण जस्ता पूर्वाधार विकास निर्माणमा सार्वजनिक नीजि साभेदारी विधिको सफल प्रयोग गरी धरानलाई देशकै नमुना नगरपालिका बनाउनु भयो । उहाँको सरल व्यक्तित्व, समन्वयकारी नेतृत्व, निर्णय क्षमता र आर्थिक पारदर्शिताका कारण अहिले पनि धराने जनताले सफल मेयरका रूपमा उहाँलाई सम्भरहेका छन् । २०५४ सालमा महाकाली सन्धिको विषयलाई लिएर एमाले पार्टी विभाजन भएपछि वामदेव गौतम नेतृत्वको नेकपा मालेको तर्फबाट २०५६ सालमा र पहिचानको सवाललाई पार्टीले उचित सम्बोधन नगरेकोले नेकपा एमालेबाट अलग भई अशोककुमार राई नेतृत्वमा बनेको सङ्घीय समाजवादी पार्टीको तर्फबाट २०७० सालको संसदिय निर्वाचनमा सुनसरी निर्वाचन क्षेत्र १ बाट उम्मेदवार बन्नुभयो तर परिणाम सकारात्मक

आउन सकेन । राजनीति भनेको देश र जनताको सेवा हो । फोहोरी बनाईएको नेपाली राजनीति सफागर्ने जाँगर युवाहरूले नै गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताका साथ सदैव निष्ठाको राजनीति गर्नुभएको ध्यान बहादुर राई सदैव सामाजिक सेवा र राजनीतिक गतिविधिमा सक्रिय हुनुभयो । जीवनको अन्तिम घडीमा उहाँ आफू क्रियाशील रहेको पार्टी एकीकरणको प्रक्रिया हुँदै बनेको समाजवादी पार्टीको केन्द्रीय सदस्य हुनुहुन्थ्यो ।

जीवनको उत्तरार्ध

जीवन संघर्षमय यात्रा हो । अनि जन्मिए पछि मृत्यु अकाट्य सत्य हो । मिति २०७५/०९/२८ मा देब्रे खुट्टा सुनिएर शुरु भएको बिरामी बारे हैम्स अस्पतालका डाक्टर कमलराज सोतीको समुहले अनुसन्धान गर्दै जाँदा क्यान्सरको आशंका गरेपछि थप उपचारको लागि २०७५ माघ १४ गते भारतको दिल्लीस्थित राजिव गान्धी क्यान्सर इन्स्टिच्युट एण्ड रिसर्च सेन्टरमा पुग्नुभयो । डा. उल्लास वत्राको समुहले उहाँलाई चौथो चरणको क्यान्सर (Squamous cell carcinoma) भएको यकिन गर्दै किमोथेरापि एकमात्र उपचार विधि बताएपछि आवधिक हिसाबले १० चरण किमोथेरापी गराउनु भयो । दिल्लीमा रहेर करिब १ बर्ष उपचार गराए पनि रोगले अरु च्याप्दै लगेपछि बाँकी उपचार नेपालमै गराउने इच्छाले २०७६ पुस २४ गते ललितपुर स्थित पाटन अस्पताल भर्ना हुनुभयो । जहाँ उपचारकै क्रममा मिति २०७६ साल माघ ६ गते उहाँको निधन भयो । जीवनकालमा सदैव सामाज परिवर्तन र विकासका निम्ति क्रियाशील उहाँ बिरामी भई अस्पतालको शैयामा उपचाररत रहँदा पनि दैनिकी लेखन र सामाजिक सञ्जाल मार्फत समाज उन्नयनका सकारात्मक सुझाव र अनुभवहरू लेखेर आफूलाई व्यस्त राख्नुहुन्थ्यो । अभिभावकीय र उर्जाशील व्यक्तित्व आदरणीय दाई ध्यान बहादुर राई दिवंगत हुनुभएको चौथो वार्षिकीको अवसरमा मृतआत्माको चिरशान्तिको कामना गर्दै हामी सबैको तर्फबाट उहाँप्रति हार्दिक श्रद्धासुमन अर्पण गर्दछौं ।